ИСКРА БАЕВА
ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА

4070

Следвоенното десетилетие на българската външна политика

(1944–1955)

ЛЕКЦИОНЕН КУРС

ПОЛИС

Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955)

ЛЕКЦИОНЕН КУРС

ИСКРА БАЕВА
ЕВГЕНИЯ КАЛИНОВА

Следвоенното десетилетие на българската външна политика (1944–1955)

ЛЕКЦИОНЕН КУРС

Второ допълнено и преработено издание

София, 2013
Издателство ПОЛИС

Ис-

4070

1-000261242

© Искра Василева Баева, Евгения Иванова Калинова, 2013
© Константин Атанасов Жеков, художник на корицата, 2013

ISBN 978-954-796-049-7

ВТОРАТА СВЕТОВНА ВОЙНА И ДИЛЕМИТЕ НА БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА

Въпросът за националното обединение стои неизменно в центъра на българската външна политика още от възстановяването на българската държава през 1878 г. Поредните опити за разрешаването му, които България прави в периода 1912–1919 г. с участието си в Балканските войни и в Първата световна война, завършват с две национални катастрофи. Извън българската държавна територия остават исторически и етнически принадлежащите ѝ Южна Добруджа, Западна Тракия, Вардарска Македония, Западните покрайнини. България е задължена да изплати огромни репарации, забранено ѝ е да се въоръжава и да поддържа редовна наборна армия.

В продължение на две десетилетия след 1919 г. победена и наказана България не е в състояние открито да постави националния въпрос. В условията на дълбока международна изолация на страната той е силно приглушен, но необходимостта от разрешаването му остава. Българските правителства в междувоенния период обаче са принудени да търсят други средства, съобразени с незавидните външнополитически позиции на страната. Единствено реалистично се оказва поведението да се отстоява българската необвързаност, да се запази свободата на действие и да се постави в основата на външнополитическата стратегия мирната ревизия, която залага на дипломатическите средства за пробив в международната изолация, за преразглеждане на тежките клаузи на Ньойския договор и за разрешаване на националния въпрос.

Измеренията на неутралитета

Успехът на българската външнополитическа стратегия е в пряка зависимост от тенденциите в международните отношения. Сред тях от началото на 30-те години все по-голяма тежест придобива стремежът на Германия за ревизия на Версайската система, установена от победителките в Първата световна война Великобритания и Франция, за да затвърди позициите им в Европа. Германия, подобно на България, преживява униженията на поражението – загуба на територии, тежки репарации, сериозни военни ограничения. Нейният потенциал обаче е много различен от този на малката балканска държава. Германия възстановява своята икономика и най-вече тежката промишленост, която позволява бързо развитие на военната индустрия. През 30-те години тя става основен търговски партньор на балканските страни, които имат нужда от нейните индустриални стоки, докато германският пазар поглъща тяхната селскостопанска продукция. Впечатляват темповете, с които България се обвързва икономически с Германия: докато през втората половина на 20-те години към нея са насочени 37,4 % от българския износ, а германските стоки заемат 29,8 % от българския внос, през втората половина на 30-те години тези показатели са вече съответно 56,1 и 60,6 %[1]. В следващите години икономическата обвързаност създава благоприятни условия за по-тясна политическа ангажираност.

През 1935 г. Германия се чувства достатъчно силна, за да извърши сериозно нарушение на ограниченията, наложени ѝ след Първата световна война, като създава редовна наборна армия, а година по-късно въвежда свои войски в демилитаризираната Рейнска област. България посреща с надежда тези стъпки към ревизирането на Версайското статукво, без обаче да е в състояние да ги последва. Все пак от средата на 30-те години тя започва активно (макар и все още „тайно“) да се въоръжава от Германия[2], което впоследствие обективно улеснява политическото обвързване с нея. През март 1938 г. Германия продължава своята линия на ревизия, като успява да присъедини Австрия, без това да бъде осъдено от Англия и Франция. Така тя излиза на подстъпите към Балканския полуостров и започва да застрашава британските интереси в този регион.

---

[1] По-подробно вж. *Колева, М.* Германската икономическа политика към България между двете световни войни 1919–1939. С., 2012; *Николов, Р.* Българско-германските военно-икономически отношения 1941–1944. С., 1991, 9–29; *Петров, Л.* Военната икономика на България 1919–1945. С., 1999, 60–70; *Петров, Л.* Проблеми на военната политика на България 1934–1939. С., 1990; *Беров, Л.* Германският капитал в България през годините на Втората световна война. – В: Българско-германски отношения и връзки. Т. 2. С., 1979, 243–291; *Коен, Д.* Внешнеторговые договоры Болгарии (1939–1944 годы). – Bulgarian Historical Review, 1998, No 3–4, 72–101.

[2] *Спасов, Л.* Международно положение на България при деветнадесетомайци и преходните кабинети. – В: История на българите. Т. 4. Българската дипломация от древността до наши дни. С., 2003, 416–419.

Англия се опитва да предотврати разширяването на германското влияние, като залага на създаването на антигермански или поне неутрален блок на Балканите. Там от 1934 г. съществува т.нар. Балкански пакт. Чрез него Румъния, Югославия, Гърция и Турция си гарантират следвоенното статукво, от което и четирите имат пряка изгода. Извън пакта е България. За нея присъединяването би било равносилно на отказ от националното обединение. Британската дипломация разчита да привлече България, като съдейства за отмяна на военните клаузи на Ньойския договор. Тя става инициатор на преговори между българската страна и Балканския пакт, завършили с подписването на Солунските споразумения от 31 юли 1938 г. Те позволяват на България да се въоръжава легално и да поддържа редовна наборна армия и несъмнено са сериозен успех на българската политика на мирна ревизия[3]. Надеждите на Англия за общ балкански блок обаче остават напразни.

През есента на 1938 г. ревизионистичният натиск на Германия се засилва. Хитлер ултимативно настоява Судетската област, намираща се в пределите на Чехословакия, но с преобладаващо германско население, да бъде дадена на Германия. При отказ той заплашва с употреба на военна сила. Франция и Англия следват политиката на „умиротворяване“ на Хитлер и са готови да отстъпват пред исканията му, за да запазят мира в Европа и да насочат неговата агресивност на изток – срещу СССР. Връх на тази политика е срещата в Мюнхен през септември 1938 г., където проблемът за Судетите събира, от една страна, „водачите“ на ревизионистичните държави Германия и Италия А. Хитлер и Б. Мусолини, а от друга, премиерите на Франция и Великобритания Е. Даладие и Н. Чембърлейн. „Умиротворителите“, в отсъствието на чехословашки представител, решават Судетите да бъдат предадени на Германия и така, по думите на бъдещия британски премиер У. Чърчил, избират позора, за да получат след това и войната.

Българската дипломация следи с повишен интерес развитието на проблема за Судетите и посреща със задоволство решаването му.

---

[3] *Генчев, Н.* Външната политика на България 1938–1941. С., 1998, 61–94; *Димитров, И.* Англия и България (1938–1941). С., 1983, 99–125; *Лалков, М.* Българската външна политика (1878–1944): между екзалтацията и погрома. – В: Очерци по българска история (1878–1948). С., 1992, 88–90; *Спасов, Л.* Звездните мигове на българската дипломация (1936–1939). – В: История на българите. Т. 4..., 431–434.

Създаден е прецедент на промяна в териториалното статукво с дипломатически средства, който поражда надежди, че и българските териториални претенции биха могли да се реализират на масата на преговорите в духа на следваната политика на мирна ревизия. Самият цар Борис III е убеден привърженик на „умиротворяването", от което България би могла да извлече голяма полза при минимални рискове. Затова той лично се включва в дипломатическите ходове, целящи да запазят европейския мир, но и да удовлетворят Хитлер[4].

Възможностите на политиката на „умиротворяване" се изчерпват твърде бързо и още през пролетта на 1939 г. Европа е изправена пред нови предизвикателства: през март Германия окупира чешките територии, а през април Италия прави същото с Албания. Започва предвоенната политическа криза, в която всяка държава трескаво търси начини за отстояване на интересите си. Англия и Франция бързат да дадат гаранции за целостта на Полша, Белгия, Румъния и Гърция и се опитват да привлекат СССР в общ отбранителен съюз, но преговорите вървят много трудно. През пролетта на 1939 г. се засилва и натискът на големите европейски държави върху България, за да я накарат да изостави своята неангажираност. Най-активна в това отношение е Германия, която възприема Дунавския басейн и Балканите като свое „жизнено пространство". В България тя разчита на политическите сили, открито ратуващи за незабавно сближаване с Германия (Народното социално движение на Ал. Цанков, Съюза на българските национални легиони), както и на икономическото обвързване (на 24 април 1939 г. Германия отпуска на България военен заем от 45 млн. райхсмарки)[5]. Силен натиск за ориентиране на България към оста Рим–Берлин оказва и Италия, стремяща се към доминиране в Европейския югоизток[6]. Двете държави обаче се опитват да спечелят и други балкански страни, което ги прави твърде резервирани към българските териториални претенции, а това обрича на неуспех усилията им да принудят България да промени своята външнополитическа линия.

---

[4] *Марков, Г.* България на кръстопът в най-голямата война. – В: История на българите. Т. 3. От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989). С., 2009, 254–255.

[5] *Спасов, Л.* Звездните мигове..., с. 445.

[6] *Димитров, И.* Българо-италиански политически отношения 1922–1943. С., 1996, 257–268.

Засиленият германски и италиански натиск поражда по-голям интерес у Великобритания и Франция. През април-май 1939 г. те активизират усилията си за спечелване на България. По същото време все по-ясно се очертават и контурите на съветската политика на Балканите, насочена към обединяването им срещу евентуална германска агресия. За да привлече България, Москва признава за законни българските териториални претенции, но тъй като от края на април 1939 г. преговаря с Англия и Франция, настоява те да бъдат осъществени по мирен път – чрез споразумение със съседите от Балканския пакт.

Подложена на такъв силен и разнопосочен натиск, българската дипломация следи промените в международните отношения и се опитва да очертае вариантите на действие. На 19 април 1939 г. с Директива № 19 министър-председателят Георги Кьосеиванов информира българските легации за възможните пътища пред външната политика на страната, като за първи път след 1919 г. формулира териториални претенции, и то в последователност, която разкрива определени приоритети: Южна Добруджа, Западна Тракия, Царибродско и Босилеградско. Връщането на тези области към България е цената, която министър-председателят определя в случай, че правителството се откаже от неотклонно следваната до момента политика на неучастие в Балканския пакт във вида, в който той съществува от 1934 г., и влезе в *„в едно ново Балканско споразумение“*. Отново е потвърдена линията на необвързаност, но в изменящата се обстановка се откроява и друг нюанс. Уточнява се, че 75 % от българския износ е за Германия, от нея идват основните военни доставки и поради това тя може да постави и политически условия. Тези констатации дават основание на Г. Кьосеиванов да определи политиката, която ще следва България, като *„очаквателна“*[7]. По същото време – април 1939 г., цар Борис, който на практика диктува външнополитическите решения, споделя със своя съветник Л. Лулчев: *„Аз в главни черти съм насочен. Може в детайлите да съм колеблив, но главната линия я следвам внимателно и с постоянство. Нито Гьоринг ме купи със своите аероплани, нито англичаните ме убедиха със своите хвалби. Аз си останах на неутрална*

---

[7] *Марков, Г.* Външна политика: по криволиците на „мирната ревизия“ (1934–1939). – В: История на България. Т. 9. История на България 1918–1944. С., 2012, с. 344.

позиция, която защитавам и досега." Стремежът е да се запази свободата на действие, да се осигури по-широко пространство за лавиране между интересите на Великите сили, за да не се повторят грешките, довели до националните катастрофи, а въпросът за българското обединение най-после да получи справедливо решение.

През лятото на 1939 г. в сложния лабиринт на европейските отношения се очертава нова тенденция: сближаване между Германия и СССР, чиито преговори с Англия и Франция завършват без резултат. Българската външна политика се опитва да намери най-правилния път за решаване на националните проблеми. Три делегации се отправят съответно към Берлин (министър-председателят Г. Кьосеиванов), към Париж и Лондон (председателят на Народното събрание Стойчо Мошанов) и към Москва (парламентарна делегация). И рангът на тези делегации, и резултатите от посещенията им са показателни за надеждите, които се възлагат на всяка от Великите сили при осъществяване на българските цели.

Англия и Франция са създателки на Версайската система и на Балканския пакт, чието предназначение е да гарантират статуквото, а за България това е равносилно на запазване на нейната разпокъсаност. Английските пристрастия към Гърция и френските към Югославия и отчасти към Румъния – израз на техните икономически и стратегически интереси, не оставят надежда, че двете Велики сили биха подкрепили българските претенции към територии на покровителствани от тях държави. До момента от Париж и Лондон не идват никакви конкретни обещания, а неуспехът на преговорите им със СССР за общ съюз срещу Германия убеждават повечето български политици, че ориентацията към Франция и Англия няма да донесе изгоди. Затова и визитата на Ст. Мошанов остава без резултат. Правителството на Г. Кьосеиванов, убедено, че германските позиции са по-силни, използва колебанията на цар Борис и обявява, че това посещение има личен характер и не ангажира с нищо кабинета[8].

От съвсем различни позиции действа Германия. Възстановила своята икономическа мощ след разгрома в Първата световна война, тя е главен изразител на тенденцията за прекрояване на световното геополитическо пространство. Германия не е пряко обвързана с определена държава на Балканите и нейната благосклонност към българските претенции се определя от готовността на България да заеме мястото, което германските политици ѝ отделят в своите планове. Близостта в изходните позиции на Германия и България – победени и наказани след Първата световна война, силната обвързаност на българската икономика с германската и зависимостта на българското въоръжаване от германските доставки обективно създават основа за политическо сближаване. При посещението в Берлин в началото на юли 1939 г.[9] Г. Кьосеиванов обаче не прави решителна стъпка към него: България още не е готова да напусне неутралната си позиция, а и Германия разчита да привлече Югославия и Румъния и отказва да дискутира българските териториални претенции.

---

[8] Пак там, с. 346.

Идеологическата окраска на отношението на българските управляващи към СССР не подлежи на съмнение. Но в средата на 1939 г. той е търсен партньор от големите европейски държави, а и подкрепя българските териториални претенции. Новите позиции на съветската дипломация и особено очертаващото се сближение с Германия предоставят допълнителни възможности за презастраховане и лавиране и българската страна се опитва да се възползва от тях, въпреки че не е в състояние да излезе напълно от идеологизираните оценки. При посещението на българската парламентарна делегация в Москва в началото на август 1939 г. и срещата ѝ с новоназначения комисар по външните работи В. Молотов отново се потвърждават съветската подкрепа на българските претенции към Румъния и Гърция и намеренията на Москва да се ангажира активно с Балканите[10]. Но скоростта, с която българската дипломация ще търси сближаване със Съветския съюз, без съмнение зависи и се диктува от германските усилия в тази насока.

На 23 август 1939 г. Съветският съюз, който не успява и не пожелава да се договори с Англия и Франция, сключва пакт за ненападение с Германия (пактът Рибентроп–Молотов). Към него има секретен протокол, който разчиства пътя за осъществяване на териториалните аспирации на двете страни. Те си поделят Източна Европа на сфери на влияние, а Хитлер си осигурява спокоен тил за бъдещото настъпление на Запад. На 1 септември 1939 г. Германия напада Полша и това е началото на най-кървавия световен конфликт. На 17 септември СССР също взема това, което смята, че му се полага според клаузите на секретния протокол – източните полски територии, а няколко седмици по-късно установява контрол и над Прибалтийските републики, като сключва с тях гаранционни пактове.

---

[9] *Спасов, Л.* Звездните мигове..., 448–449.

[10] *Спасов, Л.* България и СССР 1917–1944 г. (политико-дипломатически отношения). Велико Търново, 2008, 323–333.

Проекциите на тези събития в България са по-скоро във вътрешнополитически план. Идеологически обвързани със Съветския съюз, комунистите подкрепят пакта Рибентроп–Молотов и се отдръпват от постигнатото по време на изборите от 1937 и 1938 г. и утвърдено от XXIV Обикновено народно събрание сътрудничество с останалите опозиционни демократични сили[11]. Повечето от тях – демократи, земеделци, социалдемократи, радикали, са с традиционно проанглийска и профренска ориентация, но създаденото от пакта и началото на войната разположение на силите в Европа значително отслабва позициите им. Убедени в необходимостта от следване на германската политическа линия са привържениците на Народното социално движение на Ал. Цанков и легионерите. Въпросът за външнополитическата ориентация, макар че в нея има голяма доза предопределеност, противопоставя основните политически сили[12], но все още международната обстановка не изисква непременно да се вземе нечия страна. Това дава възможност на цар Борис да остане в любимата си роля на арбитър, а българската дипломация да продължи линията на необвързаност и на 15 септември 1939 г. да обяви неутралитет. Той намира израз в няколко варианта на поведение: *„вървене в крак с Германия“* (по думите на министър-председателя Г. Кьосеиванов[13]), което води и до дозирано подобряване на отношенията (най-вече икономически и културни) със СССР, поне докато трае съюзът му с германците; оставане извън Балканския пакт, за да може в подходящ момент да се постават българските териториални претенции, и отблъскване натиска на Англия и Франция за обвързване на страната със съседите ѝ на антигерманска основа.

---

[11] *Сирков, Д.* България и Германско-съветският пакт за ненападение от 23 август 1939 г. – В: България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. С., 2000, 139–143.

[12] *Тошкова, В.* Вътрешнополитическо приспособяване към войната. – В: История на България. Т. 9..., 347–350.

[13] *Мигев, В.* Георги Кьосеиванов (1884–1960). – В: Български държавници и политици 1918–1947 г. С., 2000, 145–147.

Във вътрешен план краят на 1939 и първите месеци на 1940 г. са време на важни промени. XXIV Обикновено народно събрание, в което има авторитетни опозиционни сили с антигерманска ориентация, е разтурено. Новоизбраният парламент е вече твърде хомогенен – от 160 депутати само 19 са от опозицията. Той става удобен инструмент за придаване на законосъобразна форма на решенията, взети от монарха и правителството. За да си осигури и хомогенен Министерски съвет, на 15 февруари 1940 г. цар Борис възлага премиерския пост на проф. Богдан Филов[14]. В неговия кабинет личат имена на политици, чиито убеждения не биха ги противопоставили на евентуално по-тясно сближение с Германия (неслучайно сред тях са и двамата бъдещи министър-председатели, които няма да изведат страната от германската орбита). Този състав на Народното събрание и на правителството е още една благоприятна предпоставка – наред с тясното обвързване на българското стопанство с германската икономика и въоръжаването на страната почти изцяло от Германия, – която накланя везните в полза на убеждението, че българските национални проблеми биха могли да получат разрешение само с помощта на Райха.

До есента на 1940 г. обаче Германия не отделя приоритетно място на Балканите в своите планове, насочени към завладяване на Западна Европа и Великобритания. Така полуостровът става арена на съперничество най-вече между Франция и Англия, от една страна, и СССР – от друга. Москва се надява да гарантира съветската сигурност в Черноморския регион, като през есента на 1939 г. предлага на България договор за взаимна помощ[15]. Българските управляващи се съобразяват с добрите отношения на Германия със СССР и са готови да активизират търговските и културните връзки, но се боят от договорно обвързване, което може да доведе до съветско закрепване в България и до засилване на българското комунистическо движение. Така и британските, и съветските усилия да накарат българската външна политика да поеме конкретни ангажименти завършват (макар и по различни причини) с неуспех. Докато България не влиза в плановете на Великите сили като непосредствен театър на военни и дипломатически действия и докато във вътрешнополитическия живот не взимат превес личности с прогерманска ориентация, българската външна политика може все още да залага на характерните за междувоенния период принципи на необвързаност, лавиране и изчакване на подходящ момент за поставяне на въпроса за националното обединение. Новата международна ситуация и бързият ход на събитията обаче залагат в нея и корените на бъдещите политически решения, които ще определят в последна сметка съдбата на страната.

---

[14] *Спасов, Л.* Време на изпитания и дипломатически победи (1939–1941). – В: История на българите. Т. 4..., 457–459.

[15] *Петров, Л.* Генерал Васил Бойдев и неговите „Спомени“ за мисията му в Москва през есента на 1939 г. – В: България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. С., 2000, 126–130; *Спасов, Л.* България и СССР..., 354–359.

През първата половина на 1940 г. на везните на българския неутралитет постепенно започват да натежават нови възможности, свои и чужди амбиции, различни варианти на поведение, а дори и пряк дипломатически натиск. Всичко това прави балансираната, необвързана с отделни сили външна политика все по-трудна за следване. Привържениците на убеждението, че българските национални проблеми могат да бъдат решени само с помощта на Райха, се увеличават с всяка нова победа на германското оръжие, пред което през пролетта и в началото на лятото на 1940 г. отстъпват Дания, Норвегия, Белгия, Холандия, дори Франция. Пред българската външна политика все по-ясно се очертава перспективата за ревизия на противоречащите на историческите и етническите реалности територииални клаузи в Ньойския договор.

През лятото на 1940 г. българската дипломация с основание преценява, че моментът е благоприятен за връщане на Южна Добруджа. На 22 юни Франция капитулира и няма възможност да окаже реална подкрепа на Румъния. Англия се подготвя да отрази ударите на Хитлер и се задоволява само да изрази принципно одобрение за връщането на Южна Добруджа и да призове към запазване на неутралитета в момент, когато той е все по-невъзможен. Това поведение контрастира със съветската активност по отношение на България. В продължение на година след неуспеха на предложения пакт за взаимна помощ Москва се съобразява с възможностите на българската външна политика и не настоява за политическо обвързване, а прагматично залага на активизиране на търговските и културните контакти, като все по-често декларира, че подкрепя българските претенции към Румъния и Гърция[16]. СССР изразява ултимативно и своите претенции към Румъния за Бесарабия и Северна Буковина и в края на юни 1940 г. съветските войски заемат тези територии, които през август 1940 г. вече влизат в Молдавската ССР.

За българското правителство обаче съветската помощ е неприемлива по идеологически причини. Пълномощният министър в Берлин П. Драганов точно формулира позицията на управляващите: *„Ние бихме желали да получим Добруджа чрез Германия, а не чрез Русия, която заедно с Добруджа ще ни докара и комунизма.“*[17] На 27 юли 1940 г. в Залцбург Б. Филов и външният министър Ив. Попов настояват пред Хитлер и Рибентроп именно Германия да внуши отстъпчивост на Румъния, защото в противен случай Москва ще го стори и България ще се „болшевизира“. В този момент за Райха приоритетни са военните действия срещу Великобритания. Затова Хитлер има нужда от спокойна обстановка на Балканите и настоява Румъния да прояви отстъпчивост[18]. Но въпросът за Южна Добруджа за първи път изправя срещу съветските претенции за влияние на Балканите – вместо капитулиралата Франция и потъналата в своите проблеми Англия – амбициите на Германия за мирно завладяване на полуострова.

По германско внушение Румъния се съгласява на преговори с България, които завършват на 7 септември 1940 г. с подписването на Крайовския договор, който връща Южна Добруджа на България. Това е успех както за българската нация, така и за политиката, чиито основни принципи години наред са необвързаност, лавиране, изчакване на подходящ момент за поставяне на разумно степенуваните национални проблеми. Крайовският договор обаче е плод на взаимни компромиси. По румънско настояване България се съгласява новата граница да бъде обявена за *„окончателна и вечна“* и двете страни да декларират, че няма да предявяват териториални претенции една към друга. Румъния се опасява, че България може да постави въпроса за връщането и на Северна Добруджа, където мнозинството от населението е с български произход. За да предотврати подобно искане, Букурещ не разчита единствено на обещанията, а налага в договора да се включи клаузата за изселване на българите от Северна Добруджа срещу изселване на румънските колонисти, пристигнали в Южна Добруджа след откъсването ѝ от България през 1913 г. Размяната е неравностойна, тъй като над 67 000 българи са принудени да напуснат родните си огнища, а България се лишава от възможността да постави в бъдеще въпроса за този къс българска земя, оставен след Руско-турската освободителна война извън нейната територия[19].

---

[16] *Спасов, Л.* България и СССР..., 359–367; *Калинова, Е.* Победителите и България (1939–1945). С., 2004, 71–78.

[17] *Спасов, Л.* Време на изпитания..., с. 461.

[18] *Тошкова, В.* България и Третият райх. С., 1975, 20–23; *Тошкова, В.* Българският неутралитет (1939–1940). – В: История на България. Т. 9..., 363–365.

Независимо от направените компромиси Крайовският договор слага край на една историческа несправедливост и с основание е оценяван като най-големия (но, за съжаление, единствен) траен успех на политиката на мирна ревизия. Българските дипломати не забравят да изразят благодарност за подкрепата, получена от английска и съветска страна, но лайтмотивът на възторжената правителствена преса е: *„Без Залцбург нямаше да има Крайова!“*, т.е. без намесата на Хитлер не би било възможно връщането на Южна Добруджа. Така първият кръг в германско-съветската надпревара за Балканите завършва с по-голям актив за Германия, но съветските шансове все още не са проиграни. Постигнатият успех дава нова увереност както на управляващите в България, така и на все по-широки обществени среди, че от германската благосклонност и военни победи ще зависи разрешаването и на другите български териториални въпроси.

На фона на засилената дипломатическа активност и открито изразяваното от различни столици одобрение за връщането на Южна Добруджа дистанцираното поведение на САЩ по този въпрос изглежда някак странно. Българската дипломация, водена от спомена за американската подкрепа за българската кауза след края на Първата световна война и от емоционалното твърдение на новоназначения американски пълномощен министър в София Джордж Ърл, че *„само дяволски съд“* би отхвърлил справедливото искане за Добруджа, официално иска съдействието на Вашингтон[20]. САЩ, верни на своя изолационизъм и на принципа да не се ангажират с такива проблеми, не изразяват пряка подкрепа за Южна Добруджа. От Вашингтон идват само словесни поощрения за запазване на българския неутралитет и макар че в тях личи разбиране за сложното положение, в което се намира България, липсват и желание, и възможност за по-прагматично поведение.

---

[19] *Милачков, В.* Крайовският договор и неговото приложение. – В: История на България. Т. 9..., 366–374. Текста на спогодбата и други документи, свързани с преговорите в Крайова, вж. в: Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Съст. Ц. Билярски, Ив. Гезенко. С., 2006, 514–531.

Много скоро на хората, в чиито ръце е българската външна политика, се налага да преосмислят някои от нейните основни принципи. Това е резултат от метаморфози на лични убеждения, но найвече от променената международна обстановка. На 27 септември 1940 г. Германия, Италия и Япония създават Тристранния пакт[21] за установяване на „нов ред“ в света и към него за броени дни се присъединяват Унгария, Румъния, Словакия. Подобна стъпка, предприета и от българска страна, несъмнено би подсилила германската благосклонност към бъдещите искания на България. На 16 октомври 1940 г. германският външен министър Йоахим фон Рибентроп със самочувствието на победител дава на България тридневен срок за подписване на Пакта, а непосредствено след него Мусолини доверява на цар Борис плановете си за нападение срещу Гърция и увещава българския монарх, че *„пред България се предлага историческият случай за реализиране на старата и справедлива аспирация за Егейско море“*[22]. В този момент обаче българският монарх с много реализъм и трезва политическа мисъл, съчетани с прословутата му склонност към изчакване и с нежеланието да заема крайни позиции, отказва да поеме такъв ангажимент. Неговите аргументи са, че страната не е достатъчно въоръжена и че реакцията на съседите може да създаде усложнения. Почти по същото време Москва достига върха на усилията си да спечели България – чрез пряк диалог с Германия (разговорите Хитлер–Молотов от ноември 1940 г.) и чрез редица предложения, отправени към българската страна: за гаранционен пакт (на 19 ноември), за пакт за взаимопомощ (на 25 ноември, донесен в София лично от главния секретар на Народния комисариат по външните работи А. Соболев) или за военна помощ без военни задължения от българска страна (на 7 декември 1940 г.)[23]. Съдбата на прибалтийските държави, подписали подобни пактове, както и страхът от комунистическо влияние карат управляващите среди да отхвърлят това предложение въпреки масовата акция, организирана от комунистите в негова защита (т.нар. Соболева акция). Цар Борис е съвсем искрен, когато заявява: *„Аз дори по принцип не мога да разговарям за помощ от болшевиките... Соболевата мисия има само този резултат, че ме разколебава в решението ми да протакам въпросите с германците.* '[24] Съветската упоритост в защита на собствените интереси на Балканите ускорява решението на Хитлер за нападение над СССР (то е взето на 5 декември 1940 г.), както и българското решение за присъединяване към Тристранния пакт.

---

[20] *Тошкова, В.* САЩ и България 1919–1989. Политически отношения. С., 2007, 153–156.

[21] Дипломатически документи по участието на България..., 532–533.

[22] *Тошкова, В.* България и Третият райх..., 23–27; *Димитров, И.* Българо-италиански политически отношения..., 319–322.

За разлика от Москва, която не излиза от рамките на дипломатическия натиск, в края на 1940 и началото на 1941 г. Лондон обмисля нов вариант, за да осуети съюзяването на България с Германия. След като опитите да бъдат „вразумени“ цар Борис и министър-председателят Б. Филов остават безуспешни, английската дипломация и специалните британски служби се ориентират към крайни действия: преврат в страната, който да доведе на власт антигерманско правителство, а то с помощта на Англия да съдейства за създаване на общ Балкански фронт[25]. Организирането му е възложено на лидера на БЗНС „Пладне“ д-р Г. М. Димитров. През февруари 1941 г. обаче българските власти разкриват заговора, извършени са арести, а Г. М. Димитров успява да избяга в британската легация и в края на февруари е изведен от страната в Турция, скрит в багажа на изтеглящата се от България британска легация[26]. Пропада и този вариант, разчитащ не на управляващите, а на опозиционните сили в страната. Без успех завършва и мисията на полк. Уилям Донован, изпратен от американския президент Ф. Д. Рузвелт на обиколка в балканските столици. Той трябва да призове към съпротива срещу Германия, без обаче да предлага конкретни инициативи в духа на продължаващия американски изолационизъм[27].

---

[23] Дипломатически документи по участието на България..., 123–129; *Спасов, Л.* България и СССР..., 388–397.

[24] *Калинова, Е.* Победителите и България..., 84–85; *Жила, Л.* Някои аспекти от политиката на СССР към България (1935–1940). – Исторически преглед, 1997, № 4, 118–129; *Веков, М., Т. Добриянов.* Отношенията между Москва и София през Втората световна война в докладите на пълномощния министър Иван Стаменов. – Военноисторически сборник, 1997, № 4, 70–93; *Вълков, В.* Военнополитическите аспекти на съветската инициатива за договор между Москва и София през ноември 1940. – Военноисторически сборник, 1997, № 3, 35–56.

[25] *Димитров, И.* Англия и България..., 123–124, 203, 204; *Гунев, Г., И. Илчев.* Уинстън Чърчил и Балканите. С., 1989, 137–138; *Калинова, Е.* Дипломатът и историята. (Мемоарите на Джордж Рендъл през погледа на историка). – Ново време, 1992, № 4, 94–95.

В края на 1940 г. дипломатическият и психологическият натиск върху България стават много силни. В началото на следващата година се появява и нов убедителен „аргумент" – германската армия на северния дунавски бряг, която очаква заповед за завладяване на Балканите, след като войната, започната от Италия срещу Гърция в края на октомври 1940 г., се води без успех за германския съюзник. Хитлер се нуждае от сигурен фланг за планираното нападение над СССР и неговите войски трябва да „помогнат" за капитулацията на Гърция, като преминат през българска и югославска територия. А даденото в началото на 1941 г. германско обещание за връщане на Беломорието[28] окончателно убеждава всички ръководни фактори в страната, че мястото на България е редом с Германия. На 1 март 1941 г. във виенския дворец Белведере Б. Филов подписва присъединяването на България към Тристранния пакт, а външните министри на Германия и Италия му връчват писма, които обещават при уреждането на българските граници да се признае *„излазът на Бяло море приблизително от устието на Струма до устието на Марица"*[29]. В този до голяма степен предопределен избор, който слага край на политиката на неутралитет, се преплитат мотиви от различно естество, но решаващ е стремежът към национално обединение, към запазване на страната извън обсега както на преките военни действия, така и на комунистическото влияние, макар и с цената на превръщането ѝ в германски сателит.

---

[26] *Калинова, Е.* Победителите и България..., 14–15; *Рачев, С.* Чърчил, България и Балканите (1939–1945). С., 1998, *Мозер, Ч.* Д-р Г. М. Димитров. Биография. С., б.г., 117–118; *Димитров, Г. М.* Спомени. С., 1993, 145–146.

[27] *Димитров, И.* Полковник Донован в София. – В: Миналото като пролог. Исторически очерци. С., 1993, 186–202.

[28] *Тошкова, В.* България и Третият райх..., 33–39.

[29] Дипломатически документи по участието на България..., 540–541; *Тошкова, В.* Дипломацията на България (1941–1944). – В: История на българите. Т. 4...., 469–472.

В съюз с Германия – цената на българското обединение

Влизането на България в Тристранния пакт носи бързи успехи за нейната външна политика, но същевременно променя мястото ѝ в плановете и действията на воюващите държави. Обвързването с Германия в очите на съвременниците несъмнено изглежда печеливша стъпка: през пролетта на 1941 г. като че ли няма сила, способна да спре германската военна машина. Войските на Райха започват да навлизат в България още на 1 март и се отправят на юг, а в средата на април дръзналата да се съпротивлява Югославия и нападнатата от две страни Гърция са принудени да капитулират. Без да е участвала пряко в разгрома им, България очаква обещаната териториална награда. С разрешението на Берлин на 19 април българските войски навлизат във Вардарска Македония, а ден по-късно – в Западна Тракия, за да осигурят управлението и защитата им. Така България получава възможност да осъществи националното си обединение, но в еуфорията на сбъдващата се десетилетна мечта сякаш остава в сянка фактът, че тези области не обхващат изцяло земите, към които България има справедливи претенции, и че са ѝ дадени само до края на войната, а уреждането на статута им е оставено за неопределеното бъдеще. Така Германия се опитва да се застрахова от евентуални промени в българската външна политика и да я държи плътно в своята орбита. Въпреки това към „новите“ земи се следва политика на пълно административно, културно и икономическо интегриране в българската държава[30].

Обвързването на България с Тристранния пакт обаче има и други – негативни, последствия. Най-остра е реакцията на Англия, тъй като тя е във война с Райха. На 5 март 1941 г. британският пълномощен министър Джордж Рендъл връчва на министър-председателя Б. Филов нота за скъсване на дипломатическите отношения с

---

[30] *Тошкова, В.* България и Третият райх..., 51–60; *Йончев, Д.* България и Беломорието (октомври 1940 – 9 септември 1944 г.). С., 1993, 34–94; *Даскалов, Г.* Драмското въстание 1941. С., 1992, 61–94; *Даскалов, Г.* Българите в Егейска Македония. Мит или реалност. С., 1996, 230–246; *Гигов, В.* Истината за второто българско управление във Вардарска Македония (1941–1944 г.). – Военноисторически сборник, 1994, № 5, 83–90; *Stojanova, V.* Bulgarian Orthodox Church and Bulgarian National Question (1941–1944). – Bulgarian Historical Review, 1997, No 2–3, 96–107.

България[31]. Заминавайки си, той напомня, че неговата страна никога няма да забрави, че България се е присъединила към враговете ѝ. Москва се задоволява само с неодобрителни декларации в умерен тон, плод на нежеланието да се провокира конфликт с Германия. Все пак В. Молотов не пропуска да припомни на германската страна, че Съветският съюз смята територията на България *„за своя зона за сигурност“* и ще разглежда появата на германски войски там като *„пренебрегване на интересите на СССР“*[32]. Вашингтон също не порицава строго България за влизането ѝ в Пакта, което американската дипломация оценява като неизбежно, но пропускането на германските войски е „наказано“ с блокиране на българските авоари в САЩ. Присъединяването на „новите“ земи обаче рязко променя отношението към България, тъй като американската страна се придържа към принципа на непризнаване на териториални промени в резултат на насилие. Така приключва периодът на американската добронамерена дистанцираност, а българите, по думите на заместник държавния секретар Съмнър Уелс, са характеризирани като *„съучастници на германците в разрушаването на европейската цивилизация“*[33].

Нападението на Германия над Съветския съюз на 22 юни 1941 г. създава нова международна обстановка и променя местата на всички участници в световния конфликт. Първоначално това не налага конкретни действия от страна на българската дипломация. България, за разлика от другите сателити, не обявява война и дори не прекъсва дипломатическите си отношения със СССР[34]. До поражението при Москва Германия не настоява за подобен акт. Цар Борис предпочита да не поема допълнителни ангажименти, а и се съобразява с русофилските чувства в страната. Оставането извън войната срещу Съветския съюз дава възможност да се лавира, когато за това се появи благоприятна ситуация, още повече, че от края на лятото на 1941 г. се поставят основите на Антихитлеристката коалиция. Балканите обаче не са в центъра на нейната политика. Съветското и британското отношение към България се разтваря в общата линия към германските сателити. Великобритания и СССР се ориентират към сходни методи на действие, които са плод на обективните им възможности. И двете държави стигат до извода, че на Балканите трябва да се разгърне силно съпротивително движение, което да задържи значителни германски сили и в подходящ момент да улесни настъплението на съюзниците. Двете страни се надяват да организират, ръководят и контролират тези съпротивителни движения, което след войната ще им осигури и политически позиции в региона.

---

[31] *Димитров, И.* Англия и България..., 231–235.

[32] *Спасов, Л.* България и СССР..., 404–405.

[33] *Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ 1939–1944. С., 1985, с. 107.

[34] *Спасов, Л.* България и СССР..., 423–426.

Приложението на тази идея по отношение на България обаче има противоположни резултати за двете страни. Те са свързани с различните вътрешни политически сили, на които се опират Англия и СССР при организирането на съпротивата. Лондон се ориентира към земеделските партии на Балканите, като водеща и обединителна роля отрежда на Дража Михайлович, а от българска страна залага изцяло и единствено на д-р Г. М. Димитров, който работи в най-тясна връзка с британските разузнавателни служби. С тяхна помощ той създава в Йерусалим Национален комитет „Свободна и независима България“ и две радиостанции в Кайро – „Свободна и независима България“ и „Васил Левски“, които агитират за разгръщане на съпротивата и преориентация на българската външна политика към Англия[35]. Ефектът е слаб, защото Г. М. Димитров няма организирана и масова опора в България (БЗНС „Пладне“ е разтурен през 1934 г. заедно с останалите политически партии, но и дотогава масовата селска организация е не този съюз, а БЗНС „Врабча“ на Димитър Гичев). Британската пропаганда също не е в състояние да спечели българското обществено мнение. Ангажирана с гръцкото и югославското емигрантско правителство, Англия непрекъснато призовава България да се изтегли от „новите“ земи и залага единствено на заплахите за бъдещото наказание на страната.

СССР разполага с далеч по-благоприятни възможности за организиране на съпротивата в България. Той разчита на дисциплината и пролетарския интернационализъм на Българската работническа партия (БРП), която единствена (след забраната на партиите през 1934 г.) има запазени, макар и нелегални структури. В Москва са нейното Задгранично бюро и лидерът ѝ Георги Димитров, който е и генерален секретар на Коминтерна. Те предават съветските инструкции до българските комунисти, включително чрез организираната от съветска страна радиостанция „Христо Ботев“[36]. Запазените дипломатически отношения позволяват в София да продължи да действа съветската легация, която информира подробно Москва за положението в страната. Умело се използват и русофилските обществени настроения. Поради това в България, макар обективно да липсват благоприятни условия, каквито има в окупираните страни, се създава съпротивително движение, контролирано и ръководено от Москва, а не от Лондон. Още на 24 юни 1941 г. БРП реализира дадената два дни по-рано инструкция на Коминтерна, като решава да започне въоръжена борба *„срещу хитлеристките нашественици и българските им помощници“*. Нейната цел е ясно формулирана от Г. Димитров и съгласувана със Сталин в съответствие с тежкото положение на съветската страна: *„Партиите по места да разгръщат движение в защита на СССР. Да не се поставя въпросът за социалистическа революция. Става въпрос за разгрома на фашизма, поробил редица народи...“*[37]

---

[35] *Гунев, Г., Илчев, И.* Уинстън Чърчил..., 167–168; *Рачев, С.* Чърчил..., 141–147; *Мозер, Ч.* Д-р Г. М. Димитров..., 134–136.

През втората половина на 1941 и през 1942 г. обаче в България, осъществила поне отчасти националното си обединение и останала извън театъра на военните действия, липсват условия за разгръщане на въоръжената съпротива. БРП още до края на лятото на 1941 г. успява да организира бойни групи и дори партизански чети, но е сериозно затруднена да агитира за активизиране на съпротивителното движение, тъй като за момента равносметката от съюза с Германия е по-скоро положителна, а правителствената пропаганда, улеснена от идеологическата близост на партията с Москва, я представя като обслужваща интересите на една чужда държава – СССР[38]. Въоръжената съпротива, която влиза и в плановете на Англия, получава подкрепата само на д-р Г. М. Димитров. Останалите влиятелни лидери на опозицията от забранените през 1934 г. традиционни политически партии, макар да са против прогерманската ориентация на страната, твърдо се придържат към легалните средства за борба. Така поради факта, че България е германски съюзник, съпротивителното движение още от създаването си се оказва в пряка зависимост от развитието на военните действия. Затова през лятото на 1941 г. американският пълномощен министър в София Джордж Ърл прозорливо отбелязва, че *„сериозно комунистическо вълнение“* може да се очаква само при голямо отстъпление на германците от Източния фронт[39].

---

[36] *Валева, Е., Н. Васильева.* К истории отношений СССР, Коминтерна и болгарского антифашисткого движения (1941–1943 гг.) – В: Българо-съветски военни и политически отношения 1941–1947 г. С., 2000, 10–12; *Даскалов, Д.* Жан съобщава. Задграничното бюро и антифашистката борба в България. С., 1991, с. 46 и сл.

[37] *Димитров, Г.* Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949). С., 1997, с. 236.

[38] *Калинова, Е.* Победителите и България..., 88–92.

В края на 1941 г. българската външна политика се изправя пред ново изпитание. На 7 декември Япония атакува американската военноморска база Пърл Харбър на Хавайските острови; на следващия ден САЩ и Великобритания обявяват война на Япония, а на 11 декември Германия и Италия обявяват война на САЩ. Така окончателно се оформя Антихитлеристката коалиция, в която водеща роля имат СССР, САЩ и Великобритания. По същото време германското настъпление към Москва е спряно и се появяват първите съмнения в непобедимостта на германското оръжие. Точно в този момент и германската, и италианската страна задължават държавите от Тристранния пакт да изпълнят съюзническите си ангажименти и да демонстрират лоялност, като обявят война на САЩ. Ултимативната „покана“ е съобщена на министъра на външните работи Ив. Попов на 12 декември 1941 г. В 15,30 ч. същия ден Министерският съвет я приема почти единодушно. В дневника си премиерът Б. Филов отбелязва, че само двама министри се колебаят, тъй като *„тази постъпка вероятно нямало да направи добро впечатление“*. В 19 ч. цар Борис одобрява решението, но по думите на Филов прави това „очевидно неохотно“. На следващия ден – 13 декември, по предложение на Б. Филов Народното събрание приема *„с акламации и без разисквания“* скъсването на отношенията със САЩ и обявява война на тях и на техния съюзник Великобритания с надеждата, че тя ще е само „символична“[40].

Решението е наистина изненадващо. Пълномощният министър във Вашингтон Димитър Наумов го научава от американската преса и иска опровержение от София с думите: *„Слухът за обявяване*

---

[39] *Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ..., с. 115.

[40] Пак там, 119–121; *Филов, Б.* Дневник. С., 1990, 433–434.

на война ми се вижда повече от невероятно смешен."[41] А американският консул в Истанбул информира Държавния департамент, че хората в България първо не повярвали, а после приели декларацията за войната като *„нелепа и смешна и като проява на лоша политика"*. Според него българите нямали антиамерикански настроения, тъй като *„за повечето хора Америка винаги е била страната на чудесата, а американците – приятелски народ, който няма каквито и да било апетити на Балканите"*[42]. Но стремежът да се угоди на могъщия съюзник и илюзията за неуязвимост, родена от отдалечеността на САЩ и Англия, карат българското правителство и цар Борис да изоставят предпазливостта. Рискованата стъпка от 12 декември 1941 г. задълбочава международната изолация на България, лишава я от възможността да лавира и предопределя негативното отношение към нея в следвоенния период.

В края на 1941 и началото на 1942 г. германското настъпление към Москва е спряно и всеки следващ неуспех води до натиск върху България за поемане на допълнителни ангажименти към Райха. През 1942 г. Първи окупационен корпус заема част от Сърбия, за да поеме функциите на германските съединения, изтеглени на Източния фронт. Българското военно присъствие в район, който не е в обсега на българските национални интереси, след края на войната ще утежни и без това сложното положение на победена България. Българската страна успява да отклони германското искане за скъсване на отношенията и за изпращане на войски срещу СССР, но е принудена да закрие съветското консулство във Варна[43]. Засилената антисъветска тенденция в българската външна политика кара Москва по-често да протестира, че управляващите позволяват страната да се използва като плацдарм за германски нападения срещу Съветския съюз. В тези протести обаче липсват конкретни искания и заплахи и тонът е умерен, тъй като България все още не влиза в непосредствените съветски планове. За нея, както и за останалите европейски страни, Москва предвижда активизиране на съпротивителното движение. За целта съветската тактика се опира на идеята за „народните фронтове" от средата на 30-те години. Те трябва да обединят разнородни обществени и политически среди в името на борбата против хитлеристка Германия и свързаните с нея правителства. В тях комунистическите партии не трябва да афишират ролята си и така съпротивата ще излезе от тяснопартийните рамки и ще придобие общонационален характер[44].

---

[41] *Тошкова,В.* САЩ и България..., 162–163.

[42] България – своенравният съюзник на Третия райх. Сб. документи. С., 1992, с. 94.

[43] *Тошкова, В.* Дипломацията на България..., 500–501.

За България промяната в съветската линия е оповестена на 17 юли 1942 г. с прочетената по радиостанция „Христо Ботев" програма, изготвена от Задграничното бюро на БРП. В нея се призовава да се изгради *„могъщ Отечествен фронт за спасението на България"*, в който да бъдат привлечени най-изтъкнатите представители на легалната опозиция и армията[45]. Целта на ОФ във външната политика е скъсване с Германия и ориентиране на България към сътрудничество с балканските страни и Антихитлеристката коалиция, а във вътрешната – демократизиране на обществено-политическия живот на основата на Търновската конституция. Опитите на БРП да изпълни нареждането на Москва и да изгради ОФ „отгоре", като убеди лидерите на легалната опозиция (Никола Мушанов, Димитър Гичев, проф. Петко Стайнов, Кимон Георгиев и др.) да създадат общо ръководство на съпротивителното движение, в продължение на цяла година остават без резултат. Единствено д-р Г. М. Димитров подкрепя идеята за ОФ и призовава селяните да се включат в него, за да станат *„авангардна сила и стълб на ОФ"*[46]. Стремежът на Г. М. Димитров е да осигури масовото участие на селяните от всички земеделски крила в ОФ под ръководството на БЗНС „Пладне" (лидерите на БЗНС „Врабча" са определяни като противници на ОФ) и така да постави организацията под контрол, да я използва за сваляне на прогерманското правителство и за преориентиране на страната към Англия, а комунистите да бъдат изтласкани. Изтъкнатите дейци на легалната опозиция не възразяват срещу целите в програмата на ОФ, но съзират в нея стремеж на БРП и на Москва да доминират, а и преценяват, че е още рано за решителни действия. Според опозиционните лидери би било по-разумно да се изчака моментът, когато мощта на Германия ще бъде пречупена, и тогава с легални средства властта да премине в техни ръце, без да се поделя с комунистите. При този отказ БРП е принудена да се отдалечи от първоначалния съветски замисъл и да започне да изгражда ОФ „отдолу“, като създава негови комитети по места. До края на 1942 г. те са над 130, но в тях участват най-вече комунисти и леви земеделци, а съпротивителното движение не придобива желания от Москва размах[47].

---

[44] *Калинова, Е.* Възникване на Отечествения фронт в годините на Втората световна война. – В: История на Отечествения фронт/съюз в България. Т. 1. С., 2012, 11–13.

[45] Въоръжената борба на българския народ против фашизма (1941–1944). Документи. С., 1962, с. 122.

[46] *Рачев, С.* Чърчил..., с. 164.

През 1942 г. неуспех претърпяват и британските планове за България. Желанието на Чърчил е да види Балканския полуостров обединен във федерация, ориентирана към Англия и съставляваща заедно с бъдещите Централноевропейска и Скандинавска федерация надеждна преграда срещу съветското проникване на запад[48]. В разработките на британската дипломация се констатира, че *„силните проруски и панславянски чувства на мнозинството от българите правят България потенциално предмостие за руското проникване на Балканите“* и за Англия ще е полезно *„тя да бъде включена в една по-широка федерация, преобладаващите пристрастия в която да не бъдат нито панславянски, нито проруски“*[49]. До края на 1942 г. обаче британската дипломация не постига напредък както в осъществяването на този замисъл, така и в стремежа да овладее съпротивителното движение в България.

През 1942 г. се задълбочават и негативните тенденции в отношенията между България и САЩ. От гръцка и югославска страна се оказва натиск върху Държавния департамент да осъди открито поведението на България, като ѝ обяви война. Той обаче отказва, тъй като преценява, че такава стъпка не само не би довела до преки военни изгоди, а и би отблъснала онези среди в България, разчитащи на САЩ за бъдещата преориентация на страната. Но когато през пролетта на 1942 г. и Москва отправя искане САЩ да обявят война на германските сателити, изпратили свои войски на Източния фронт, Вашингтон не може повече да отлага това решение. На 5 юни САЩ им обявяват война, като България също е включена в този списък, макар да не воюва със СССР[50]. София не реагира на този акт, но през втората половина на 1942 г. под германски натиск е принудена да закрие американските учебни заведения в България.

---

[47] По-подробно вж. *Калинова, Е.* Възникване на Отечествения фронт..., 14–19.

[48] Советско-английские отношения во время Великой отечественной войны 1941–1945. Т. 1. 1941–1943. М., 1983, с. 182.

[49] *Бол, М.* Студената война на Балканите. С., 1999, с. 52.

[50] *Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ..., 134–138.

Така в продължение на почти две години решителната стъпка, предприета от българската външна политика на 1 март 1941 г., изглежда оправдана и печеливша: националното обединение е постигнато, българската армия не воюва, икономиката на страната е стабилна, няма и сериозни социални сътресения. Налице са обаче и съществени негативни фактори, свързани с международните позиции на България след обявяването на война на САЩ и Великобритания, които в следващите години ще придобиват все по-голяма тежест и ще поставят българската външна политика пред съдбоносни изпитания.

В търсене на изход

Преломът в хода на войната, започнал с германския разгром при Сталинград в началото на 1943 г., поражда съмнения в ползата от продължаващото плътно обвързване на България с Райха, засилени от съветската победа при Курската дъга и английско-американския десант в Сицилия през лятото на същата година. Основна задача на българската външна политика става запазването на България извън активните военни действия и извън сферата на комунистическото влияние (в случай на германски разгром и съветско настъпление), без да се рискуват получените придобивки. Тези мотиви насочват управляващите среди към сондиране на намеренията на западните съюзници от Антихитлеристката коалиция за мястото на България в техните планове.

Английската позиция не предвижда никакви обещания или гаранции и е подчертано негативна към монарха. Тя е съобразена с интересите на гръцкото и югославското емигрантско правителство и не оставя на Лондон много варианти за действие. Това насочва българските предпочитания към САЩ и през пролетта на 1943 г. се правят първите „мирни сондажи"[51]. Те се базират върху историческия опит, пропагандата и поведението на Съединените щати, които остават единствената неприятелска страна, на чиято обективност и добронамереност България може да разчита. Първоначално Вашингтон оценява сондажите като „опит за презастраховане“, но през август 1943 г. събитията в Италия карат американските разузнавателни служби да обърнат повече внимание на България. В специално разработен план, одобрен от президента Рузвелт, се предвиждат действия за откъсване на страната от Пакта[52]. При успех това ще донесе на САЩ не толкова военни, колкото политически предимства – те ще получат важни стратегически позиции на Балканите и ще могат да играят главна роля в следвоенното бъдеще на България, като влияят и върху Югоизточна Европа като цяло. Във Вашингтон преценяват, че активността им няма да срещне възражения от СССР, който не е във война с България, и даже търсят съветското одобрение за своите инициативи. Акцентът е поставен върху въздействието, което трябва да се окаже на управляващите в София, без обаче да се планират широкомащабни военни операции на Балканите.

---

[51] Първите контакти с представители на американските разузнавателни служби са осъществени от български дипломат в Женева, а през април 1943 г. тези служби изпращат в Истанбул своя представител полк. Анжело Куюмджийски със задача да поддържа връзки с различни среди в България и да въздейства на общественото мнение в страната. През май по нареждане на Б. Филов известният индустриалец Георги Киселов се среща в Истанбул с бившия директор на Амери-

Капитулацията на Италия през септември 1943 г. засилва и стремежа на Чърчил към по-активни военни действия. Най-желаният вариант е десант на Балканите. Той ще осигури пробритански режими и бързо настъпление към Германия, което да спре съветската армия преди да достигне центъра на Европа. Десантът трябва да се комбинира с бомбардировки над сателитите, за да скъсат по-бързо с Германия и да капитулират пред настъпващите съюзнически войски. Но при недостатъчните британски ресурси Чърчил трябва и за двата варианта да разчита на САЩ[53].

канския колеж в София Флойд Блек, работещ за американските служби. Задачата, която Филов му е поставил, е да *„обясни българската политика и поведението на българското правителство, като направи опит и усилия да предотврати въздушни бомбардировки над България“* (*Тошкова, В.* България в балканската политика на САЩ..., 125–126, 175–176; *Шопов, П.* САЩ и България. Политически отношения 1939–1944. С., 1990, 127–131; *Котев, Н.* Американското разузнаване в България (1939–1945 г.) – Известия на Националния център по военна история, т. 54, 1992, 87–88; *Бол, М.* Студената война на Балканите..., 44–47).

[52] *Бол, М.* Студената война..., 48–50.

[53] *Пинтев, С.* България на тристранните съюзни конференции в края на 1943 година (Москва и Техеран). – Исторечуске преглед, 1996, № 2, 62–63; *Гунев, Г., И. Илчев.* Уинстън Чърчил..., 195–197.

Обратът в хода на войната създава благоприятни условия за реализиране на съветските планове за разрастване на съпротивителното движение в България. През март април 1943 г. ЦК на БРП се подготвя за въоръжено въстание, което разбира като *„непрекъсната верига от смели и решителни борби на целия български народ“*: страната е разделена на въстанически оперативни зони (ВОЗ), Централната военна комисия на партията е трансформирана в Главен щаб на Народноосвободителната въстаническа армия (НОВА), активизират се бойните групи, които се афишират като въоръжени сили на ОФ[54]. На 10 август 1943 г. е създаден Национален комитет на ОФ. В него БРП успява да привлече Н. Петков, К. Георгиев, Гр. Чешмеджиев и Д. Казасов – политици, които не са с авторитета и влиянието на Н. Мушанов и Д. Гичев, но изразяват съгласие да работят заедно с комунистите и така се осъществява нареждането на Москва за изваждане на антихитлеристката съпротива от тяснопартийните рамки[55]. Все пак въоръжената съпротива не придобива размаха на антифашистките движения в окупираните държави най-вече поради факта, че България е съюзник на Германия и с германска помощ страната е постигнала своето обединение.

Десантът на войските на западните съюзници в Сицилия през лятото на 1943 г. и възможността те да се отправят към Балканския полуостров активизират и легалната опозиция. Слуховете, че дългоочакваният втори фронт срещу Хитлер може да бъде открит на Балканите, засилват надеждите на пробритански настроените опозиционни лидери, че западните съюзници ще получат решаващата дума за следвоенната съдба на България и че настъпва часът властта да им бъде предоставена, за да извършат необходимия завой „отгоре“. При това нищо не налага тя да бъде делена с БРП. Неочакваната смърт на цар Борис III на 28 август 1943 г. предоставя нова възможност за обединение на опозиционните лидери по въпроса, как да бъде избран Регентски съвет. Те настояват това да стане от Велико народно събрание, както е по Конституция, докато управляващите налагат изборът да бъде направен от действащото XXV Обикновено народно събрание. Легалната опозиция предлага, макар и неофициално, неин представител да участва в Регентския съвет. Така тя разчита постепенно и „отгоре“ България да се преориентира към бъдещите победители, като БРП бъде държана настрана и се предотвратят социалните сътресения[56]. Кризата след смъртта на царя е най-удобното време да започне подобен процес, но неотстъпчивостта и недалновидността на управляващите около Б. Филов провалят тази възможност, а евентуалният военен сблъсък с Германия при един външнополитически завой би имал висока цена, отговорността за която опозицията не е готова да поеме. Новият Регентски съвет не отговаря на изискванията на Конституцията – той включва Б. Филов, ген. Никола Михов и принц Кирил, брат на царя, а овакантеното премиерско място заема Добри Божилов.

---

[54] Отечествен фронт. Документи и материали. Т. 1. 1941–1944. Ч. 1. 22 юни 1941 – април 1944. С., 1987, 232–235, 273–291; *Калинова, Е.* Възникване на Отечествения фронт..., 19–25.

[55] *Минчев, М.* България отново на кръстопът (1942–1946). С., 1999, 7–41.

Октомври и ноември 1943 г. са решаващи за определяне на политиката на Антихитлеристката коалиция на Балканите. По време на Московската конференция на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания (19–30 октомври 1943 г.) съветската страна се противопоставя на опитите за изграждане на федерации в следвоенна Европа[57]. Това е епилогът на този елемент от британските планове за Балканите и неуспехът кара Лондон да изостави следвоенното планиране, в което България има важно място като част от бъдещата федерация. В резултат се втвърдява британската позиция към страната. На нея вече се гледа само като на противник, който трябва с военни средства да се принуди да капитулира и да бъде наказан.

Тази линия се оформя окончателно, след като на конференцията в Техеран на „тримата големи“ (28 ноември – 1 декември 1943 г.) претърпява провал и вариантът на Чърчил за втори фронт на Балканите[58]. Рузвелт и Сталин са против, аргументирайки се убедително с военни съображения, зад които стоят сериозни политически планове. За да се ускори разгромът на Германия, по-подходящ е десантът през Ламанш, затова решението на Техеранската конференция е вторият фронт да се открие през май 1944 г. в Северна Франция.

---

[56] *Поппетров, Н.* От политическа криза към провал (1943–1944). – В: История на България. Т. 9..., 425–428.

[57] Московската конференция на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания 19–30 октомври 1943 г. Сб. документи. С., 1984, 387–388.

[58] Техеранската конференция 28 ноември – 1 декември 1943 г. Сб. документи. С., 1984, 107–108, 111, 137.

Така е ликвидирана една от възможностите за различно следвоенно бъдеще на региона[59]. Англия и САЩ обаче са единодушни в желанието да се усили натискът върху България да скъса с Германия. Според Чърчил най-ефикасното средство за това са бомбардировките, които продължават от ноември 1943 до пролетта на 1944 г.[60] Войната за България от „символична" се превръща в реална.

Провалът на идеята за активна военна намеса налага Лондон да преформулира както целите си на Балканите, така и начините за постигането им. От британската стратегия през периода 1941–1943 г. е останал само един осъществим елемент – подпомагане на балканските съпротивителни движения. След Техеран британският интерес се преориентира към ръководените от комунистическите партии партизански движения в Югославия, Албания и България. Лондон иска да установи връзки с тях, като разчита, че съпротивата обхваща и други партии, на които могат да се възложат надежди в бъдеще. През първата половина на 1944 г. три британски военни мисии се свързват с българските партизани и осигуряват доставка на известно количество оръжие[61]. Но опитът да се овладее партизанското движение е безрезултатен. Неговите комунистически ръководители нямат нищо против получаването на британско оръжие, но не са готови да действат според плановете на Лондон.

Независимо от уговорената в Техеран обща съюзническа линия САЩ също действат самостоятелно, като се опитват да затвърдят водещата си роля в контактите с България, без обаче да се ангажират с най-болезнения за българите въпрос: как да се запази постигнатото обединение[62]. В края на 1943 г. американските разузнавателни служби привеждат в действие план за откъсване на България от Оста. Крайната му цел е страната да не воюва срещу съюзниците, да разгърне на своя територия съпротива срещу германците, а българската армия да се включи в операциите срещу германските войски[63]. „Психологическият натиск“, допълнен от бомбардировките, осигурява успеха на първата част от американския план – през февруари 1944 г. правителството на Д. Божилов официално предлага на САЩ да започнат преговори за излизане от войната. Съюзниците оценяват това само като опит да се прекратят бомбардировките, но все пак през март 1944 г. Европейската консултативна комисия в Лондон започва да разработва условията за примирие с България.

---

[59] *Чърчил, У.* Втората световна война. Мемоари. Т. 5. Обръчът се затяга. С., 1995, 265–266, 288–289, 318–321; *Гунев, Г., Ив. Илчев.* Уинстън Чърчил и Балканите..., 163–186; *Котев, Н.* Война без правила. Британското разузнаване в България (1939–1945). С., 1994.

[60] За бомбардировките по-подробно вж. *Руменин, Р.* Летящи крепости над България. С., 1990. София е бомбардирана и през април 1941 г. от сръбски самолети, дни преди Югославия да капитулира пред германските войски (17 април 1941 г.).

[61] *Калинова, Е.* Победителите и България..., 28–30; България – своенравният съюзник...., 185–186, 187–188, 196, 201–202; *Трънски, С.* Невъзможни истини. С., 1994, 12–13.

[62] В края на 1943 г. американските дипломати и представителите на американското разузнаване в Турция неведнъж отбелязват, че *„за да разбере положението в България, наблюдателят винаги трябва да помни, че страната се при-*

Българската страна обаче не бърза с преговорите за излизане от Оста, опасявайки се от германската реакция и от изглеждащото неизбежно изтегляне от новоприсъединените земи. За кабинета на Д. Божилов през първата половина на 1944 г. приоритетни са отношенията с Германия и СССР. Хитлер открито заплашва, че ще окупира страната, ако тя се опита да преустанови съюзническите си ангажименти към Райха, и това парализира действията на българското правителство. Същевременно върху него все по-силен

съедини към Оста най-вече с една цел – да постигне това, което българите наричат свое обединение...“, че желанието да се задържи Македония е *„присъщо на всички класи, включително и на комунистите*“ и че *„обикновено българите не се интересуват от никаква идеология и не ще се бият за никаква идеология“*, искат да излязат от войната, но да запазят обединението (България – своенравният съюзник..., с. 175, 165–167).

[63] Подготовката на условията за постигане на тези цели е възложена на полковника от американските служби Анжело Куюмджийски, който от декември 1943 до март 1944 г. е в Турция, за да установи неофициални контакти и да убеди българските управляващи да скъсат с Германия и да действат според американските указания. Мисията му е смятана от висшите военни в САЩ за *„особено важна“*, а шефът на разузнаването ген. Уилям Донован посещава Москва, за да заяви намеренията на своята страна да играе активна роля в България и да получи одобрение *„от най-високите съветски власти“*, които нямат основание да противодействат на подобни усилия спрямо държава, с която не са във война. Но САЩ *„забравят“* да уведомят за своите намерения пряко заинтересованата Англия, за да не се налага впоследствие да делят плодовете от евентуалния успех, т.е. влиянието в България. Узнавайки за мисията на Куюмджийски, британската страна реагира остро и се оплаква, че нейната *„представа за сътрудничество“* не била такава (*Бол, М.* Студената война..., 50, 54, 57, 60–62; *Тошкова, В.* България в балканската..., 216–220, 232).

натиск започва да оказва Съветският съюз. От есента на 1943 г. Сталин допълва военните успехи с нарастваща дипломатическа активност, за да си осигури първостепенна роля в следвоенното устройство[64]. Балканите все още са далеч от обсега на действие на съветските войски и затова не заемат предно място в инициативите на Москва. Опитите на САЩ и Англия да я въвлекат в обсъждания по балкански проблеми не успяват[65]. Съветският съюз не желае да разкрива плановете си за региона, преди да е в състояние да ги подкрепи с военни действия. Но настойчивостта на Чърчил за втори фронт на Балканите и откритата заявка на САЩ да играят първостепенна роля в България са в разрез с разбирането на Сталин, че регионът е стратегически важен за съветската сигурност. Затова през първите четири-пет месеца на 1944 г. СССР участва в общите съюзнически действия спрямо България (сам обаче не предлага такива), но започва да следва и самостоятелна линия на поведение. Тя е част от общия процес на активизиране на съветската дипломация, чиято цел е да си осигури изгодни позиции в различни региони.

От началото на 1944 г. СССР предприема самостоятелна дипломатическа акция в България. Чрез поредица от ноти той се опитва да принуди кабинета на Божилов да скъса съюза с Германия. Започва с протести срещу строителството на военноморски съдове във Варна, които Германия използва срещу СССР. През април–май натискът се засилва и обвиненията са разширени: че Варна и Бургас са се превърнали в германски бази, а германски самолети използват български летища за нападения над съветска територия. Поставено и е конкретно искане – да се възстанови закритото през 1942 г. съветско консулство във Варна и да се открият нови в Бургас и Русе за проверка на изнесените данни. Кулминацията е на 18 май: в поредната нота се настоява за незабавно откриване на консулствата. В противен случай съветската страна *„ще сметне за невъзможно запазването на отношенията с България като с*

---

[64] *Волокитина, Т.* Перспективы развития Болгарии после второй мировой войны. Взгляд из Москвы (новые документы российских архивов). – В: България и Русия през ХХ век..., 238–246; Московската конференция на министрите на външните работи ..., с. 18, 31, 148, 399.

[65] Московската конференция..., 148–149, 175, 356–357; Техеранската конференция ..., 171, 189.

държава, която помага и възнамерява да помага и занапред на хитлеристка Германия във войната срещу Съветския съюз“[66].

За разлика от американските и британските призиви за скъсване с Оста, мотивирани със заплахи или с призиви да се помисли за спасението на страната, съветските ноти поставят конкретни искания. Така Москва може да провери готовността на София да се противопостави на Германия, но и да предприеме ответни действия в случай на неизпълнение. По този начин Съветският съюз получава оправдание за радикална намеса, за каквато при запазените дипломатически отношения с България му е нужно сериозно основание. В по-близък план обаче Москва се надява да накара българските управляващи да потърсят нейното посредничество за излизане от войната. Скъсването с Германия обаче не се оказва по силите на кабинета на Божилов, силно притиснат от германското военно присъствие в страната, от германските заплахи и затруднен от собствената си нерешителност. След нотата от 18 май Божилов подава оставка.

Подобно на Съветския съюз, към средата на 1944 г. Чърчил също предприема действия, за да защити британските интереси в региона. След неуспеха на програмата максимум за десант на Балканите той се ориентира към програмата си минимум – гарантиране на британските интереси поне в Гърция чрез договаряне със Сталин и с цената на отстъпки в полза на СССР в други страни от полуострова[67]. Въпреки многократно изразяваното от Рузвелт неодобрение на всякакви предварителни подялби на сфери на влияние, през май 1944 г. Чърчил се опитва да постигне споразумение със Сталин, като предлага да признае съветския приоритет в Румъния срещу британския в Гърция[68]. Съветското правителство не приема, но и не отхвърля предложението. Москва настоява да получи американското становище и така демонстрира съюзническа лоялност, защото не създава впечатление за двустранни уговорки зад гърба на САЩ. Зад съветската реакция обаче може да се долови и нежеланието да се даде конкретен отговор, да се разкрият съветските намерения и да се поемат ангажименти, които да ограничат свободата на действие на СССР. Чърчил е „пропуснал“ да информира Рузвелт, знаейки твърдото му несъгласие с опитите да се определят сфери на влияние в хода на войната. Налага се да го уверява, че *„на пръв поглед изглежда съвсем разумно руснаците да се занимават с румънците и българите, на които армията им вече е посегнала, а ние – с гърците, които са наши съюзници“*[69]. Рузвелт се съгласява с предложението, подчертавайки, че то ще важи само три месеца и ще се отнася само до чисто военни въпроси.

---

[66] *Спасов, Л.* България и СССР..., 467–472.

[67] В мемоарите си Чърчил точно определя както причините за прилагането на тази тактика, така и същността ѝ: *„Настъплението на съветската армия в Централна и Източна Европа през лятото на 1944 г. наложи спешното постигане на политическо споразумение с руснаците за тези райони“* (*Чърчил, У.* Мемоари. Т. 6. Триумф и трагедия. С., 1995, с. 77).

[68] Предложението е направено на 4 май, когато министърът на външните работи А. Идън в разговор със съветския посланик в Лондон Фьодор Гусев изтъква своята загриженост, че в хода на бързо развиващите се военни действия в района на Балканите е възможно срещата на съветските и британските войски там да предизвика *„объркана и неясна ситуация“*. За избягването ѝ той предлага двете

Британското предложение значително улеснява плановете на Москва по отношение на България. Сталин получава важно указание за позициите, които Англия ще отстоява на всяка цена. България не е включена в тях и през призмата на британското предложение би трябвало да играе ролята на буфер, на разделителна линия между бъдещото британско и съветското влияние на полуострова. По-нататъшният ход на събитията показва, че Москва се възползва от предложения ѝ приоритет в Румъния и се съобразява с британския в Гърция, но към България продължава самостоятелната си линия.

От 1 юни 1944 г. отговорността за външнополитическите стъпки на България вече пада върху новия министър-председател Иван Багрянов и външния министър Първан Драганов. Тяхната линия по собствените им думи е *„Ни с тез, ни с онез!“*, и политика на *„даване дела“*, тъй като според тях във войната е настъпило изравняване на силите и най-доброто поведение е изчаквателното[70]. Надеждата им е в евентуално споразумение между Германия и за-

---

страни да си гарантират приоритет при решаването на военните въпроси – СССР в Румъния, а Великобритания в Гърция (*Гунев, Г., Илчев, И.* Уинстън Чърчил..., 222–223.

[69] *Чърчил, У.* Мемоари. Т. 6..., 79–80.

[70] По-подробно вж. *Димитров, И.* Иван Багрянов – царедворец, политик, държавник. С., 1995; *Димитров, И.* Външната политика на Иван Багрянов. – В: *Димитров, И.* Миналото като пролог. Исторически очерци. С., 1993, 260–270; *Емануилов, Е.* България в политиката на Великите сили 1939–1947. В. Търново, 2000, 171–173.

падните съюзници, като неоправдано надценяват противоречията в антифашистката коалиция и значението на България в плановете й. До средата на юли вниманието на правителството е ангажирано основно с отношението към Германия и СССР. Германската дипломация иска да задържи България в своята сфера, но възможностите за това намаляват пропорционално на военните неуспехи. България отбягва нови задължения и не желае да се съобразява с вече поетите. Според българските дипломати това трябва да удовлетвори СССР, без да се скъсат отношенията с Германия[71]. Съветският натиск обаче се засилва заедно с приближаването на военните действия към Балканите.

В края на юли кабинетът започва да търси изход в активизирането на разговорите със западните съюзници за сключване на примирие, което дà предотврати окупацията на страната. Предпочитанието в преговорите продължава да е към Вашингтон (от българска страна още от 1943 г. те се водят от Георги Киселов), но на Стойчо Мошанов е възложено да установи контакт и с английски представители[72]. След капитулацията на Румъния на 23 август съветската заплаха придобива съвсем реални очертания. В опита си да я отклони, на 26 август българското правителство отново обявява неутралитет. Макар че по същото време англо-американският проект за примирие е готов, западните съюзници вече не бързат с подписването му[73], за да не усложняват отношенията си с Москва, която недвусмислено е показала аспирациите си към България. Те разчитат, че Съветският съюз ще им даде такава свобода на действие в други, по-важни за тях региони.

---

[71] *Тошкова, В.* България и Третият райх..., 182–200; Тайните на Третия райх. Сб. документи (май–септември 1944). С., 1992.

[72] *Пинтев, С.* България в британската дипломация 1944–1947 година. С., 1998, 22–36; *Димитров, И.* Миналото като пролог..., 347–390; *Мошанов, С.* Моята мисия в Кайро. С., 1991, 302–385; България – своенравният съюзник..., 312–317.

[73] Докато на 25–26 август 1944 г. Вашингтон настоява преговорите да започнат незабавно в Турция, за да не се губи време, след това не възразява на британската инициатива те да се пренесат в далечното Кайро, като при това *„пропуска"* да упълномощи свой представител там да води преговорите. На 27 август на Г. Киселов му е внушено да се откаже да пътуване до Кайро. В спомените си Ст. Мошанов описва как в ранната утрин на 30 август, часове преди да излети от Турция за Кайро, се среща с американски дипломати, които направо заявяват, че ако в началото на август примирието е било наложително, то сега било авантюра, защото щяло да доведе до раздори между съюзниците. Съветът към българите е да протакат преговорите, защото *„До една седмица много работи ще се избистрят... Не ставайте причина за спорове и подозрения между „големите"* (*Мошанов, С.* Моята мисия в Кайро, 302–304; България – своенравният съюзник..., 315–316).

На 2 септември 1944 г. управляващите среди в България, които са далеч от голямата политическа игра и секретните дипломатически ходове на Великите сили, се опитват да предотвратят навлизането на съветските войски, като съставят правителство начело с Константин Муравиев. За първи път от десет години кабинетът е съставен на партийна основа, с представители на легалната опозиция с традиционна прозападна ориентация. Той трябва да покаже, че страната е тръгнала по нов път, но ходът на събитията се направлява извън София. Правителствената декларация за *„пълен и безупречен неутралитет“* не задоволява никого[74]. Според Москва той е изгоден само за Германия. Съобразявайки се със съветската оценка, САЩ и Англия също не подкрепят новия кабинет и той остава в пълна изолация. Желанието им да подпишат примирие с него е прекършено и те просто изчакват поредния ход от съветска страна, протакайки в Кайро преговорите със Ст. Мошанов[75]. Страхът от необходимостта да се воюва с Германия в случай на скъсване на отношенията с нея кара правителството да се стреми да отлага възможно по-дълго подобна стъпка.

Въпросителните отпадат на 5 септември, когато Съветският съюз скъсва дипломатическите си отношения с България и ѝ обявява война с мотива, че българското правителство фактически води война в лагера на Германия срещу СССР[76]. Три часа по-късно Министерският съвет решава да скъса дипломатическите отношения с Райха и да поиска примирие от Съветския съюз[77]. На 8 септември Министерството на външните работи уведомява с нота Германската легация в София, че *„начиная от днес 8 септември 1944 г., 18*

---

[74] *Спасов, Л.* България и СССР..., 482–484.

[75] Ст. Мошанов и полк. Желязков пристигат в Кайро на 30 август 1944 г. и на следващия ден провеждат единствената официална среща със западните представители, на която се решава заседанията да се отложат с няколко дни, докато българската делегация получи редовни пълномощия. Във Форийн офис откровено се говори, че *„колкото по-дълго търсим правителството, което ще подпише примирието, толкова по-добре“* (*Пинтев, С.* България в британската дипломация..., с. 38).

[76] *Спасов, Л.* България и СССР..., 484–487.

[77] Дипломатически документи по участието на България..., 473–474.

часа, е в положение на война с Германския райх“[78]. На 7 септември са скъсани отношенията и с Италия, Хърватия и Словашката република. Съветските войски изчакват в страната да се подготвят условията за поемане на властта от ОФ, за да не предизвикат упреците на западните съюзници за наложена от Москва правителствена промяна[79]. Те започват своето настъпление на българска територия на 8 септември, а вечерта срещу 9 септември 1944 г. отговорността за бъдещето на победената държава минава в ръцете на коалиционното правителство на Отечествения фронт. То веднага иска от СССР примирие и военното настъпление е преустановено, а Москва има основание да настоява за преразглеждане на текста на примирието и участие в неговото подписване[80].

Така продължилият три години и половина съюз с Германия отново се оказва провал и отрежда на България незавидната съдба на победените. Британският, както и американският интерес към България се оказва временен, свързан с конкретни, но не първостепенни политически цели. Затова Англия и САЩ са готови да се отдръпнат от страната, когато това ще им донесе изгоди в стратегически важни за тях региони. Усилията им не надхвърлят програмата максимум за превръщане на България в буферна държава, но и тази цел не е преследвана упорито и постоянно. Същевременно СССР има далеч по-сериозна мотивация, свързана с важното място на България в неговата стратегия за сигурност. През 1939–1940 г. Москва се опитва да спечели България за своята кауза, но загубва „съревнованието“ с Германия. През следващите години СССР подготвя реванша си, като си осигурява сериозна вътрешна опора в лицето на Комунистическата партия и ръководеното от нея съпротивително движение. С навлизането на Червената армия на Балканите Москва гарантира стратегическите си интереси, а за България остава незавидната позиция на победения, чиято съдба се решава от други.

---

[78] Пак там, с. 561.

[79] *Калинова, Е.* Победителите и България..., 105–106, 139–142.

[80] Пак там, 148–150.

БЪЛГАРИЯ НА СТРАНАТА НА АНТИХИТЛЕРИСТКАТА КОАЛИЦИЯ СРЕЩУ ГЕРМАНИЯ

Правителството на Отечествения фронт (ОФ), което застава начело на управлението след преврата, извършен на 8 срещу 9 септември 1944 г., е изправено пред сериозни външнополитически проблеми. България, която в навечерието на Втората световна война поддържа дипломатически отношения с 33 държави, се оказва във война с 12; с 8 отношенията са скъсани, с 3 са преустановени, без да са скъсани, а от останалите 10 държави само Румъния, Турция, Унгария, Швейцария и Швеция имат дипломатически представители в София. Тази ситуация предопределя най-важните задачи пред българската външна политика: преодоляване на международната изолация чрез сключване на примирие с Антихитлеристката коалиция и участие във войната срещу Германия, за да се постигне по-благоприятно третиране на България при подготвянето на мирния договор с победителите.

Как и къде да воюва България – разногласия между съюзниците

Една от най-важните цели на българските управляващи след 1 септември 1939 г. – да се запази страната извън огъня на военните действия, в новите условия през есента на 1944 г. е заменена от разбирането, че България ще може да разчита на по-благоприятно третиране само ако успее да даде свой принос в разгрома на Третия райх и така да се нареди сред бъдещите победители. На 8 септември 1944 г. кабинетът на Константин Муравиев оповестява, че обявява война на Германия[1]. В ранните часове на 9 септември новото правителство на ОФ в прокламация към българския народ, прочетена по радиото от министър-председателя Кимон Георгиев, обявява, че *„ще приобщи всички сили и средства към усилията на Съветския съюз и неговите велики съюзници за изгонване германците от Балканите“*[2]. В началото на септември 1944 г. на гръцка територия се намират между 350 000 и 400 000 германски войници[3], които трябва да се оттеглят в Югославия и да се прегрупират за отбрана по Дунав. На 29 август правителството на Иван Багрянов нарежда изтегляне на I окупационен корпус от Сърбия и на българските войски от Халкидики, но не и от Вардарска Македония и Беломорието. В тези райони, след като на 8 септември влиза в сила решението за война срещу Германия, започват и сражения между български и германски части, като в отделни случаи българските войски действат съвместно с партизаните на Тито[4].

---

[1] В спомените на К. Муравиев се твърди, че решението е взето от кабинета на 6 септември 1944 г., но *„по висши военни съображения"* обявяването на войната е направено на 8 септември (*Муравиев, К.* Събития и хора. С., 1992, с. 403). Двудневното отлагане е свързано с опитите да се реши въпросът с щабовете на I окупационен корпус в Нишка Баня и на други две български дивизии, които германски войски пленяват сутринта на 4 септември 1944 г. в изпълнение на одобрения от Хитлер ден по-рано план, целящ да „накаже" българското правителство за поведението му

Така на практика България започва да воюва срещу довчерашния си съюзник преди да е получила съгласието на държавите от Антихитлеристката коалиция. Те обаче не са единодушни по въпроса за включването на страната във военните действия. По военни и политически съображения СССР настоява за бърза мобилизация и широко участие на българската армия в операциите на югославска

и да осигури изтеглянето на *„германските товари и части“* от България (*Куков, К.* Съветските воини в България (8.IX.1944–1947 г.). С., 1981, 33–34; *Тошкова, В.* България и Третия райх (1941–1944). С., 1975, 223–224). Същевременно в дневника на регента ген. Н. Михов и в публикувани документи за заседанието на Министерския съвет от 5/6 септември 1944 г. не се споменава за решение за война срещу Германия (*Михов, Н.* Дневник (19 септември 1943 – 7 септември 1944 г.). С., 2004, 215–216, 219; Дипломатически документи по участието на България във Втората световна война. Съст. Ц. Билярски, Ив. Гезенко. С., 2006, с. 473).

[2] Външна политика на НРБ. Сб. от документи и материали. Т. 1. С., 1970, 7–8.

[3] На 1 септември 1944 г. групата германски армии „Е“ с щаб в Солун получава заповед да се оттегли на север и да изгради отбранителна линия от Северна Албания през Скопие и старата българо-югославска граница до Железни врата на Дунав (*Куков, К.* Съветските воини..., с. 26, 29; *Mitrovski, B., V. Glisic, T. Ristovski.* The Bulgarian Army in Yugoslavia 1941–1945. Beograd, 1971, p. 220).

[4] *Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения 1944–1945. С., 1989, 68–69; България – непризнатият противник на Третия райх. Сб. документи. С., 1995, 25–26. В боевете срещу германците оттеглящите се от Югославия I окупационен корпус и V армия дават съответно 968 и 698 убити, 384 и 934 ранени и 3276 и 2280 изчезнали (Архив на Министерството на външните работи (АМВнР), оп. Парижка мирна конференция (ПМК), а.е. 31, л. 1).

територия. Съвместните действия са в пряка зависимост от настъплението на съветската армия в България, което започва в 9 ч. и 20 мин. българско време на 8 септември 1944 г. Първоначално съветското командване предвижда тя да настъпи в Североизточна България (от Русе до Силистра и оттам – до Черно море), да завладее черноморските пристанища Варна и Бургас и да излезе на линията Попово – Котел – Карнобат – Бургас, т.е. на 110–180 км във вътрешността на страната, без да стига до София[5].

Предварителната разузнавателна информация разкрива, че обществените настроения са в полза на съветските войски и от българска страна няма желание за оказване на съпротива. Затова настъплението започва без артилерийска и авиационна подготовка и с нареждане да не се открива предварително огън, за да се избегнат излишни жертви. Същевременно съветското командване не изключва сблъсъци с българската войска и отделни нейни части (в Шумен, Силистра, Варна) са разоръжени и принудени да останат в казармите или на корабите[6]. В хода на настъплението обаче тези случаи стават все по-редки, а оръжието е върнато обратно.

Липсата на германски войски на българска територия[7] и на съпротива от българска страна (на 1 септември 1944 г. кабинетът на

---

[5] План на операцията на III Украински фронт за овладяване на България, 4 септември 1944 г. – В: Българо-съветски политически и военни отношения (1941–1947). Статии и документи. С., 1999, 190–192.

[6] Тези действия са в изпълнение на заповедта на съветското командване, според която „*Поради доброто отношение на българските войскови части* [те] *да не се разоръжават напълно. Да се остави личното оръжие на офицерите и войниците. Колективното оръжие (картечници, минохвъргачки, автомати и артилерия) да се отнеме, да се складира на определено място и да се държи под силна охрана, а самите войскови части да се съсредоточават в казармите*“ (*Куков, К.* Съветските воини..., с. 82, 86–87, 90).

[7] В научните изследвания има различия относно числеността на германските войски, намиращи се на българска територия в края на август 1944 г. Според съветските военни историци те са около 35 000, докато български автори посочват около 20 000 – 22 000 с уточнението, че повечето от тях са в новоприсъединените земи. След като на 26 август България обявява неутралитет, тя започва тяхното разоръжаване, както и на тези, оттеглящи се от Румъния, без обаче да проявява особена настойчивост. Между 4 и 6 септември се стига до въоръжени сблъсъци край Ихтиман и Вакарел между български и германски части. Военните сведения от този период също споменават различен брой на разоръжените и интернирани германски войници и офицери – от 12 649 до 19 500. На практика след 7 септември 1944 г. в

Ив. Багрянов, а на 6 септември и правителството на К. Муравиев нареждат на българските войски да не оказват съпротива на съветските части)[8], както и желанието на Москва да покаже пред своите съюзници дистанцираност спрямо преврата, с който ОФ идва на власт, карат съветското командване да спре по-нататъшното настъпление във вътрешността на страната. След като правителството на ОФ се обръща към Москва с молба за примирие, на 9 септември 1944 г. в 22 ч. българско време СССР прекратява военните действия срещу България, като войските му се намират на 360–400 км от София[9]. На 10 септември обаче българска правителствена делегация отправя молба към щаба на III Украински фронт за военна подкрепа, тъй като *„немците концентрират свои войски северозападно от София"* и се готвят да настъпят към столицата, а на 12 септември германски части завземат (за един ден) град Кула. На следващия ден е издадена заповед няколко съветски военни части да настъпят към София и първите от тях влизат в града в 19 ч. на 15 септември[10]. През следващите две седмици съветските войски се придвижват ускорено към западната българска граница, а на юг достигат линията Казанлък – Нова Загора – Ямбол – Сливен[11].

Още на 10 септември 1944 г. правителството на ОФ уверява командващия III Украински фронт ген. Фьодор Толбухин (4 дни

т.нар. стари предели няма въоръжени германски войници. Почти всички заловени и интернирани германци, намиращи се в 9 военнопленнически лагера, са предадени на Съветското военно командване при влизането на III Украински фронт в България (*Куков, К.* Съветските воини..., 40–41, 45–46; *Димитров, И.* По волята на победителите. (Съглашението за примирие и лагери в България). С., 1996, 49–53).

[8] Към 9 септември 1944 г. числеността на българската армия възлиза на 510 256 души, като главните ѝ сили са в централните и западните райони и на българо-турската граница, където са съсредоточени 23 турски дивизии (*Куков, К.* Съветските воини..., 37–38, 50–52).

[9] *Васильева, Н.* Военные аспекты советско-болгарских отношений в период участия Болгарии в войне на стороне фашистской Германии. – В: Българо-съветски политически и военни отношения..., с. 56, 58. При прекратяването на военните действия съветските войски се намират на линията Русе – Разград – Търговище – Шумен – Карнобат – Айтос – Бургас. Вместо за планираните 5 дни операцията завършва за два.

[10] *Лавренов, С., И. Шинкарев.* Некоторые особенности советско-болгарских отношений на завершающем этапе войны против Германии (9 сентября 1944 г. – май 1945 г.). – В: Българо-съветски политически и военни отношения..., с. 88; България – непризнатият противник..., с. 31.

[11] България – непризнатият противник..., с. 31, 44–45, 48, 54–55, 64.

по-късно той получава маршалско звание)[12], че ще окаже пълно съдействие за прехвърляне на съветските войски от района на Шумен към Лом и Видин, като предостави всички железопътни и морски транспортни средства. На 15 септември във Варна е подписан българо-съветски протокол, с който българското правителство предоставя на съветските военни власти в България 1 500 000 лв. за тяхната издръжка на българска територия, като се задължава да осигури и допълнителни суми[13]. Така на практика България започва да подпомага СССР във войната срещу Германия. Сътрудничеството е официално оформено, след като на 16 септември 1944 г. маршал Толбухин уведомява военния министър Дамян Велчев („Звено"), че *„с цел скорошното разгромяване на немските войски чрез съвместните действия на съветските войски и българската армия"* българските въоръжени сили трябва да преминат на подчинение към съветското командване, но *„осъществяването на оперативните заповеди за българската армия да се провежда само чрез българския Генерален щаб"*[14].

Съветските планове предвиждат българските войски, подкрепяни от съветска авиация, да започнат настъпление на 25 септември 1944 г. в посока Пирот – Ниш, Кюстендил – Скопие и Горна Джумая (дн. Благоевград) – Велес – Скопие; да завземат Ниш и Скопие и долината на р. Морава и така да предотвратят възможността оттеглящите се от Гърция германски сили да се обединят с онези, воюващи срещу съветската армия на Дунавското направление[15]. Москва се възползва от ситуацията в България, където на практика съветските войски не срещат съпротива; оръжието на българските войски е върнато или въобще не е иззето, а от Москва многократно идват призиви да не се допускат безредици и да се защитят българските офицери от посегателствата на революционно настроените войници. СССР има нужда от дисциплинирана и боеспособна българска армия, която да защити левия фланг на III Украински фронт и да улесни настъплението му на запад.

---

[12] Според други сведения това става на 12 септември 1944 г. (*Куков, К.* Съветските воини..., с. 116).

[13] Българо-съветски политически и военни отношения..., 194–195; България – непризнатият противник..., с. 32.

[14] България – непризнатият противник..., с. 33.

[15] *Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения..., 66–67; Българо-съветски политически и военни отношения..., с. 197. Изтеглянето на германската група армии „Е" от Гърция и островите започва на 1 септември и завършва на 1–2 ноември 1944 г., когато основните им военни части са вече на север от *„гръцко-македонската граница"* (България – непризнатият противник..., с. 134).

Съветските намерения съвпадат с вижданията на САЩ за ролята на българската армия. Още в края на 1943 г. американското разузнаване разработва план за откъсване на България от Оста, който предвижда и участие на нейни въоръжени сили срещу Германия, както и готовност американската страна да осигури тяхното снабдяване[16]. Тази позиция е следствие от основния приоритет във външната политика на Вашингтон – разгрома на Третия райх. За по-бързото му постигане трябва да се използват всички военни сили, включително и тези на бившите сателити. Така военната целесъобразност е изведена на преден план, а евентуалните облекчения, които България би получила, не вълнуват особено САЩ, макар че биха ощетили Гърция и Югославия – американската обвързаност с тях е далеч по-малка от ангажираността на Великобритания.

Все пак СССР и САЩ трябва да се съобразят с позицията на третия си съюзник. В Лондон гледат крайно отрицателно на възможността България да се нареди сред държавите, допринесли за разгрома на Германия. В основата на това отношение е стремежът да се защитят интересите (финансови, но и териториални) на Гърция и Югославия, за да се затвърдят британските позиции на Балканите. Английската преценка е, че *„предоставянето на България на права на съвоюваща [страна] би било в непосредствено противоречие с желанията и интересите на един от нашите най-твърди съюзници... Нещо повече, нашите дългосрочни стратегически интереси налагат да останем в приятелски отношения с гърците и на българите да не бъде дадена възможност или извинение за оставането им по бреговете на Егейско море... Югославяните, особено сърбите, също може да създадат трудности, ако българите бъдат приети за съвоюващи.“*[17] Същевременно британската страна си дава сметка, че *„от чисто военна точка ще бъде трудно да се спори, че активната помощ на българите няма да бъде от полза“*, и на 21 септември 1944 г. Чърчил споделя с министъра на външните работи Антъни Идън: *„Аз мисля, че Вие не бихте се*

---

[16] *Бол, М.* Студената война на Балканите..., с. 50, 60.

[17] България – непризнатият противник..., с. 29.

противопоставили на желанието на руснаците да оставят българските дивизии да се бият срещу германците... Ние сигурно не бихме могли да отхвърлим известна форма на ефикасна помощ."[18]

Така се оформя британската позиция да се подкрепи съветското желание за българско участие във войната, но не и на гръцка територия, тъй като там *„от военна гледна точка не съществува необходимост от операции на руски и/или български сили*"[19]. В действителност стремежът на Лондон е да осигури, макар и минимално британско военно присъствие в Гърция и да предотврати оставането на български части в Беломорието с аргумента, че те трябва да се бият срещу германците. По този начин ще се гарантира запазване на гръцката териториална цялост и стабилно британско влияние в Гърция. За реализиране на тази цел във Форийн офис формулират добре обмислено искане към съюзниците: да се позволи на българските войски да водят военни действия на чужда територия само с разрешението на съответните държави.

Съветският съюз добре разбира британските аспирации към Гърция и не желае да им противодейства, за да запази единството на Антихитлеристката коалиция, като с основание са надява на благосклонно отношение на Англия към собствените му претенции в други региони, включително България. При това за съветските военни операции от по-голямо значение са действията на българските войски на югославска територия. В Москва вероятно отчитат и проблемите, появили се при първите опити за единодействие между българските части и югославските партизани, сред които продължава да живее споменът за българските окупатори. Уреждането им налага да се постигне споразумение между съветското и българското командване, от една страна, и Тито – от друга. Така по британско настояване участието на България във войната срещу Германия е поставено в пряка зависимост от постигането на съгласие с ръководството на югославската партизанска армия.

Правителството на ОФ прави първите стъпки в тази посока още преди Англия да изрази своето становище: между 9 и 12 септември 1944 г. са предприети четири опита за установяване на връзка с Тито, включително и чрез телеграма до него от премиера К. Георгиев, в която се изразява *„пожелание за едно трайно братско сътрудничество между двете славянски страни както за изгонването на общия враг, така и за изграждането впоследствие на новия ред в тази част на Балканите“*[20]. Тито и ръководството на Народоосвободителната войска на Македония обаче се придържат към друга тактика. В средата на септември те продължават да са убедени, че *„сътрудничеството на бившата окупаторска войска с нашата войска би ни донесло повече вреда, отколкото полза“*, и настояват българските части да се изтеглят зад границите от януари 1941 г., а когато се постигне споразумение за сътрудничество, да минат под командването на Тито[21]. Стремежът на югославската страна е да използва затрудненото положение на България и желанието ѝ да даде своя принос във войната, за да я принуди да направи сериозни отстъпки по македонския въпрос, включително и за присъединяването на Пиринския край към Народна република Македония. От значение са и опасенията, че присъствието на български войски ще поддържа и засилва пробългарските настроения във Вардарска Македония. Това поведение е пречка не само за българските намерения, но и за съветските военни планове. То заедно с британското настояване за предварителното съгласие води до пряка съветска намеса за разрешаване на проблема, но и до забавяне на военните операции.

---

[18] *Котев, Н.* Война без правила. Британското разузнаване в България (1939–1945). С., 1994, с. 184.

[19] България – непризнатият противник..., с. 29.

България сама търси посредничеството на СССР за уреждане на сътрудничеството с югославското ръководство. На 21 септември 1944 г. главнокомандващият българската армия ген. Иван Маринов в писмо до началник-щаба на III Украински фронт ген. Сергей Бирюзов съобщава за създаваните от югославска страна трудности пред българските части и призовава съветското командване да се намеси *„час по-скоро“*, защото е *„крайно необходимо, по понятни причини, да се заставят войските на маршал Тито и македонската партизанска войска да съдействат на българската войска, а не да ѝ пречат в провежданите от нея действия против германците“*[22]. На следващия ден Г. Димитров в Москва отправя писмо до

---

[20] *Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения..., 80–81.

[21] Пак там, 84–85.

[22] Пак там, с. 73.

Сталин и В. Молотов, в което напомня, че българските части вече водят боеве с германците и правителството на ОФ им е наредило да действат заедно с югославските партизани, но представители на войската на Тито настояват те да се изтеглят на българска територия. Г. Димитров моли Сталин да се намеси за уреждане на въпроса за съвместните действия, тъй като *„извеждането на българските части би било изгодно само за немците“*[23].

Усложнената ситуация кара Сталин да вземе нужните мерки. На 23 септември той нарежда настъплението на българските войски на територията на Югославия, планирано за 25 септември, да се отложи до получаване на допълнителни указания[24]. Същевременно той използва посещението на Тито в Москва, за да го принуди да преразгледа своята тактика. Залогът е твърде голям – югославският лидер е в съветската столица, за да уговори влизането на Червената армия в Източна Сърбия и най-вече освобождаването на Белград, което не е по силите на партизанската войска. Сталин дава съгласието си, но в замяна императивно поставя въпроса за участието на българската армия във войната – при това не под югославско командване, а като *„въоръжена държавна сила“*. Сталин е категоричен, че *„съществуващата военна и политическа ситуация изисква така да се постъпи“*, и съветва Тито на връщане от Москва да се срещне с българска делегация и да постигне нужното споразумение[25]. В последвалите два разговора с Г. Димитров Тито показва, че ясно е разбрал съветското искане, и двамата уговарят бъдещото единодействие. Така под натиска на Сталин е постигнато политическо уреждане на въпроса за участието на българската армия, наред със съветската и югославската, в т.нар. Белградска операция.

Българското правителство получава формалното съгласие за воюването на югославска територия на 5 октомври 1944 г. при срещата между Тито и правителствена делегация начело с министър Добри Терпешев (БРП (к)) в щаба на III Украински фронт в Крайова. Те подписват подготвения от съветското командване договор, в който се отбелязва, че двете страни са постигнали съгласие по военното сътрудничество в борбата против общия неприятел и ще решават всички въпроси *„в духа на братските и общи интереси на народите на Югославия и България“*[26].

---

[23] Българо-съветски политически и военни отношения..., с. 198.

[24] Пак там, с. 200; България – непризнатият противник..., с. 49.

[25] *Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения..., 92–95.

На срещата е уговорено българските войски да настъпят от района на Пирот със задача *„да освободят Лесковац, Прищина и целия район Косово – Митровица, Печ, Призрен, Урошевац, Медведя, Подуево с цел недопускане оттеглянето на немците от юг“*, както и да настъпят към Ниш, но с уговорката, че самият град ще бъде завзет от югославската армия. Пред съветските представители Тито дори заявява, че след завземането на Белград той не възразява българските войски да бъдат пропуснати през югославска територия, за да се сражават в Унгария[27]. Постигнатото споразумение е първият външнополитически акт на правителството на ОФ. То е важна стъпка към преодоляване на международната изолация на страната; дава ѝ възможност да допринесе за разгрома на Германия и така да извоюва по-благоприятни позиции при бъдещите дискусии за мирния договор.

Истинската война – настъплението на българската армия

Уредила дипломатическите проблеми около участието си във войната, българската страна организира настъпление на запад, като изпраща на фронта Първа, Втора и Четвърта армия, командвани съответно от генералите Владимир Стойчев, Кирил Станчев и Боян Урумов (от 3 ноември 1944 г. от Асен Сираков), с обща численост 271 977 души. Във вътрешността на страната остава Трета армия (82 676 души) за охрана на южната граница[28]. В сътрудничество със съветските войски и Югославската народоосвободителна войска (ЮНОВ) българските съединения трябва да разгромят германските части във Вардарска Македония, Южна Сърбия и Косово и да пресекат пътя за оттегляне на германците на север и северозапад по долините на реките Морава и Вардар. На 15 октомври 1944 г. Четвърта армия започва Брегалнишко-Струмишката настъпателна операция и за един месец освобождава Пехчево, Царево село, Кочани, Струмица, Велес, Щип и др. На 13 ноември нейни части първи влизат в Скопие. Първа армия настъпва от Кюстендил и осъществява Страцинско-Кумановската операция, в хода на която превзема градовете Качаник, Урошевац и участва в освобождаването на Скопие. Търсеното единодействие с ЮНОВ обаче не е осъществено въпреки нееднократно проявяваната от българска страна добра воля да бъдат преодолени негативните моменти от предходния период[29]. Югославската страна отрича българския военен принос, провокира чести инциденти, а на 11 ноември 1944 г. ултимативно иска от ген. Сираков извеждане на българските войски от Вардарска Македония[30].

---

[26] Външна политика на НРБ..., т. 1, 12–13.

[27] Българо-съветски политически и военни отношения..., 204–205.

[28] Външна политика на НРБ..., т. 1, 20–22.

Втора армия започва настъпление към Ниш и на 14 октомври 1944 г. освобождава града, като взима много трофеи[31]. След това тя осъществява Косовската настъпателна операция, достига района на Нови Пазар – Рашка и в края на ноември ѝ е разрешено да се завърне в България. Така през първия период от участието на България във войната срещу Германия (септември–ноември 1944 г.) нейните армии изпълняват успешно поставените им задачи и допринасят за освобождаването на Южна Сърбия, Косово и Вардарска Македония. По бойните полета завинаги остават 3422 български воини, ранените са 10 893, а изчезналите – 2136, или всичко 16 451 души[32].

---

[29] На 17 ноември 1944 г. ген. Асен Сираков информира, че силите на ЮНОВ са действали отделно от българските, като основната им цел е била *„първи да влязат в напуснатите от окупатора селища под неудържимия настъпателен натиск по фронта на българските войски, за да регистрират по този начин своя „решаващ дял“ за тяхното освобождение“*. Генералът отбелязва, че с изключение на Щип във всички освободени селища в района на действие на Четвърта армия първи влизат нейните части, но поради *„честолюбивите амбиции“* на югославяните, *„за тяхно морално удовлетворение“* при донесенията като освободители се посочвали и техните партизани (*Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения..., с. 111).

[30] Българското военно и политическо ръководство търси съветското посредничество за решаване на конфликтните ситуации, но отчитайки, че Четвърта армия вече е изпълнила поставените ѝ задачи, решава да предотврати задълбочаването на проблема и на 13 ноември 1944 г. нарежда българските войски да се оттеглят в района на Горна Джумая (Пак там, 124–126).

[31] Съобразявайки се с искането на ЮНОВ в Ниш да влязат първо нейните части, българското командване първоначално нарежда Втора армия да стигне до линията източно от града, но ходът на военните действия налага българските войски първи да освободят Ниш и Тито одобрява тези действия, но след завършването на операцията изрично настоява те да напуснат града и да предадат трофеите на партизаните. Съветското командване заявява, че трофеите принадлежат на армията, която ги е завладяла, но ген. К. Станчев се съобразява с югославското искане и нарежда занапред трофеите да се поделят с ЮНОВ и българските войски да не квартируват в града (Пак там, 131–133).

Високата цена на българското участие във войната (освен дадените човешки жертви страната прави и големи разходи, тъй като сама осигурява прехраната и бойното снабдяване на своите войски извън нейните граници) и липсата на достатъчно танкове, авиация и артилерия карат главнокомандващия ген. Ив. Маринов да се противопостави на по-нататъшното воюване[33]. Тази позиция има своите обективни основания, но не е съобразена с положението на победена България. Въпросът, дали да продължи участието във войната, не зависи от нейната готовност, а произтича от клаузите на примирието, което тя сключва на 28 октомври 1944 г. със СССР, САЩ и Великобритания. Една от тези клаузи задължава българското правителство *„да издържа и да предоставя такива сухопътни, морски и въздушни сили, които могат да бъдат определени за служба под общото ръководство на Съюзното (Съветското) главно командване“*[34]. През втората половина на ноември 1944 г. съветската страна, чиито главни военни сили са насочени към Централна Европа, има нужда от българската армия, доказала своите високи качества в предходните месеци. Съветското командване преценява, че III Украински фронт, който осигурява южния фланг на целия Източен фронт, е изправен пред сложната задача да действа в прекалено широк периметър, тъй като югославската партизанска войска след освобождаването на Белград съсредоточава усилията си предимно към своето реорганизиране в редовна армия, което продължава чак до началото на април 1945 г.[35]

При това положение българското участие във войната придобива още по-голяма стойност за СССР и на 17 ноември 1944 г. то е уговорено между маршал Толбухин и ген. Ив. Маринов. Четири дни по-късно българското командване заповядва да се изгради ново обединение – Първа българска армия начело с ген. Вл. Стойчев[36]. За разлика от първия период на войната, когато ръководството на българската армия се осъществява от нейното Главно командване, съгласувано с общите цели на южния фланг на Червената армия, през втория период Първа българска армия, която воюва далеч от родината, вече получава задачите си пряко от командването на III Украински фронт, като на българското Главно командване с дава само информация за нейните действия[37]. Пак за разлика от първия период, когато българските и югославските части воюват в единни полоси и вместо взаимодействие това създава много конфликти между тях, през втория период е постигнато съгласие те да действат самостоятелно и между тях да има разграничителна линия[38].

---

[32] АМВнР, оп. ПМК, а.е. 31, л. 1.

[33] *Димитров, Д.* Участието на България във войната срещу хитлеристка Германия в завършващия етап на Втората световна война (ноември 1944 – юни 1945 г.). – Исторически преглед, 1995, № 4, 27–28.

[34] Външна политика на НРБ..., т. 1, с. 16.

[35] *Димитров, Д.* Участието на България във войната..., с. 27; *Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения..., с. 136.

Българското правителство преценява, че по-нататъшното воюване е *„от съдбоносно значение"*, въпреки че изисква нови големи усилия. То прави опит да осигури недостигащата бойна техника, части и боеприпаси, като се обръща за помощ към маршал Толбухин, но той отклонява молбата и настоява българската армия да започне да воюва независимо от лишенията, които търпи. При това положение на 28 ноември 1944 г. кабинетът е принуден да постанови, че *„разходите по издържането на тази армия* (Първа армия – б.а., Е.К.) *се понасят от българската държава"*[39]. В същото време българските войници вече се отправят към областта Срем (западно от Белград), за да вземат участие в действията на южния фланг на Червената армия за разгромяване на хитлеристките войски по Дунавското стратегическо направление[40].

Настъплението на българските части започва на 22 декември 1944 г., но в продължение на седмица е неуспешно поради превъзхождащите германски сили (при това Първа армия настъпва едва с половината от своя състав, тъй като операцията не е добре подготвена)[41]. Дадени са много жертви – близо 1/3 от двете участвали в боевете дивизии, но благодарение на тях са задържани значителни германски сили в момент, когато войските на III Украински фронт настъпват към Будапеща. В първите дни на януари 1945 г. българската армия получава нареждане да настъпи в Южна Унгария и да заеме за отбрана северния бряг на р. Драва, като по този начин позволи на намиращите се там съветски и югославски войски да се включат в боевете за Будапеща. В суровите зимни дни българските войници изминават над 300 км, като на два пъти преминават Дунав, и изпълняват поставената им задача[42].

---

[36] Първоначално се предвижда числеността на армията да бъде до 90 000 души, но тя постепенно се увеличава и в края на войната достига 120 000 (*Димитров, Д.* Участието на България във войната..., с. 28; Външна политика на НРБ..., т. 1, с. 27).

[37] *Криворов, И.* Оперативно-стратегически проблеми при съвместните действия на българската и съветската армия във войната срещу Германия (септември 1944 – май 1945 г.). – Българо-съветски политически и военни отношения..., с. 98.

[38] Югославската армия също е подчинена непосредствено на командването на III Украински фронт (Българо-съветски политически и военни отношения..., с. 212).

[39] През януари и февруари 1945 г. обаче Военният съвет на III Украински фронт решава да окаже нужната помощ на българската армия (Външна политика на НРБ..., т. 1, с. 27; Българо-съветски политически и военни отношения..., с. 213).

[40] Тези войски осъществяват няколко важни операции – Белградската, Дебреценската, Будапещенската, Балатонската и Виенската.

През следващите два месеца обстановката на южния фланг на съветско-германския фронт се усложнява. Германското командване съсредоточава около 430 000 войници, 900 танка и 850 самолета и планира широко контранастъпление на унгарска територия срещу войските на II и III Украински фронт и частите на югославската и българската армия. То започва на 6 март 1945 г. Българските войници се отбраняват с истинско себеотрицание и героизъм и след кръвопролитни боеве на 10 март германското настъпление е спряно, а в следващите дни до 19 март хитлеристите са отблъснати от заетите от тях райони северно от Драва. Дравската отбранителна операция – първа по рода си за българската армия, завършва с успех: провалена е мащабно замислена операция на германското командване в решителен за настъплението на съюзническите войски момент. Бойните умения, духът и героизмът на българските войници и офицери са високо оценени от съветското и югославското командване, а Регентският съвет в София ги поздравява и ги уверява, че техните усилия *„ще осигурят по-щастливи бъднини на скъпата ни Родина“*[43].

В края на март 1945 г. съветските войски започват настъпление към Виена, където германското командване възнамерява да изгради плътна отбрана. В съответствие със съветските планове Първа армия провежда Мурската настъпателна операция. От 29 март до 14 април 1945 г. тя води тежки боеве по завладяване на укрепената линия „Маргит“, форсира р. Мур и отхвърля германските войски на запад, освобождавайки редица населени места. През втората половина на април българските войски организират отбраната на фронт с дължина 220 км. Част от тях заедно с югославски военни сили настъпват на запад и освобождават голяма територия в Словения. Въпреки че на 9 май 1945 г. Германия капитулира, отделни германски части продължават да водят боеве и Първа армия настъпва срещу тях, като на 11 май българските войници се срещат с частите на Втора английска армия[44].

---

[41] България – непризнатият противник..., 192–194.

[42] *Димитров, Д.* Участието на България във войната..., 30–31.

[43] В Дравската операция Първа армия дава 1418 жертви срещу 4395 от германска страна (*Димитров, Д.* Участието на България във войната..., 34–35).

Успешното участие на българските войски във втория етап на войната срещу Германия завършва, но то отново е помрачено от ултимативно изразеното искане на югославското ръководство и лично на Й. Тито за незабавното им изтегляне от югославска територия, за да не бъде поделяна заслугата за извоюваната победа. Тъй като за СССР военните съображения вече са отпаднали, а политическите изискват тясно сътрудничество и подкрепа за Тито, на 11 май маршал Толбухин нарежда българските части да се изтеглят от югославска територия[45]. През юни 1945 г. българските бойци са посрещнати тържествено на родна земя, след като дават достоен принос в освобождаването на Северна Югославия, Южна Унгария и Източна Австрия.

Реалната цена и политическата оценка на българския военен принос

Участието във войната срещу Германия има своята човешка цена – 3249 убити, 10 747 ранени и 1463 изчезнали (всичко 15 459 души), или общо за двата периода на войната загубите достигат 31 910 души[46]. Това предизвиква и огромно напрежение за българското стопанство, което трябва да снабдява с всичко необходимо войските, воюващи извън територията на страната. През първата фаза държавата изразходва пряко за воденето на войната над 50 млрд. лв., а през втората – близо 45 млрд. лв.[47] Мобилизирането на работна ръка и реквизирането на транспортни средства водят до допълнителни 27 млрд. лв. загуби за народното стопанство, а върху него лягат и още около 11 млрд. лв. за помощи, обезщетения и пенсии на пострадалите във войната и техните семейства. Така общата сума на разходите, направени от България във връзка с участието ѝ в разгрома на Германия, надхвърля 133 млрд. лв., което е близо 2/3 от националния доход на страната през 1945 г.[48] За успешното изпълнение на бойните задачи, както и за облекчаване на финансовото бреме вследствие на войната върху българската икономика особено важни са въоръжението и боеприпасите, а от февруари 1945 г. – и продоволствието и фуражът, които съветското командване осигурява за Първа армия[49].

---

[44] Българската армия достига източния бряг на р. Лавант в участъка Волфсберг – Лабуд. Там става и срещата (близо до Фолкимарг), която предизвиква недоволството на британското командване, тъй като българите са проникнали прекалено на запад и са навлезли в територии, определени за англичаните. Между двете армии е определена демаркационна линия (*Димитров, Д.* Участието на България във войната..., 36–37).

[45] Пак там, с. 37; *Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения..., 138–139.

[46] Заедно със загубите при оттеглянето на Първи корпус от Сърбия и на Пета армия от Македония през есента на 1944 г., в периода септември 1944 – май 1945 г.

Българското правителство оценява, че *„с дадените жертви, военното и стопанското напрежение и реалните военни резултати България заслужи да бъде в редовете на обединените демократически държави. Затова тя има пълното право да се радва заедно с тях на победата и да очаква със спокойствие и надежда сключването на мира“*[50]. Същевременно то неколкократно се опитва да извлече политически дивиденти от воюването. Първата стъпка е предприета на 27–28 октомври 1944 г., когато в Москва

България дава 8337 загинали, 22 958 ранени и 9155 изчезнали, или общо 40 450 души (АМВнР, оп. ПМК, а.е. 31, л. 1).

[47] Общо през двата периода преките военни разходи на страната възлизат на 95 241 582 054 лв. (АМВнР, оп. ПМК, а.е. 25, л. 8).

[48] Сумата е 133 280 719 447 лв. (АМВнР, оп. ПМК, а.е. 25, л. 9–11). Според други изчисления тя възлиза на около 160 млрд. лв. (*Петров, Л.* Военната икономика на България 1919–1945. С., 1999, с. 134).

[49] Според изчисленията на командването на III Украински фронт стойността на доставените от него въоръжение, боеприпаси, бойна техника, продоволствие и фураж за Първа българска армия възлиза на 13 334 369 046 лв. (България – непризнатият противник..., 260–262; *Петров, Л.* Военната икономика..., 134–135). Според историка Мито Исусов общата стойност на съветската военна и стопанска помощ за българската армия само през втория период на войната е 18 556 692 752 лв. (*Исусов, М.* Сталин и България. С., 1991, 111–112).

[50] Христоматия по история на България през епохата на социализма (1944–1971 г.). В. Търново, 1981, с. 181.

българската делегация разисква със съветски, британски и американски представители условията на примирието. Тя ги информира за сраженията и успехите, постигнати от българските войски, а при самото подписване на примирието външният министър Петко Стайнов („Звено“) емоционално напомня, че правителството на ОФ не е чакало съюзниците да му наложат да скъса с Германия, *„а като продължение на откритата вече от години от самия народ, чрез неговите героични партизани, въоръжена борба срещу войските на Хитлер у нас, обяви и днес води една кървава война срещу Германия... Много нови гробове на млади български бойци покриха вече дивите чукари на многоизстрадалата наша съседка Югославия, много нова, млада българска кръв се проля сега по нейните опустошени долини..., но това беше единственият начин, чрез който, като принася своите млади синове и своите усилия в жертва на погазената кауза на демокрацията, българският народ показа на цял свят и преди всичко на великите Съюзници, че е готов чрез собствената си кръв да измие петното, което лепнаха на неговото чело неговите престъпни управници в миналото.“*[51] В Москва обаче победителите не проявяват желание да обсъждат подобна тема.

След като трите български армии доказват своя висок боен дух в първата фаза на войната срещу Германия, на 21 ноември 1944 г. правителството официално се обръща към СССР, САЩ и Великобритания с искане да признаят българската войска за „съвоюваща“. Управляващите се стремят, едновременно с уточняването на задачите пред Първа българска армия, да извоюват това сериозно признание за офицерите и войниците, които *„се жертват наравно с другите съюзни войници“* и не трябва да бъдат третирани като *„бедни роднини“*. Подчертава се, че подобен акт не е породен от желание за извличане на някаква материална изгода, а от съзнанието, че ще даде *„нов престиж“* на войската и ще повдигне бойния ѝ дух. Българското правителство си дава сметка, че подобна оценка ще улесни и признаването на страната за „съвоюваща", и открито намеква, че тя очаква да го завоюва чрез бъдещите си победи *„в похода срещу Берлин"*[52].

---

[51] След подписването на примирието П. Стайнов в разговор с комисаря по външните работи на СССР Вячеслав Молотов изказва надежда, че войната на България срещу Германия е факт, който е в състояние *„в най-скоро време да измени коренно положението“* на страната, а за българския народ в този момент е по-важно какво ще постигне чрез участието в тази война, отколкото условията на примирието. Молотов оставя без коментар тези изявления (вж. документите, приложени към статията на: *Тошкова, В.* Примирието с България – 28 октомври 1944 г. – Известия на държавните архиви, т. 68, С., 1994, 77–78, 83–84, 85–86, с. 72).

Отговор обаче не идва и на 13 декември 1944 г. П. Стайнов връчва на съветското ръководство на Съюзната контролна комисия (СКК) в София нова нота. В нея той напомня, че българските войски вече се бият на унгарска територия срещу общия враг и *„тяхното положение не бива да остане неопределено"*. Министърът е категоричен, че правителството има *„всичките основания"* да иска България да бъде призната за съвоюваща, но не поставя този въпрос, защото е наясно, че той трябва да е *„предмет на обсъждане на дипломатическите канцеларии на Съюзниците"*. Затова пък признаването на Първа армия за *„съвоюваща войска"* според българското правителство може да се реши непосредствено от командването на III Украински фронт и искането е насочено именно към получаването на това *„грамадно удовлетворение"* за сражаващите се далеч от родината български воини[53].

В Москва обаче не са склонни да изпълнят молбата. С изявления, че *„със самия факт, че се биете успоредно с нас против общия враг, вие сте вече съвоюващи"*[54], съветските дипломати прикриват нежеланието си да се конфронтират с Англия и САЩ, заявили ясно, че няма да допуснат България в редиците на държавите с принос в разгрома на хитлеристка Германия. Мълчанието не обезкуражава министъра на външните работи П. Стайнов и на 1 март 1945 г. той настоява пред СКК да поиска от трите правителства, които представлява, вече не армията, а България да бъде призната за съвоюваща, защото *„тази несправедливост в третирането"* се отразява неблагоприятно както на бойците на фронта, така и на населението от вътрешността на страната[55]. П. Стайнов за пореден път напомня, че България по собствен почин воюва с Германия, изпълнява лоялно примирието и има неоспорим принос за общата победа.

---

[52] Външна политика на НРБ..., т. 1, 23–25.

[53] Христоматия по история на България..., 186–188.

[54] Думите са на заместника на В. Молотов – Андрей Вишински, който в разговор с политическия представител на България в Москва Димитър Михалчев през януари 1945 г. разсъждава: *„Аз разбирам, че с този въпрос – съвоюване – вие търсите днес някаква морална награда, която да може да използвате утре политически, но не ми е ясно в каква юридическа форма би могло да се изрази това, което искате от нас, особено когато то не се отнася до България като държава, а до отделен войскови отряд?... Въпросът за вашето съвоюване, доколкото не е намек за едно съюзническо отношение, се свежда според мен само към едно тачене на България..."* (България – непризнатият противник..., 198–199).

Мнението на съветската страна обаче остава непроменено и тя продължава да се съобразява най-вече с британските оценки за България[56], докато във Вашингтон изглеждат някак безразлични към българското искане. Там е преценено, че след като България няма намерение да иска американска материална помощ за армията си, въпросът за признаването на статут на „съвоюваща“ има чисто политически измерения и трудно ще получи положително разрешаване. Според американското признание това е статут *„някъде между този на неприятел и на съюзник“*, който е даден единствено на Италия *„с надеждата, че ще осигури предимства за съюзниците, а не от желание да се помогне на Италия“*[57].

Значително по-категорично и ясно е изразено отрицателното отношение на Англия към възможността България да бъде призната за „съвоюваща“. То произтича от нежеланието на Лондон да съдейства за облекчаване на участта и за стабилизиране на държава, която вече е в съветската сфера на влияние, както и от британските ангажименти към Гърция, останала единствената страна, на която може да разчита на Балканите. Бъдещите гръцки управляващи още в началото на септември 1944 г. заявяват на британските си покровители, че *„всеки грък би сметнал за висша несправедливост“* признаването на България за „съвоюваща“. Форийн офис също преценява, че подобна стъпка *„би шокирала общественото мнение и е сигурно, че ще предизвика сериозни затруднения с гръцкото и югославското правителство“*, а британските стратегически интереси изискват приятелски отношения с гърците[58].

---

[55] Външна политика на НРБ..., т. 1, 28–30.

[56] На 4 март 1945 г. Д. Михалчев в разговор с помощник-комисаря на външните работи Валентин Зорин упреква съветската страна: *„Вие се радвате на нашето дело, но не се решавате да дадете морална премия на демократичните ни усърдия.“* Отговорът е ясен: *„...Ние сме ви дали досега много морални премии, но не бива да се забравя, че не сме сами. У нашите съюзници има напластено лошо чувство срещу България, за което не може да не се държи сметка“* (България – непризнатият противник..., с. 214).

[57] Пак там, 229–230.

[58] Пак там, с. 22, 27, 29.

Съобразявайки се с тази оценка, английските служби се стремят да не допуснат дори обсъждане на възможността за признаване на статут на „съвоюваща“ страна[59] и да не дават гласност на българските военни успехи. Още в началото на октомври 1944 г. Би Би Си съобразява насоката на своите коментари за България с инструкциите на Форийн офис и лично на премиера У. Чърчил. Според тях *„всякакво предложение Великобритания да гледа на България като на съвоюваща“* ще бъде отказвано, *„ще цитираме българските комюникета* (за българските военни действия – б.а., Е.К.) *само ако те не са в разрез с комюникетата на свободна Югославия“*, а *„на българите трябва в момента да им се напомня за малкото количество на техните загуби и за пресния спомен за страданията, които те са причинили на своите съседи“*[60]. Дори когато обективността изисква да се признаят военните успехи на българската армия, от Форийн офис настояват пред Би Би Си *„да потисне“* всяка тенденция за *„възхваляване“* и да не привлича вниманието върху тези операции, *„защото това само ще улеснява българите да искат да бъдат смятани не просто като съвоюващи, но като съюзници“*[61]. Официалната позиция на Лондон остава непроменена до самия край на войната срещу Германия. Дори призивите на ръководителя на британската секция на СКК, ген. У. Оксли, Англия да излезе с *„някакво обществено признание“* за приноса на българската армия в разгрома на Германия, без това *„да включва каквото и да е признаване за съвоюваща“*, са посрещнати с отказ. Целта на ген. Оксли е да се демонстрира пред българската общественост, че *„западните демокрации могат точно да оценяват българския военен принос, без оглед на политическите съображения“*, и така Англия да разшири влиянието си в страната[62]. В Лондон обаче са непреклонни и СССР се съобразява с тази позиция.

---

[59] На 26 април 1945 г. външният министър П. Стайнов се опитва да разбере мнението на ген. Уолтър Оксли – председател на британската част на СКК, по нотата с българското искане за „съвоюваща“ страна. Оксли информира Лондон, че не само е отклонил подобно обсъждане, но и *„най-безцеремонно“* заявил на Стайнов, *„че има само едно нещо, което действително интересува правителството на Негово величество – репарациите и обезщетенията за Гърция...“* (България – непризнатият противник..., с. 230).

[60] На 26 септември 1944 г. в Британския парламент У. Чърчил говори за *„многобройните жестокости и разорения“* на българите в Гърция и Югославия, докато България не била пострадала изобщо във войната. Затова според Чърчил българите *„трябва да прокарват своя път дълго време, и то в несигурна форма, преди да им признаем какъвто и да е специален статут... Междувременно нека да вървят и да унищожават всички германци, които открият в неприятелските страни. Ние не ги искаме в земите на нашите съюзници“* (България – непризнатият противник..., 76–78).

[61] Пак там, с. 141; *Котев, Н.* Война без правила..., 187–189. Проявяваната необективност се отчита даже от британските политически и военни представители в София. Във връзка със съобщенията на Би Би Си, че освобождаването на Скопие е извършено от партизаните на Тито *„в съюз с русите“*, Хаустън Бозуол предупреждава Форийн офис, че съветските и американските радиостанции са отбелязали голямата роля на българската армия, и подчертава, че *„ако политиката, следвана от Би Би Си, включва изопачаването на фактите, репутацията на*

В крайна сметка България не получава статут на „съвоюваща“, но нейните жертви и усилия във войната срещу Германия не остават неоценени и напразни. Най-важните победи на българската армия са оповестявани в официалните информации на съветското върховно командване, а няколко десетки офицери и войници получават съветски ордени и медали. Българският принос в разгрома на хитлеризма става важен аргумент в дипломатическите ходове на Москва, която се стреми да издейства изгодни политически и икономически условия за своя бъдещ сателит. Успешното участие на българските войски във войната е сред основанията, които Сталин привежда в края на май 1945 г., когато предлага на президента Х. Труман и на британския премиер У. Чърчил трите страни да възстановят незабавно дипломатическите отношения с България и Румъния. Два месеца по-късно, по време на Потсдамската конференция на тримата „големи“, съветската делегация включва това сред аргументите, с които отхвърля американското искане за реорганизация на правителството и за външен контрол върху предстоящите парламентарни избори в България[63]. Българският принос във войната е сред първите осно-

---

Би Би Си, че доставя фактически новини, ще пострада и на неговите предавания няма да се вярва...“ (България – непризнатият противник..., с. 144, 178–179, 186).

[62] Отговорът от Лондон гласи: *„Нямаме ясна представа практически какво са направили българите във войната срещу Германия... Ние обаче знаем, че те не са направили ни най-малко усилие да дадат репарации на Гърция за разрушенията... Впоследствие, като се признае публично, че България е оказала услуги във войната, ще стане безпредметно да се дава помощ на гърците и същевременно ще става все по-трудно да се противопоставяме на поддържаното от русите искане да им се предостави статут на съюзници“* (България – непризнатият противник..., с. 235, 239).

[63] Пак там, с. 240, 253.

вания, изтъкнати от съветското правителство, за възстановяване на дипломатическите отношения на СССР с България[64].

Българската страна също неведнократно посочва постигнатите с цената на много човешки жертви и материални разходи важни военни победи от септември 1944 до май 1945 г. Върху тях се акцентира особено през 1946 г., когато подготовката на мирния договор с България навлиза в решаваща фаза. Меморандумът на българското правителство от април 1946 г. до Парижката сесия на Съвета на министрите на външните работи (СМВнР) започва с подробно представяне на българското участие във войната срещу Германия и резултатите от него, а към меморандума е приложено и специално изложение по този въпрос[65]. В документите, представящи българската позиция по основните проблеми на мирния договор на мирната конференция в Париж през лятото на 1946 г., отново се напомня за българския военен принос в разгрома на Германия.

СССР също се опитва да отстоява признаването на България за „съвоюваща". Усилията му в тази насока по време на Парижката сесия на СМВнР през лятото на 1946 г. се сблъскват с категоричния отказ на британската и американската страна, които дори се противопоставят в преамбюлите на мирните договори с България и Румъния да се отбележи приносът им в разгрома на Германия. В крайна сметка съветската делегация на сесията прави компромис: приема да не се дава статут на „съвоюващи" на двете държави, но в преамбюлите да се включи текст, че са взели *„активно участие във войната срещу Германия"*[66].

Обвързването на Съветския съюз с тази договореност налага друга тактика по време на Парижката мирна конференция (29 юли – 15 октомври 1946 г.). Настояването на Румъния и България в преамбюлите към техните мирни договори да се отбележи, че са започнали да воюват не след сключването на примирията, а съответно още от 24 август и 10 септември 1944 г., както и че са заслужили да бъдат признати за „съвоюващи", дава повод на украинската и на белоруската делегация да настояват за справедливостта на тези претенции. Те са подкрепени и от чехословашките и югославските представители, докато съветските са принудени да се въздържат поради решенията на Парижката сесия на СМВнР. Тази подкрепа се оказва недостатъчна и предложенията са отхвърлени от останалите 16 държави, гласуващи в подкрепа на САЩ и Англия. Те обаче се обявяват и против гръцкото искане в договора с България въобще да не се отбелязва участието ѝ във войната срещу Германия. Конференцията препоръчва на СМВнР да приеме текста, съгласуван на Парижката сесия на Съвета[67].

---

[64] Христоматия по история на България..., с. 195.

[65] Работническо дело, № 109, 20 май 1946 г.

[66] *Жигня, К.* Подготовка и заключение мирных договоров с Болгарией, Венгрией и Румынией после Второй мировой войны. Кишинев, 1981, с. 102.

В навечерието на Нюйоркската сесия на СМВнР (4 ноември – 12 декември 1946 г.), която трябва да изработи окончателните текстове на мирните договори, българското правителство с нов меморандум настоява България да бъде призната в договора за съвоюваща държава – едно *„толкова законно желание на българския народ, който, без да иска да отрича отговорностите на България за престъпленията на бившите фашистки управници, взе активно участие в общата борба на обединените народи срещу хитлеристка Германия“*[68]. В меморандума се настоява преамбюлът на договора да отрази действителната дата, на която започват действията на българските войски срещу Германия, т.е. 10 септември 1944 г., а не след подписването на примирието на 28 октомври 1944 г. – *„обстоятелство ... което не бе оспорено от никого през време на конференцията* (в Париж – б.а., Е.К.)*“*. Окончателният текст на мирния договор обаче не включва тези толкова съществени и справедливи български искания и уточнения. Те биха дали юридически израз на реалния и неоспорим български военен принос, щяха да бъдат морална оценка за жертвите и загубите и биха издигнали международния престиж на България. Споразуменията и компромисите между държавите победителки ощетяват несправедливо страната, но все пак в раздела за репарациите и реституциите се постановява: *„като се вземе предвид, че България не само е излязла от войната против Обединените народи, но и обяви и на дело води война против Германия, страните се споразумяват, щото обезщетението на посочените загуби да бъде извършено от България не напълно, а само частично“*[69].

---

[67] *Жигня, К.* Подготовка и заключение мирных договоров..., 135–136.

[68] Работническо дело, № 256, 3 ноември 1946 г.

[69] Външна политика на НРБ..., т. 1, с. 53.

[В крайна сметка осеммесечните военни усилия на България на страната на Антихитлеристката коалиция се оказват недостатъчни, за да заличат последиците от близо четиригодишния съюз с Германия. Тя остава в редиците на победените и участието ѝ в заключителния етап на войната е предопределено от стратегическите и военните цели на СССР, в чиято сфера попада. Същевременно българските управляващи трезво оценяват положението на страната и взимат единствено правилното държавническо решение – да започнат военни действия срещу Германия още преди те да бъдат наложени от победителите, за да използват това решение като аргумент в дипломатическите спорове, които трябва да определят бъдещето на България.] Техният изход е повлиян от редица независещи от българските усилия фактори, но въпреки различните политически оценки, които биха могли да се дадат на участието на България във войната, победите на българското оръжие и пролятата кръв на българските офицери и войници правят приноса на страната в разгрома на хитлеризма реален и безспорен.

ПОБЕДЕНА БЪЛГАРИЯ – ТРУДНИЯТ ПЪТ КЪМ МИРА (1944–1947)

Компромиси в името на примирието

Освен участието във войната срещу Германия, правителството на ОФ трябва да разреши още една важна външнополитическа задача – да сключи примирие с победителите Великобритания, САЩ и СССР. По отношение на първите две страни въпросът става актуален, след като съюзническите бомбардировки принуждават правителството на Добри Божилов през февруари 1944 г. да предложи на Вашингтон и Лондон преговори за излизане от войната и за сключване на примирие. През март 1944 г. Европейската консултативна комисия (ЕКК) в Лондон започва да разработва неговите клаузи[1]. Съвместният британско-американски проект е съгласуван едва на 25 август 1944 г. и се състои от 13 точки[2]. От България се изисква: да скъса отношенията си с Германия и съюзниците ѝ; да разоръжи и интернира неприятелските военни части и граждани; да постави под контрол неприятелската собственост. Нейните войски и администрация трябва да се изтеглят от окупираните територии на „съюзните“ държави, което означава, че националното обединение, постигнато през 1941 г., отново ще загуби реални очертания. Предвидена е възможност за окупация на страната, като *„върховният командващ има правото да придвижва свободно съюзни сили през българската територия за сметка на България, ако военното положение изисква“*, или ако българското правителство не изпълнява примирието. При това България трябва да изпълнява разпорежданията на съюзниците за ползване и контрол на нейния транспорт, както и да осигури доставки, услуги и местна валута, каквито съюзниците поискат, *„за използване от техните*

---

[1] Европейската консултативна комисия е създадена по решение на Московската конференция на министрите на външните работи на Великобритания, САЩ и СССР от октомври 1943 г. Съставена е от представители с ранг на посланици от трите държави и е със седалище в Лондон. Задачата ѝ е да разработва клаузите на примирията с отпадащите от Оста държави.

[2] Текста на съгласувания американско-британски проект за примирие вж. у *Пинтев, С.* Принципът на безусловна капитулация и примирието с България – октомври 1944 г. – Исторически преглед, 1998, № 3–4, с. 44.

сили или мисии в България, или за продължаването на войната" (участие в нея обаче не се предвижда).

Във вътрешнополитически план от България се изисква да освободи всички, които са задържани по политически причини и в резултат на дискриминационното законодателство, което трябва да бъде отменено, а също да сътрудничи за задържането и съденето на лица, обвинени във военни престъпления. Предвидени са и икономически санкции, защитаващи интересите на победителите: българската страна трябва да възстанови цялата им собственост, да заплати репарации и да не разполага с авоарите си без тяхно съгласие. Авторите на проекта са предпочели да не разработват детайлно клаузите на примирието, а да включат в него два твърде общи текста, позволяващи широко и произволно тълкуване в ущърб на българските интереси. В чл. 11 е постановено, че България трябва да извърши *„такъв принос за обща помощ и възстановяване, какъвто може да бъде изискан от нея"*, а чл. 13 предвижда тя *„да изпълни всякакви по-нататъшни съюзнически инструкции за прилагане на примирието"* и *„да посрещне съюзническите изисквания за възстановяване на мира и сигурността"*.

Съветският представител в Съюзническата контролна комисия (СКК) е запознат с американско-британския проект, но в момента, в който го представя на своето правителство, съветските войски завладяват Румъния и излизат на северната българска граница. При новосъздадената ситуация СССР не е заинтересован от сключване на примирие между България и западните съюзници, защото тази стъпка силно ще намали шансовете му да включи страната в своята зона за сигурност. Затова на 29 август 1944 г. Москва официално уведомява Лондон и Вашингтон, че няма да участва в обсъждането на *„условията за капитулация на България"* и оставя на тях да решат този въпрос, тъй като СССР не е във война с тази страна[3]. Ходът на военните действия и стремежът да се запази Антихитлеристката коалиция карат САЩ и Англия да преценят плюсовете и минусите от евентуално подписване на примирие с България при игнориране на желанията на СССР. Надделява разбирането, че ако страната бъде оставена в съветската сфера на влияние, единството на коалицията ще се запази, а Москва ще прояви отстъпчивост в стратегически по-важни за САЩ и Англия региони, например в Италия и Гърция. Затова американските и британските дипломати използват всички средства, за да забавят и осуетят подписването на примирието с пристигналата на 30 август 1944 г. в Кайро българска делегация[4].

---

[3] В същата нота съветското правителство напомня, че в случая с България постъпва точно по начина, по който са постъпили САЩ, като са отказали да участват в обсъждането на примирието с Финландия, защото не са във война с нея (*Пинтев, С.* Принципът на безусловна капитулация..., 45–46).

След като на 5 септември 1944 г. СССР обявява война на България, статутът му по отношение на нея се изравнява с американския и британския. Правителството на К. Муравиев веднага се обръща към Съветския съюз с молба за примирие[5], но Москва не реагира, с което показва отношението си към кабинета. Във Форийн офис са наясно със съветските намерения, но въпреки това настояват българската делегация да остане в Кайро, за да я използват като аргумент в бъдещите нелеки преговори със съветската страна[6].

На 9 септември 1944 г. новото правителство на ОФ назначава четиричленна делегация, която трябва веднага да замине за щаба на III Украински фронт и да влезе във връзка с Ф. Толбухин *„с цел да узнаят окончателните условия по преустановяването на военните действия на Съветската армия срещу България“*, както и да разисква по условията на примирието и за възстановяване на дипломатическите отношения със Съветския съюз[7]. Същия ден съветската страна официално заявява, че след като на 7 септември българското правителство е оповестило, че е скъсало отношенията си с Германия, а на 8 септември ѝ е обявило война, *„сега съветското правителство намери за възможно да разгледа молбата на българското правителство относно преговорите за примирие“*[8]. Така кабинетът на ОФ получава недвусмислен знак за съветското благоразположение, а в Лондон съветският представител в ЕКК предлага да се подновят дискусиите по примирието с България, тъй като СССР също е в състояние на война с нея и има свои допълнения и поправки към проектодокумента.

---

[4] На единствената среща на българските делегати Стойчо Мошанов и полк. Желязков с американските и британските представители в Кайро от 1 септември 1944 г. се дискутират само пълномощията им за подписване на примирието, а в неофициални разговори им се внушава, че неговите клаузи са особено сурови и няма да подлежат на разискване. Във Форийн офис откровено признават, че колкото по-дълго се търси правителството, което ще даде мандат на Ст. Мошанов да подпише примирието, толкова по-добре (*Пинтев, С.* България в британската дипломация 1944–1947. С., 1998, 29–41; *Мошанов, С.* Моята мисия в Кайро. С., 1991, 318–323).

[5] *Спасов, Л.* България и СССР 1917–1944 г. (политико-дипломатически отношения). Велико Търново, 2008, 484–486.

[6] Лорд Мойн, който е натоварен с преговорите в Кайро, пише до Форийн офис, че *„руското обявяване на война не е неочаквано“* и тя ще трае толкова време, колкото е необходимо, за да бъде заменено правителството на К. Муравиев с правителство на крайната левица, което ще поиска примирие от СССР. Той е категоричен, че *„нашите собствени преговори с Мошанов трябва да се считат за напълно безнадеждни“*, а вероятността те да продължат в Кайро е съвсем малка (*Пинтев, С.* България в британската дипломация..., с. 41).

[7] В делегацията влизат проф. Димитър Михалчев – бивш пълномощен министър, Димитър Ганев, полк. Р. Славков и Кирил Станчев (Външна политика на НРБ..., т. 1, 8–9).

От 12 септември 1944 г. в ЕКК започва обсъждането на съветския проект за примирие. Фактът, че в България вече се намират съветски войски, предопределя новите моменти в него. Съветската страна настоява преговорите да се водят в Москва, където е главното командване на намиращите се в България войски, а примирието да бъде подписано от името на съюзниците само от маршал Толбухин. Предвижда се участие на българската армия във войната срещу Германия и свободно придвижване и оказване на помощ на съветските и съюзническите сили на територията на страната. Ново е и предложението да се създаде СКК под ръководството на съветското върховно командване, която да следи за спазване на примирието, както и за още шест нови клаузи[9]. Отпаднали са твърде общите и неблагоприятни за България чл. 11 и 13.

Някои от съветските предложения обаче пораждат спорове между съюзниците. Първоначално английската и американската страна се опитват да наложат примирието да се подпише в Кайро, където вече е изпратена българска делегация, или поне в Анкара. По-съществено е искането им под документа, освен съветския представител, да се подпише и представител на западните съюзници, което би засилило позициите им при прилагане на клаузите на примирието. Спорове предизвиква и участието на България във войната срещу Германия, но най-вече въпросът за ръководството на СКК. Американската и британската позиция е, че комисията трябва да бъде под общото ръководство на съветското главно командване през целия период на нейното съществуване, но докато за времето до капитулацията на Германия западните делегации в комисията ще имат подчинена роля, то след това, до сключването на мирния договор, се настоява те да получат повече правомощия и СКК да работи съгласно инструкциите на трите правителства[10]. Западните съюзници настояват да се запази предложената в техния проект от август 1944 г. т.нар. обща клауза, според която от българското правителство се изисква да изпълнява *„всякакви понататъшни искания за възстановяване на мира и сигурността“*, поставени от трите страни победителки[11].

---

[8] България – непризнатият противник..., с. 20.

[9] Част от тези клаузи предвиждат България да предаде на съветското командване ценности и материали, които Германия е изнесла от съветска територия, корабите на Обединените нации, намиращи се в българските пристанища, както и да осигури използването на български индустриални предприятия, транспорт, съобщителни средства, гориво и други материали, необходими на съветското командване. България не трябва да позволява изнасянето или експроприирането на германска, унгарска и румънска собственост без съветско разрешение. Такова разрешение трябва да има и при публикуването, внасянето и разпространението на пиеси и филми, както и при работата на радиото, пощите и телефоните. Българските власти трябва да разпуснат и да забранят незабавно *„фашистките организации“*, както и онези, които водят пропаганда, враждебна на Обединените нации. Тези шест клаузи влизат почти без изменения в окончателния текст на примирието (*Тошкова, В.* Примирието с България – 28 октомври 1944 година. – Известия на държавните архиви, т. 68, С., 1994, 45–46).

При обсъждането на примирието Великобритания неизменно настоява българските войски да се изтеглят от гръцка и югославска територия. Това е свързано както с нейните стратегически интереси в региона, така и с ангажиментите ѝ към Гърция. В съветския проект обаче няма такава клауза и това силно безпокои Форийн офис. В средата на септември 1944 г. А. Идън е категоричен, че най-главната цел е *„незабавната евакуация“* на българите от гръцка и югославска територия, като *„това изтегляне трябва да се извърши предварително, преди каквото и да е примирие“*. С това условие Англия за пореден път демонстрира твърдата си подкрепа за Гърция и убеждението, че България трябва да бъде строго *„наказана“* за поведението ѝ в предходните години. Същевременно британската дипломация ясно показва, че ако получи *„незабавно удовлетворение по този пункт, ще бъде лесно да се направят отстъпки на Съветския съюз по някои други въпроси“*, макар да се опитва да демонстрира, че *„българското примирие не е третирано като чисто руска работа“*[12]. Британското искане не изненадва съветската дипломация. Още по време на Московската конференция на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания (октомври 1943 г.) А. Идън получава принципното съгласие на Сталин за предявяване на такова искане към България[13]. През септември 1944 г. СССР отново не възразява, но се опитва да обвърже това с въпроса за едностранното подписване на примирието от съветски представител. България е победена държава и Москва не би рискувала единството на Антихитлеристката коалиция, за да отстоява териториалните ѝ придобивки, макар те да са от полза и за съветските планове за излаз на топло море. !!!

---

[10] *Пинтев, С.* Принципът на безусловна капитулация..., 50–51; *Тошкова, В.* Примирието с България..., с. 46.

[11] Британският външен министър Антъни Идън дава следното обяснение на причините, поради които тази клауза е с *„най-голяма важност“*: *„За нас е недопустимо България да бъде поставена в края на военните действия срещу Германия в по-добри позиции, военни и икономически, отколкото съюзните държави Гърция и Югославия, които пострадаха толкова тежко от нейната агресия... Моето правителство смята, че е от съществено значение в примирието да има такава обща постановка, чрез която трите Велики сили могат да наложат на България... необходимите мерки за разоръжаване и демобилизация..., да изискват от България да участва в подпомагането на пострадалите от нея жертви. Не можем да допуснем например България да консумира своите хранителни излишъци, докато самите ние сме принудени да товарим кораби с хранителни доставки за Гърция и Югославия... Много е важно да запазим възможността да изискаме от България преди окончателния мирен договор да изпълни всякакви други изисквания, на които трите Велики сили могат да се спрат за възстановяване на реда и просперитета на Европа“* (*Пинтев, С.* Принципът на безусловна капитулация..., 51–52).

Все пак Кремъл не отхвърля с лека ръка възможностите в това отношение. Изпращането на съветски военни части към Беломорието е прекалено голям риск, като се има предвид заявеното още през май 1944 г. желание на Англия за доминиращо влияние в Гърция срещу съгласие за ръководна роля на СССР в Румъния. Затова, когато на 22 септември 1944 г. английската страна съобщава, че има намерение да изпрати свои въоръжени сили в Гърция, още на следващия ден съветското правителство информира Лондон, че се придържа към духа на разговорите от май, разглежда Гърция като *„сфера на британските военни операции“* и няма да изпрати там свои войски[14]. Същевременно в Кремъл не са чужди на мисълта да се възползват от присъствието на българския корпус в Беломорието, за да реализират своите планове. Изтеглянето му не фигурира в съветския проект за примирие; Москва не отправя такова искане към България и не се противопоставя на мерките, които правителството на ОФ предприема, за да оправдае оставането на българските части в Беломорието[15]. Българските управляващи подготвят два варианта, като изборът на единия от тях ще зависи от условията, които Антихитлеристката коалиция би предявила. Първият вариант предвижда корпусът да остане в Беломорието и от 11 септември до началото на октомври 1944 г. войските му са прегрупирани за отбрана срещу изтеглящите се германски части. Същевременно се извършва и подготовка за втория вариант – оттеглянето, като за целта е изработен подробен план и част от военното имущество е прехвърлено във вътрешността на страната. Първият вариант би създал благоприятни условия за справедливо решаване на един от аспектите на българския национален въпрос и предпочитанията на правителството на ОФ естествено клонят към него. Осъществяването му обаче е крайно проблематично поради накърняването на ревниво пазените британски позиции в Средиземноморието.

---

[12] *Пинтев, С.* Принципът на безусловна капитулация..., с. 50; *Пинтев, С.* България в британската дипломация..., 50–51.

[13] Советско-английские отношения во время Великой отечественной войны 1941–1945. Т. 1. Москва, 1983, с. 480.

Така задачата-максимум е да се запази Западна Тракия, а ако се наложи изтегляне на войските, задачата-минимум, която БРП (к) си поставя, е да се подкрепи борбата на гръцките партизани и Националноосвободителният фронт (ЕАМ), доминиран от комунистите, срещу т.нар. националисти, на които се опира Англия. За целта още на 12 септември 1944 г. в Беломорието са изпратени министрите Добри Терпешев (БРП (к)) и Димитър Нейков (БРСДП). На срещите си с представители на ЕАМ те заявяват, че българската гражданска администрация се изтегля, а властта се предава на местното население и ЕАМ. На 13 септември 1944 г.

---

[14] *Васильева, Н.* СССР и проблема подписания мирного договора с Болгарией после Второй мировой войны (1945–1947 гг.). – Българо-съветски политически и военни отношения..., с. 132.

[15] Българските войски в Беломорието към началото на септември 1944 г. наброяват близо 69 800 души (*Йончев, Д.* България и Беломорието (октомври 1940 – 9 септември 1944 г.). Военнополитически аспекти. С., 1993).

гръцките партизани заемат градовете Дедеагач, Драма и Кавала[16]. През следващите дни ръководителят на британската военна мисия майор Милър настоява пред командира на II корпус ген. Асен Сираков администрацията в тези градове да бъде отнета от партизаните и да се предаде на националистическите части на Андон Чауш, а българските войски да се изтеглят от Беломорието. На 16 септември майор Милър дори пристига в София, за да търси намесата на Министерството на войната, но там не подкрепят нито едната, нито другата страна в гръцката съпротива[17].

Българското правителство не може да поеме риска да решава самостоятелно такива въпроси и още същия ден се обръща с меморандум към правителствата на СССР, САЩ и Великобритания. Изтъквайки, че е подложено на натиск и заплахи и от ЕАМ, и от А. Чауш, а не иска да бъде въвлечено в гръцките конфликти, то посочва, че ако българските войски се изтеглят от Тракия, *„двете противостоящи гръцки групировки са застрашени от взаимна изтребителна война“*[18]. Така българската страна намеква, че оставането на корпуса е оправдано, защото би могло да предотврати разгарянето на гражданска война в Гърция. Пак на 16 септември 1944 г. българското правителство получава нов аргумент, с който може да обоснове необходимостта корпусът да остане в Беломорието: със заповед на маршал Толбухин българските въоръжени сили са поставени в оперативно подчинение на съветското командване и вече само то може да разреши изтеглянето им[19]. Правителството бързо се възползва от предоставената възможност и в нов меморандум до трите съюзни държави аргументира необходимостта от българско военно присъствие в Беломорието вече по чисто военни съображения – при липсата на други редовни войски в Тракия изтеглянето на българските части ще улесни отстъплението на германците от Гърция и *„ще изложи на опасност тила на българските*

---

[16] *Рачев, С.* Англия и съпротивителното движение на Балканите 1940–1945. С., 1978, с. 210; *Даскалов, Г.* България и Гърция. От разрив към помирение 1944–1964. С., 2004, 35–38.

[17] *Котев, Н.* Война без правила..., 157–161.

[18] Пак там, с. 162.

[19] В този дух е и заповедта на военния министър Дамян Велчев от 29 септември 1944 г. до командира на корпуса ген. Ас. Сираков: докато съюзниците постигнат споразумение, българските части остават в Беломорието, а гражданската администрация се предава на местното гръцко население според неговата воля.

те и руските войски, действащи на запад"[20]. С двата меморандума българската страна, подпомагана тактично от Москва, се опитва внимателно да отстоява интересите си в Беломорието, без да поема голям риск. В случай на остра английска реакция и двете страни са готови да отстъпят, за да не бъде заплашено единството на Антихитлеристката коалиция.

В началото на октомври изготвянето на примирието в ЕКК в Лондон изглежда блокирано поради липсата на напредък в съгласуването на спорните въпроси. Същевременно военната ситуация на Балканите се усложнява. На 3 октомври 1944 г. Хитлер заповядва германските войски да се изтеглят изцяло от Гърция; на следващия ден е извършен британски десант в Пелопонес и след десетина дни английските части влизат в Атина. При това положение оставането на българските войски в Беломорието би могло да предизвика сериозни усложнения за реализирането на британските намерения. Англия обаче разполага с много ефикасно средство, за да постигне отстъпки – тя отказва да преговаря по примирието с България, преди корпусът да се изтегли.

Забавянето и конфликтите не са в интерес и на СССР. На 6 октомври 1944 г. Сталин нарежда на Г. Димитров: *„Българите би трябвало да изтеглят своите войски от Тракия и Македония. Важно е да се отвоюва българската армия, която англичаните искаха да се разоръжи. Примирието се бави от англичаните, те искат да [го] подпише Уилсън, а не Толбухин, и председатели на Контролната комисия да бъдат наш и техен човек. Ние настояваме и ще постигнем подписване от Толбухин и председателството на комисията [да бъде] наше. Червената армия остава в България до сключването на мир, а в краен случай – до свършване на войната с Германия."*[21] От думите на съветския лидер ясно проличава предстоящата развръзка и компромисите, които всяка от страните е готова да направи, за да реализира своите интереси.

Българските надежди за запазване на Беломорието се оказват илюзорни. Затова БРП (к) бърза да реализира поне програмата-минимум. В областта е изпратен *„върховният правителствен деле-*

---

[20] *Котев, Н.* Англо-гръцките усилия за изтеглянето на 2-ри български корпус от Беломорието през септември-октомври 1944 г. (по документи на Форийн офис). – ИВИНД, т. 39, 1985, 199–200.

[21] *Димитров, Г.* Дневник (9 март 1933 – 6 февруари 1949). С., 1997, 441–442.

гат" Сава Гановски, който инструктира командването българските войски там да оказват подкрепа на ЕАМ, а на 6 октомври заедно с *„представители на гръцката общественост"* подписват протокол за предаване на цялата администрация на местното население и за открито подпомагане на въоръжените сили на ЕАМ – Народно-освободителната армия в Гърция (ЕЛАС), която българската страна признава за единствена военна организация в Гърция, бореща се срещу фашизма[22].

Развръзката по спорните въпроси около примирието с България идва при посещението на британския премиер Уинстън Чърчил в Москва от 9 до 17 октомври 1944 г. Целта на Чърчил е да провери готовността на съветската страна да се придържа към процеса на започналото през май 1944 г. разделяне на Европа на *„сфери на влияние"* и по възможност да включи нови държави в тях. Времето на срещата е точно избрано и в мемоарите си премиерът откровено признава: *„С приближаването на есента фронтът в Източна Европа стана много напрегнат. Чувствах, че имам нужда от втора среща със Сталин... В момента руската армия се бе разгърнала в балканския театър. И Румъния, и България бяха под нейната власт. И колкото по-очевидна ставаше победата на великите съюзници, толкова повече нарастваха руските амбиции... Никога не съм чувствал нашите отношения с Румъния и България в миналото толкова близки, че да си струват някакви специални жертви от наша страна. Но съдбата на Полша и Гърция ни вълнуваше истински... Бях сигурен, че шанс да се постигне добро споразумение с Русия съществуваше единствено докато все още ни свързваха връзките на другарското обединение срещу общия враг. Хитлер и хитлеризмът бяха обречени, но след Хитлер какво?"*[23]

Първият важен разговор между Чърчил и Сталин се провежда късно вечерта в деня на пристигането на британската делегация, в присъствието само на двамата външни министри и преводачите. Предварително е уговорено дискусиите да се наблюдават и от американския посланик в Москва Аверил Хариман, но необичайно късната среща не предполага делови разговори и той отсъства.

---

[22] *Витанов, П.* Втори български корпус в плановете на Вермахта и неговата политическа роля в Западна Тракия 1943–1944. – ИВИНД, т. 39, 1985, с. 219; *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 59–64.

[23] *Чърчил, У.* Мемоари. Т. 6. Триумф и трагедия. С., 1995, 199–200.

Американската страна многократно е показвала неодобрение към определянето на каквито и да е сфери на влияние в хода на военните действия и вероятно отсъствието на А. Хариман кара Чърчил да прецени, че *„моментът"* е *„удачен"*, и да предложи на Сталин „процентно" разделяне на Балканите. Към вече уточнените 90 % съветско влияние в Румъния и 90 % британско в Гърция Чърчил прибавя и България – 75 % съветско влияние срещу 25 % западно, а за Югославия и Унгария предвижда по 50 %[24].

В стенограмата на разговора е отбелязано, че *„след кратка дискусия"* е постигнато съгласие за Румъния, Гърция, Югославия и Унгария, но заявлението на Чърчил, че по отношение на България интересите на Англия са по-големи, отколкото към Румъния, е довело до по-подробно обсъждане на *„престъпленията, извършени от България"*[25]. Сталин припомня, че в Първата световна война българите са били на германска страна и са се сражавали срещу русите, а Чърчил отбелязва колко *„жестоко"* са нападнали съседите си и настоява, че след като три години е била във война с България, Англия трябва да бъде *„малко повече от наблюдател"* и да има *„малко участие в контрола над тази страна"*. Различният нюанс в отношението към България обаче не изглежда особено тревожен на фона на разбирателството по принципните въпроси – Сталин проявява пълно съчувствие към стремежа на Великобритания да възстанови влиянието си в Средиземноморието, а Чърчил разкрива, че *„британската политика няма намерение да откаже на Съветска Русия излаз на топли пристанища и към големите световни морета и океани"*. Двамата лидери са единодушни и в разбирането си, че на Балканите не биха могли да позволят *„поредица от малки войни"* след Втората световна война и *„би трябвало да направят нещо, за да предотвратят риска от гражданска война между привържениците на различните политически идеологии"* в балканските страни[26].

---

[24] В мемоарите си Чърчил с ясно доловимо задоволство пресъздава реакцията на Сталин: *„Бутнах листа на Сталин, който вече бе чул превода. Настъпи пауза. После той взе синия си молив, драсна една голяма отметка и го върна обратно. Всичко се разреши за по-малко време, отколкото е нужно на човек да седне"* (*Чърчил, У.* Мемоари. Т. 6, с. 219).

[25] България – непризнатият противник..., с. 84.

[26] Пак там, 84–86.

И за Сталин, и за Чърчил най-доброто решение е подялбата на региона на сфери на влияние независимо от „угризенията“ на британския премиер, че *„американците може да бъдат шокирани“* и че подобен подход към въпроси, *„съдбовни за милиони хора“*, би могъл да се сметне за *„безцеремонен и циничен“*[27]. Чърчил неколкократно подчертава, че предложените от него проценти не могат да служат като основа за официален документ (Рузвелт би бил категорично против), но са *„метод да онагледим мислите си, да видим колко близо сме един до друг“* и са *„добър ориентир“* в съветско-британските отношения, позволяващ да се предотвратят *„няколко граждански войни“* и *„кръвопролития“* на Балканите[28]. За Сталин също е важно да получи гаранции за периметрите на действие и затова в следващите близо 12 месеца двамата лоялно се придържат към постигнатото споразумение. Разбира се, двете Велики сили не пропускат да се опитат да защитят интересите си и там, където влиянието им е 10 или 25 %, но в действията им има граница, която не преминават. Все още на първо място стоят запазването на Антихитлеристката коалиция и успешната борба срещу общия враг.

Възприетият от Сталин и Чърчил *„ориентир“* дава тласък и на решаването на спорните въпроси около примирието с България. На 10 и 11 октомври 1944 г. външните министри В. Молотов и А. Идън постигат съществен напредък в съгласуването на позициите на двете страни, макар и в условията на открит „пазарлък“. Министрите са единодушни, че *„българите трябва да почувстват, че не са победители“*, и че България трябва да бъде държана отговорна *„за миналите си престъпления“*[29]. След това А. Идън залага на тактиката на отстъпки по второстепенни въпроси, за да извоюва по-стабилни позиции при обсъждането на най-важните за Англия проблеми за незабавното изтегляне на българските войски от Беломорието и особено за ръководството на СКК. Британският външен министър прави първата стъпка – съгласява се подписването на примирието да стане в Москва и веднага се опитва да използва полученото предимство, като настоява за равнопоставеност в СКК.

---

[27] Тези причини Чърчил изтъква в мемоарите си, описвайки своето предложение двамата със Сталин да изгорят листчето с написаните от него проценти. Сталин обаче настоял: *„Не, запазете го.“* (*Чърчил, У.* Мемоари. Т. 6, с. 219).

[28] Пак там, с. 223, 225.

[29] България – непризнатият противник..., с. 90.

В. Молотов обаче „изравнява“ позициите. Преди да допусне дискусия по сложния проблем, той също прави компромис и се съгласява примирието да бъде подписано освен от маршал Толбухин и от командващия съюзническите войски в Средиземноморието – ген. Хенри Уилсън[30].

Останалата част от заседанието на 10 октомври е посветена на споровете за СКК. А. Идън отстоява американското предложение в периода до края на военните действия в Европа тя да бъде под общото ръководство на съветското главно командване, но след това и до сключването на мирен договор с България тя да се ръководи от директивите на трите съюзни правителства, а страната да се задължи да посрещне всички по-нататъшни съюзнически искания за възстановяване на мира и сигурността[31]. Идън не излага убедителни аргументи в полза на това предложение, а упорито повтаря, че Великобритания е била три години във война с България и не може да е само наблюдател в Комисията, както се е съгласила да бъде в Румъния.

В. Молотов е по-изобретателен в опитите да ревизира западното предложение. Той отбелязва, че в България няма да има окупационни зони, както в Германия, и ако трима души от трите страни носят отговорност в СКК за дейността ѝ, *„ще се получи объркване, което да доведе до конфликт“.* Молотов настоява, че *„вредите, нанесени от България на Съветския съюз, са многократно по-големи, отколкото на който и да е друг“*, но много по-убедително звучи напомнянето му, че Румъния и България са черноморски страни и нямат достъп до Средиземноморието, поради което Англия би трябвало да има *„съвсем малък интерес“* към тях[32]. Стремежът на Молотов е да окаже натиск върху Идън и той да се съгласи на 90 % съветско влияние в България. За целта съветският министър ловко обвързва спорния въпрос за СКК с процентите за Югославия и Унгария и подхвърля различни комбинации, които да засилят съветското влияние в тези държави. Идън обаче е непреклонен и отстъпва само по един пункт – да има постоянен съветски председател на СКК през целия период на действието ѝ. В крайна сметка съветската страна също прави компромис. На следващия ден Молотов и Идън се договарят през първия период в СКК да няма директно британско или американско участие, но след края на войната срещу Германия до подписването на мира с България ръководната роля на Съветския съюз в СКК да бъде в известна степен ограничена в полза на британския и американския представител[33].

---

[30] Правейки компромис с подписването, В. Молотов не пропуска да подразни своя колега по най-чувствителния за британската външна политика въпрос, като изказва опасение, че ако примирието се подпише от *„средиземноморски и черноморски генерал“*, то България *„би могла да твърди, че е не само черноморска, но и средиземноморска сила“*. Идън е категоричен, че *„не може и дума да става“* България да е средиземноморска сила, и със своеобразно чувство за хумор дава обещание, че британският Кралски флот ще държи българите извън Средиземноморието (България – непризнатият противник..., с. 92).

[31] *Пинтев, С.* България в британската дипломация..., с. 56.

[32] България – непризнатият противник..., с. 92, 94.

Плод на двустранен компромис е и решението по категоричното и многократно изразяваното британско искане за изтегляне на българските войски от заетите през 1941 г. територии. На 11 октомври 1944 г. от името на трите държави победителки българското правителство е информирано, че *„необходима предпоставка"* за започване на преговори за примирие е евакуирането на *„всички български войски и всички български чиновници от гръцка и югославска територия"*[34]. Изтеглянето трябва да започне незабавно и да завърши за 15 дни. Така целта, която Форийн офис поставя на първо място по отношение на България, е напълно постигната. СССР обаче прибавя важно уточнение към предварителното условие – изискването за евакуиране на войските не се отнася за тези, които в направление на Ниш и южно от него водят операции, съгласувани с Тито и съветското командване. Съветският съюз реализира стремежа си да осигури участието на българската армия във войната, разчитайки да получи в резултат военни и политически предимства.

Българското правителство е подготвено за подобно условие и в деня на получаването му съобщава на победителите, че още на

---

[33] Пак там, 97–98; *Пинтев, С.* България в британската дипломация..., 58–60. Държавният департамент обявява, че съгласуваната в Москва редакция за отговорностите в СКК не отговаря на американските виждания, но Вашингтон няма да настоява за ревизията с цената на отказ от подписване на примирието. Поставена пред свършен факт и без желание да се конфронтира със Съветския съюз, американската страна излиза от неудобната за нея ситуация с твърдението, че си запазва правото да постави отново въпроса за ревизия на чл. 18 след завършване на войната в Европа (*Пинтев, С.* България в британската дипломация..., с. 67).

[34] *Пинтев, С.* Принципът на безусловна капитулация..., с. 54; *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 74–75.

10 октомври 1944 г. е решило да започне незабавно оттегляне на войските от гръцката територия, а евакуирането на гражданската администрация е започнало по-рано и вече е почти приключило. В 19 ч. на 25 октомври българските войски от Западна Тракия вече са разположени в районите на Петрич, Неврокоп, Кулата, Смолян и Момчилград. С подкрепата, която СССР дава на английското искане, се слага край на илюзиите за възможно отстояване на българските национални интереси в Беломорието. В замяна Англия отхвърля включването в примирието на гръцките претенции за териториално разширяване на север.

След като в Москва съветската и британската страна се споразумяват по спорните въпроси, пътят към подписването на примирието вече е открит. Ако се изключи половинчатото американско възражение по чл. 18 за СКК, определено може да се каже, че Вашингтон, иначе добре информиран за хода на разговорите, проявява съзнателна дистанцираност и готовност да се съобрази с предварителните съветско-британски споразумения и да ги признае за окончателни[35]. В късната есен на 1944 г. американската дипломация изглежда склонна да приеме факта, че след като съветската армия е влязла в България и Москва я разглежда като част от своята сфера на сигурност, противопоставянето ще бъде безполезно и ще изложи на риск единството на Антихитлеристката коалиция преди решаващите операции срещу Германия.

При това положение ЕКК в Лондон няма особени проблеми при окончателното обсъждане на текста на примирието. Той е готов на 23 октомври 1944 г., а вечерта на 26 октомври е връчен на пристигналата в Москва 10 дни по-рано българска делегация[36]. Тя е водена от министъра на външните работи проф. Петко Стайнов („Звено“); в нея са още министрите без портфейл от БРП (к) и БЗНС Добри Терпешев и Никола Петков, финансовият министър проф.

---

[35] *Пинтев, С.* България в британската дипломация..., 66–68; *Тошкова, В.* Примирието с България..., 49–50.

[36] Тридневното забавяне се дължи на липсата на инструкции от Държавния департамент до американския шарже д’афер в Москва Джордж Кенан да оторизира представителите на съветското Върховно командване и на Върховното съюзническо командване за Средиземноморието да подпишат примирието от името на правителството на САЩ. Кенан получава разрешението да участва в представянето на условията едва на 26 октомври 1944 г. (*Тошкова, В.* Примирието с България..., с. 50).

Петко Стоянов – „независим“, ген. Георги Попов и пълномощният министър Димитър Михалчев. Делегацията заминава за Москва с надеждата, че новото ОФ правителство ще бъде благоприятно прието от съветска страна както поради неговия състав, така и поради първите му вътрешно- и външнополитически инициативи. На срещата на делегацията с В. Молотов (17 октомври 1944 г.) П. Стайнов дава емоционален израз на тези настроения, като изразява благодарност, че преговорите са в Москва, *„тъй като българският народ е убеден и винаги е бил убеден, че Москва му носи щастие“*[37]. Молотов обаче предупреждава, че *„любезността е едно, а същината на работата, която предстои, е друго“*, и добавя: *„Не бъдете много оптимисти. България ще трябва да понесе известни тежести. Ние не сме сами, имаме съюзници, които настояват България да носи отговорности главно под влияние на вашите съседи. Какво е правила България в Сърбия? Какво е търсила тя в Гърция? Зад нас стоят и нашите съюзници, но все пак ние се мъчим да смекчим онова, което искат от вас...“*[38]

След връчването на проекта за Съглашението българската делегация има едно денонощие да се запознае с него и в 22 ч. на 27 октомври започва неговото обсъждане със съюзниците[39]. Първо е констатирано, че предварителното условие по изтеглянето на българските войски и администрация е изпълнено, след което В. Молотов заявява, че съюзниците са готови да отговорят на въпросите на българската страна по клаузите. Следват уточнения за датите на скъсване на отношенията с Германия и Унгария и се приемат като вече изпълнени изискванията на редица членове от Съглашението[40]. По някои клаузи българската делегация излага допълнителни аргументи с желанието да се постигне повече яснота. Тя не оспорва изискването на чл. 9 – България да върне цялата собственост на обединените народи, включително гръцката и югославската, и да внесе репарации, както и на чл. 11 – да върне изнесените от тяхна територия ценности и материали. Но в името на справедливостта настоява да се поясни, че това не се отнася до собственост, унищожена или отвлечена от германските завоеватели от териториите на Обединените нации, Гърция и Югославия, както и че България ще трябва да плати репарации само за загубите и щетите, *„причинени от органите на Българската държава по време на българското управление в местата, където това се е случило“*[41]. Реакцията на Молотов и западните делегати обаче е единодушна: чл. 9 и 11 не трябва да се променят[42]. Така на практика преговори не се водят, а изискванията на победителите са продиктувани на победените, които не без основание наричат Съглашението „присъда“[43].

---

[37] България – непризнатият противник..., с. 110.

[38] Пак там, 111–112.

[39] *Потрашков, С. В.* Антигитлеровская коалиция и Болгария 1941–1944 гг. Харьков. 2005, 253–258.

[40] Това са чл. 4, 5, 6, 7 и 8 за освобождаване на съюзните военнопленници и интернирани и на политическите затворници; за арестуването и съденето на *„лица, обвинени във военни престъпления“*; за разтурянето и забраната на прохитлеристките и фашистките организации; за установяване на съветски контрол върху издаването, внасянето и разпространението на *„периодична и непериодична книжнина“*, филми и пиеси, както и върху работата на театрите, кината, радиото и пощите. Тези констатации предизвикват репликата на В. Молотов: *„Щом всичко е изпълнено, трябваше да подпишем примирието по-рано“* (*Тошкова, В.* Примирието с България..., 67–68).

Окончателното приемане на Съглашението за примирие става на 28 октомври 1944 г., когато под него слагат подписите си маршал Ф. Толбухин, ген. Джеймс Гамел и българските делегати П. Стайнов, Д. Терпешев, Н. Петков и П. Стоянов. Съглашението урежда въпросите за съдействието, което България трябва да оказва на Антихитлеристката коалиция в хода на военните действия; потвърждава изискването за евакуиране на всички български поданици и за анулиране на *„всички законодателни и административни положения, които се отнасят до анексирането или включването в България на гръцка и югославска територия“*; предвижда освобождаване на военнопленниците и арестуваните за дейност в полза на Обединените народи; отмяна на дискриминационното законодателство; сътрудничество при задържането и съденето на лица, обвинени във военни престъпления; разтуряне на фашистките организации. В друга част от клаузите са гарантирани икономическите права и интереси на съюзниците. Предвижда се България да върне цялата им собственост и всички ценности и материали, изнесени от териториите им, както и да предаде като трофей намиращото се в страната военно имущество на Германия и сателитите ѝ. Обемът на репарациите за загубите и вредите е оставен за определяне в бъдеще, но чл. 15 изисква българското правителство да изплаща редовно, още от влизането на Съглашението в сила, парични суми в българска валута и да предоставя стоки, средства и услуги, *„които могат да потрябват на Съюзното (Съветското) главно командване за изпълнението на неговите функции“*[44]. Спазването на примирието трябва да се следи от СКК начело със съветски председател и *„с участие“* на британски и американски представители. Внесено е частично уточнение, изгодно за съветската страна, според което през периода между влизането в сила на примирието и приключването на войната срещу Германия СКК *„ще бъде под общото ръководство“* на съветското главно командване, т.е. западните представители няма да играят особена роля, но нищо не се казва за тяхното положение през втория период – до сключването на мирния договор.

---

[41] Пак там, 86–87.

[42] Молотов обяснява, че в примирието не може да се влиза в подробности и да се постанови *„как да се разделят престъпленията между германците и българите“*, но многозначително добавя, че с Германия *„сметките са много големи“*, а щом като двете страни са били съюзници, *„ясно е, че те трябва да носят взаимна отговорност“*. Тези думи напълно удовлетворяват британския посланик А. Кларк-Кър, който се обръща към В. Молотов с думите: *„Отлично се изразихте и аз Ви поддържам“* (*Тошкова, В.* Примирието с България..., 68–69).

[43] И П. Стоянов, и П. Стайнов заявяват пред победителите, че очакват да чуят тяхната *„присъда“*, и едва ли са особено успокоени от думите на В. Молотов и заместника му А. Вишински, че *„с такава присъда може да се живее“* (*Тошкова, В.* Примирието с България..., с. 61, 86). С основание някои историци (Ст. Пинтев) обръщат внимание на факта, че Съглашението за примирие по същество представлява безусловна капитулация, а и самите съюзници често пъти използват двата термина като синоними (*Пинтев, С.* Принципът на безусловна капитулация..., 58–60).

Към Съглашението има и протокол, който дава разяснения по някои клаузи (например, че плащанията по чл. 15 се отнасят и за нуждите на представителите на САЩ и Великобритания в България) и пред българското правителство се поставя изискването незабавно да предостави хранителни продукти на населението на пострадалите от *„българската агресия“* гръцки и югославски територии.

С подписването на примирието се създават по-благоприятни условия за преодоляване на международната изолация на България. През ноември 1944 г. в София пристигат като политически представители на своите държави, натоварени с поддържане на дипломатическите отношения до пълното им нормализиране,

---

[44] България – непризнатият противник..., 130–132.

Александър Лавришчев (съветски пълномощен министър в България от 1940 до септември 1944 г., заменен по-късно от Степан Кирсанов) и Мейнард Барнс (работил в американската легация в София в периода 1930–1934 г.). У. Хаустън-Бозуол заедно с цялата британска част от СКК пристига още в началото на октомври 1944 г., преди подписването на примирието[45]. Пак през октомври де факто са уредени отношенията и с Франция; през януари 1945 г. са възобновени отношенията с Италия, а в София е изпратен и политически представител на Югославия. България изпраща със същия ранг в СССР, Югославия и Франция съответно Димитър Михалчев, Петър Тодоров и Евгени Силянов[46].

През следващите три години действията на България във всички сфери, включително и във външната политика, са под наблюдението на СКК. Неин председател е маршал Ф. Толбухин, но на практика тя се ръководи от ген. Сергей Бирюзов. Начело на американската и британската мисия са съответно ген. Джон Крейн и ген. Уолтър Оксли, които според примирието имат твърде ограничени правомощия. Използвайки прецедента с италианската СКК[47], съветските представители запазват за себе си правото за пряк контакт с българските власти, опитват се да определят числеността на другите две мисии и техните разходи, ограничават движението на американските и британските си колеги само в района на София (из страната те трябва да бъдат придружавани от съветски офицер)[48].

У. Хаустън-Бозуол и ген. Оксли нееднократно отправят протести и дори искат намеса на най-високо равнище за разширяване на своите правомощия, тъй като в противен случай *„българите*

---

[45] *Пинтев, С.* България в британската дипломация..., с. 72.

[46] *Калинова, Е.* България, Втората световна война и пътят към мира. – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Ч. 2. С., 1993, с. 95.

[47] В създадената през есента на 1943 г. Контролна комисия в Италия по силата на фактическата окупация главна роля имат британските и американските представители, а съветската страна и лично Сталин нееднократно протестират, че в Италия *„САЩ и Англия се договарят, а СССР получава информация за договарянето между двете държави като трети пасивен наблюдател“* и че съветските представители в СКК са в неравноправно положение спрямо съюзниците си в Италия (Советско-американские отношения во время Великой отечественной войны 1941–1945. Т. 2. М., 1984, 7–8, 57, 61–62, 67, 77, 85–86).

[48] България – непризнатият противник..., 156–157, 160–165; *Чакалов, Г.* Секретни документи проговарят. С., 2001, 75–86.

скоро ще разберат, че американците и англичаните нямат никакво значение в тази страна" и това прави ситуацията *„най-затрудняваща"*, дори *„безнадеждна"*[49]. М. Барнс също настоява за по-активно ангажиране на Държавния департамент, тъй като българите *„напразно очакват някаква проява на американско или английско противопоставяне срещу съветската намеса във вътрешните работи на страната, от която толкова се страхуват"*.

Лондон и Вашингтон обаче не са особено развълнувани от тези призиви и до пролетта на 1945 г. не нарушават постигнатите споразумения с Москва, разчитайки на нейната добронамереност в други, по-важни за тях райони. Форийн офис възлага на своите представители в България да защитават най-вече британските търговски интереси и да подкрепят гръцките претенции, като не пропуска да припомни, че СССР има *„силен интерес към България като славянска държава и фактът, че окупационните сили в нея са съветски, а страната е във военния театър на съветската армия, както и това, че СКК ще бъде под ръководството на съветското главно командване... означава, че съветското правителство ще играе главна роля в привеждането в сила на примирието"*[50]. Още по-дистанцирани са във Военния департамент на САЩ, където през есента на 1944 г. откровено смятат, че *„българските работи нямат особена важност за Съединените щати"*[51]. Все пак англичаните в СКК не се отказват от опитите да разширят позициите си в България, макар че в това отношение не срещат подкрепа от американската мисия, която първоначално е доста инертна, а и самите британски усилия са повече към организиране на изпълняването от българска страна (предвидено в протокола към примирието) на гръцките искания от икономическо естество[52]. През януари 1945 г. САЩ също напомнят, че държат на предложението си за втория период на примирието, когато няма да приемат *„статут,*

---

[49] *Пинтев, С.* България в британската дипломация..., с. 76.

[50] Пак там, 69–70.

[51] Пак там, 73–74. Според М. Барнс нито Държавният департамент, нито Департаментът на войната и на флота са следили преговорите за примирие с България *„с какъвто и да е особен интерес или с някаква по-особена разузнавателна информация"* (Доклад на М. Барнс, изнесен в Националния военен колеж във Вашингтон на 3 юни 1947 г. – Култура, № 15, 15 април 1994).

[52] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 81–85.

който би позволил на нашите представители да действат в качеството си само на наблюдатели", а СКК би трябвало да работи „*съгласно инструкциите*" на трите правителства[53]. И САЩ, и Великобритания обаче не са особено настоятелни и не минават определените от предварителните договорености граници. За тях, както и за Съветския съюз единството на Антихитлеристката коалиция е особено важно преди завършващия етап на войната. Така с тяхното одобрение победена България, в която се намират съветски войски и доминирана от съветски представители СКК, е оставена в съветската сфера на влияние, а външният фактор разширява възможностите си за пряка намеса във вътрешно- и външнополитическата дейност на страната.

Външният фактор в българския политически живот и мирният договор

Изработването на мирния договор с България е част от общия процес на мирно урегулиране на Европа, в който водещи са интересите на победителите и стремежът им да укрепят позициите си в стратегически важните за тях региони. В този процес победените държави са по-често обект, отколкото субект в международните отношения. За България тази констатация се потвърждава от хода на събитията през първата половина на 1945 г. Докато във вътрешнополитически план предходният период (от 9 септември до декември 1944 г.) може с известни уговорки да се определи като време на единодействие и сътрудничество между партиите в ОФ, повлияно от сплотеността и показното разбирателство в Антихитлеристката коалиция, от началото на 1945 г. ситуацията се променя. Борбата за ръководни позиции в управлението на страната и за налагане на собствените им партийни възгледи за политическо развитие водят до сериозни сътресения в ОФ[54].

Така конфликтът в коалицията е плод на вътрешни процеси, но в тях все по-активно започва да се намесва и външният фактор в лицето на съветските ръководители на СКК, а след тях и на западните представители, макар Лондон и Вашингтон да не дават указания за такава намеса. През януари 1945 г. БРП (к), подкрепена от С. Бирюзов, нанася първите сериозни удари на преките си конкуренти за властта[55], но ентусиазмът ѝ бързо е вкаран в рамките на официалната съветска политика. Сталин не одобрява стремежа на българските комунисти да играят ръководна роля в страната, тъй като подобно поведение може да провокира конфликти със съюзниците в Антихитлеристката коалиция преди решаващия удар срещу Германия. Той инструктира ръководителите на БРП (к) да запазят съюза с *„демократическата фракция на капиталистите"* против *„фашистката фракция"*, като подчертава, че съветската *„форма"* на път към социализма е най-добрата, но сигурно не е единствената: *„Може да има и други форми – демократична република и даже в известни условия – конституционна монархия."*[56]

---

[53] България – непризнатият противник..., 205–207.

[54] По-подробно вж. *Калинова, Е.* Победителите и България. С., 2004, 148–173; 180–202.

Призивите на Сталин към умереност са свързани и с предстоящата втора среща на „тримата големи" в Ялта (4–11 февруари 1945 г.). Месец по-рано Държавният департамент стига до извода, че ако САЩ подпомогнат икономически усилията на балканските страни за възстановяване, ще спечелят симпатиите на техните народи и ще създадат условия за *„провеждане на относително либерална политика"* в тях[57]. В Ялта Рузвелт предлага на Чърчил и Сталин да приемат Декларация за освободена Европа, която президентът възнамерява да използва като инструмент за налагане на западния модел в източноевропейските държави. В нея се предвижда правителствата на СССР, САЩ и Великобритания да съгласуват политиката си по отношение на помощта, която ще оказват на народите в Европа *„при решаването от тях по демократичен начин на насъщните им политически и икономически проблеми"* и при създаването на демократични учреждения по техен собствен избор. Трите държави ще подпомагат създаването на временни правителства с представяне на всички демократични елементи, които да проведат свободни демократични избори и да установят правителства, отговарящи на волята на народа. В Декларацията се предвижда, че трите големи държави ще помагат там, където е необходимо, за провеждането на такива избори[58].

---

[55] Българските комунисти успяват да организират „вътрешен преврат" в БЗНС и да принудят неговия лидер д-р Г. М. Димитров да подаде оставка, а поста му – главен секретар на съюза, заема склонният на сътрудничество с тях Никола Петков. Сменено е и ръководството на БРСДП (*Калинова, Е.* Мястото и ролята на Отечествения фронт в годините на „народната демокрация" (1944–1947). – В: История на Отечествения фронт/съюз в България. Т. 1. С., 2012, 86–101).

[56] *Димитров, Г.* Дневник, с. 464; *Калинова, Е.* Победителите и България..., 207–229.

[57] *Белоречка, Д.* Балканската политика на САЩ през 1945 г. и България. – В: България и Балканите 681–1981. С., 1982, с. 589.

Сталин е наясно с действителните цели на Декларацията и не може да не забележи, че предлаганата в нея равнопоставеност на трите държави противоречи на съглашенията за примирие с Румъния, България и Унгария, които признават приоритета на СССР. Въпреки това Сталин подписва Декларацията, тъй като в нея не се предвижда конкретен орган за прилагането ѝ, а и на всяка от трите страни е предоставено правото на „вето“, което предварително я обрича на неуспех[59]. Приемането ѝ обаче позволява на САЩ и Великобритания да я използват за натиск срещу бившите сателити от съветската сфера на влияние и да аргументират с нея опитите си за по-активна намеса там, на каквато според примирията нямат право.

Първият опит е направен броени дни след приключване на Ялтенската конференция. Москва действа безцеремонно в Румъния, където е уговорено 90 % съветско влияние, и налага смяна на правителството. Този акт дава повод за изпробване на ефикасността на Декларацията. Западните съюзници настояват да се създаде тристранна комисия за провеждане на предвидените в Ялтенската декларация инициативи. От Москва идва обезкуражаващият отговор, че това е излишно, тъй като в Румъния има *„ред и спокойствие“*, което е много важно поради минаващите оттам комуникации на съветските войски. Съветското вето е посрещнато с пълно разбиране от Чърчил. Той признава, че Сталин стриктно се е придържал към съветско-британските договорености за сферите на влияние по време на английската интервенция в Гърция в края на 1944 г. и ако Англия покаже повече твърдост, Сталин би могъл да отговори: *„Аз*

---

[58] България, непризнатият противник..., с. 210; *Калинова, Е.* България, Втората световна война и пътят към мира. – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Ч. 2. С., 1993, 97–98.

[59] От Москва Г. Димитров успокоява българските комунисти, че Ялтенските решения са компромисни и дават *„някои козове“* в ръцете на англичаните и американците, но използването им зависи *„преди всичко от Съветския съюз“* и те не предполагат промени във *„вътрешното положение в България и в нейните взаимоотношения със Съветския съюз“* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 7, а. е. 257, л. 1–2).

не ви се бърках в Гърция, сега и вие няма да ми се бъркате в Румъния."[60] Рузвелт също се съгласява, че *„Румъния не е подходящо място за изпитателен случай"*[61], ако съюзниците искат Антихитлеристката коалиция да се запази.

В началото на април 1945 г. Държавният департамент прави пореден опит за прилагане на Ялтенската декларация – този път в България, където са договорени 25 % западно влияние. Поводът са предстоящите парламентарни избори, които според САЩ не могат да се проведат без външна помощ. За целта Държавният департамент настоява да се създаде тристранен комитет, който да окаже предвидената в Декларацията подкрепа, като при отказ ще се постави под съмнение представителността на бъдещото българско правителство. Англия подкрепя американското предложение, но СССР се възползва от правото си на вето и го отклонява, тъй като при неустойчивото политическо положение в България то ще окаже подкрепа на прозападно ориентираните среди. В същото време, за да не се конфронтира със съюзниците си, Москва внушава на българските управляващи да отложат предвидените за края на април избори[62]. Безрезултатен остава и предприетият по същото време пореден британски протест срещу неравностойното положение на западните представители на СКК в България[63].

От този момент за известно време Англия и САЩ имат различно поведение към България. Докато САЩ продължават да се придържат към тактиката на използване на Ялтенската декларация за натиск върху страните от съветската сфера, Форийн офис анализира последиците от следваната линия и стига до заключението, че нейната неефикасност засилва съмненията на Москва, че Англия не се придържа към договореностите и може да предприеме ответни действия спрямо Гърция, където положението без друго е твърде сложно. От друга страна, крайно ограничените възможности на британските представители в СКК не осигуряват реална защита на британските интереси и така се накърнява авторитетът на Англия. Затова през май 1945 г. Форийн офис обмисля вариант да се ускори сключването на мирни договори със сателитите[64]. Това ще отстрани посочените проблеми и ще създаде по-благоприятни условия за преки контакти със самостоятелни държави, в които няма да има съветски гарнизони и които ще могат да изпълняват ролята на преграда срещу комунистическото влияние. За да се осъществи по-бързо този план, Лондон е готов да сключи мирните договори с действащите в Румъния, България и Унгария правителства, т.е. отказва се от американското настояване за тяхната задължителна реорганизация в духа на Ялтенските принципи.

---

[60] *Чърчил, У.* Мемоари. Т. 6, с. 400.

[61] *Пинтев, С.* САЩ и режима на народната демокрация в България септември 1944 – септември 1947 г. – ИБИД, т. 37, 1987, с. 277.

[62] *Калинова, Е.* Победителите и България ..., 237–239.

[63] *Пинтев, С.* България в английската политика от Московското примирие до Потсдамската конференция. – В: Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война. С., 1982, с. 12.

Тази тактика съвпада със съветските намерения да се оказва подкрепа на същите, толерирани от Москва, правителства. На 27 май 1945 г. Сталин предлага на Чърчил и на новия американски президент Хари Труман (Рузвелт умира през април с.г.) трите държави да възстановят дипломатическите си отношения с България, Румъния, Финландия и Унгария[65]. Това би могло да улесни реализацията на британския план за бързо подписване на мирни договори, но Чърчил все пак решава да не действа самостоятелно и да изчака американската реакция. Труман отговаря, че е съгласен с предложението за Финландия, която вече е показала *„искрената си преданост към демократичните процедури и принципи“*, но настоява Ялтенската декларация да бъде приложена към другите три страни, в които липсват *„такива ободряващи признаци“*, и правителствата им не са достатъчно демократични[66]. Държавният департамент активизира и действията за реорганизация на СКК, като настоява СССР да се съобрази с изразената още през есента на 1944 г. американска позиция за равнопоставеност на представителите на трите страни в Комисиите след края на военните действия в Европа. Москва не желае усложнения със САЩ и прави поредния компромис – през юли се съгласява на известно разширяване на участието на западните представители в СКК. При това положение Англия се отказва от идеята за бързо подписване на мирните договори и присъединява усилията си към дипломатическите инициативи на САЩ[67].

---

[64] *Пинтев, С.* България в британската дипломация..., 109–110.

[65] България – непризнатият противник..., с. 240.

[66] Советско-американские отношения..., т. 2, с. 403, 423–424, 425, 429.

[67] *Пинтев, С.* България в британската дипломация..., 114–115.

През лятото на 1945 г. победителите трябва да намерят отговор на редица въпроси, свързани със ситуацията в Европа след капитулацията на Германия. Преговорите се водят недалеч от Берлин – в двореца Цицилиенхоф в Потсдам. В конференцията (17 юли – 2 август 1945 г.) участват Сталин, Труман и Чърчил (заменен на 26 юли от новоизбрания премиер Клемент Атли). В навечерието ѝ българският външен министър П. Стайнов се обръща към тримата с нота, предназначена да подкрепи съветските усилия за възстановяване на дипломатическите отношения с бившите сателити. В нея се подчертават участието на България във войната срещу Германия, стриктното изпълнение на примирието и предприетите от правителството на ОФ мерки за демократизиране на политическия живот[68]. Същите аргументи използва и Сталин, за да отхвърли направеното в първия ден на Потсдамската конференция предложение на американската делегация за *„незабавна реорганизация“* на правителствата в България и Румъния. В него се предупреждава, че без такава стъпка те няма да бъдат признати и с тях няма да се сключи мирен договор. Американската страна настоява трите държави победителки да обсъдят какви мерки в духа на Ялтенската декларация да вземат, за да помогнат при провеждането на *„свободни и невъзпрепятствани избори“* в бившите сателити[69]. Същевременно САЩ предлагат Италия, с която вече са възстановени дипломатическите отношения, отново да бъде поставена в привилегировано положение, първо да се изготви мирният договор с нея и да бъде подкрепено приемането ѝ в ООН[70].

Отговорът на съветската делегация е категорично против *„намесата във вътрешните работи“* на България и Румъния, където според оценката на Москва *„е налице необходимият ред и действа законна власт“*, а правителствата им са подпомогнали *„сериозно“* съюзниците във войната срещу Германия и добросъвестно изпълняват клаузите на примирията. За първи път съветската страна официално свързва въпроса за положението в България и Румъния с това в Гърция и в противовес на американските искания предлага да се вземат неотложни мерки, тъй като там *„все още не е налице необходимият ред, където законността не се уважава, където свирепства терор срещу демократичните елементи, изнесли на раменете си основната тежест на борбата с немските окупатори“*[71]. Съветският меморандум завършва с призив *„още през следващите дни“* да се възстановят дипломатическите отношения с Румъния, България, Унгария и Финландия.

---

[68] Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы. Т. 2. Москва, 1981, 108–109.

[69] Берлинската конференция 17 юли – 2 август 1945 г. Сб. документи. С., 1987, 335–336.

[70] Пак там, 375–376, 391–392.

В хода на преговорите Сталин припомня на своите партньори, че общата им задача е да откъснат от Германия нейните бивши сателити и ако до момента за тази цел са прилагали *„метода на силата“*, сега трябва да го допълнят с *„метода на облекчаване на тяхното положение, което в перспектива е единственото средство да се откъснат тези страни от Германия и да се сплотят около нас“*[72]. Сталин настоява и да не се отделя въпросът за мирния договор с Италия от този за четирите бивши сателити, защото всеки от тях е нанесъл на съюзниците *„по-малка вреда“* от Италия, а и италианското правителство не е по-демократично от техните, тъй като никъде не са проведени демократични избори. Целта на Сталин е да аргументира необходимостта съюзниците да възстановят дипломатическите отношения с четирите държави. Затова той е готов Италия да е с предимство за изработване на мирния договор и за приемане в ООН, но в замяна *„в най-скоро време всяко от трите правителства да разгледа въпроса за възстановяване на дипломатическите отношения с тези страни. Това не значи, че ще го направят едновременно и ще ги възстановят едновременно“*[73].

В крайна сметка заключителният протокол на Потсдамската конференция е плод на компромиси. Сталин се стреми да запази военновременното сътрудничество със САЩ и Англия с оглед на стратегическите интереси на СССР, а западните съюзници не проявяват прекалена настойчивост към бившите сателити, като поставят на преден план много по-важните за тях въпроси за следвоенното устройство на Германия и Полша, а и войната в Далечния изток още не е завършила. Конференцията приема предложението на Х. Труман мирните договори да се изработят от Съвет на министрите на външните работи (СМВнР) на СССР, Великобритания, САЩ, Франция и Китай, като мирният договор със съответната победена държава ще се изработва само от онези, които са подписали примирието с нея, т.е. с България, Румъния и Унгария договорът ще бъде изработен от СССР, САЩ и Великобритания. Сталин се съгласява подготовката на договора с Италия и подкрепата за влизането ѝ в ООН да се поставят като неотложна задача, а сключването на мира с бившите сателити да стане само с признати демократични правителства в тях. След продължителни разисквания американската и британската страна приемат съветското предложение СССР, САЩ и Великобритания сами и поотделно да преценят дали и кога да установят дипломатически отношения със сателитите още преди сключването на мирните договори[74]. Оценено в перспектива, това решение изцяло обслужва плановете на Съветския съюз и му осигурява свобода на действие, от която само две седмици по-късно той ще се възползва. САЩ с лекота отстъпват и от друго свое предварително искане – за равно участие в СКК. Решенията на конференцията запазват приоритета на СССР в трите комисии с незначителни промени в полза на западните представители.

---

[71] Пак там, 351–352.

[72] Пак там, 110–111. Чърчил остро реагира на предложението на Сталин: *„България няма право да предявява каквито и да било претенции към Великобритания. България ни нанесе жесток удар и направи всичко, за да ни навреди на Балканите... В тази война България почти не пострада, тя слугуваше на Германия и по нейно нареждане нападна Гърция и Югославия, като им причини много вреди. България обаче още е въоръжена. Струва ми се, че тя е все така силна, както и по-рано... Не е уреден и въпросът за репарациите. Трябва да призная, че не съм много склонен за бързо сключване на мир с България...“* (Берлинската конференция..., 109–110).

[73] Пак там, 193–195.

След Потсдам в съветската външна политика продължава стремежът за разбирателство със САЩ и Великобритания и свързаната с него готовност за компромиси, които обаче да не засягат основните съветски интереси. Британските възгледи по отношение на България също не се променят. Форийн офис продължава да гледа на нея като на част от съветската сфера, където крайни действия не са желателни, включително и заради британските проблеми в Гърция. Лондон предпочита да не предприема инициативи, а да подкрепя тези на САЩ, без да обтяга отношенията си със СССР. Вашингтон обаче не се отказва да търси пътища за по-солидни позиции в България и Румъния, макар в Потсдам да не успява да наложи искането си за незабавно реорганизиране на българското и румънското правителство. Към засилена активност го подтикват насрочените за 26 август 1945 г. парламентарни избори в България и призивите на М. Барнс от София, че САЩ трябва да окажат подкрепа на силите около Н. Петков, които се противопоставят на БРП (к)[75]. Американският представител вдъхва надежди на земеделския лидер, че правителството на САЩ ще застане на негова страна в контекста на втвърдяващото се отношение на Вашингтон към СССР след разгрома на Германия[76].

---

[74] Пак там, 506–507.

Тези внушения, както и настойчиво заявяваното от САЩ искане да се приложи Ялтенската декларация в България, подтикват групата около Н. Петков на 26 юли 1945 г. да се обърне към министър-председателя К. Георгиев и към СКК с предложение изборите да се отложат и да се извършат *„под международен контрол"*, тъй като в страната няма достатъчно гаранции за демократичното им провеждане[77]. Целта на Н. Петков е да окаже натиск върху Англия и САЩ, като им даде аргумент за пряка намеса в духа на официалните им заявления, че искат да се приложи Ялтенската декларация. Така условията в страната, съчетани с действията на западните представители, водят до открито оформяне на опозиционни политически групи.

Във Вашингтон обаче призивите на М. Барнс са посрещнати резервирано. САЩ още не са си осигурили съгласието на Москва по особено важните въпроси за бъдещия контрол в Далечния изток[78] и нямат намерение да я провокират с непремерен натиск по отношение на държавите в съветската сфера на влияние. Стремежите на Държавния департамент и на Барнс съвпадат, що се отнася до реорганизирането на българското правителство, но докато М. Барнс смята, че Вашингтон открито и сериозно трябва да се ангажира с налагането му, официалната американска позиция е, че до него трябва да се стигне най-вече в резултат на действията на вътрешните опозиционни сили. Те трябва да предизвикат криза, която да направи неизбежна правителствената промяна, а САЩ да останат „зад кулисите“, като ролята им се сведе до внушения към опозиционните политици, че ще получат американска подкрепа. Смисълът, който Вашингтон влага в нея, е непризнаване на нереорганизирания кабинет и несключване на мирен договор с него, т.е. подкрепа, която няма да дразни Москва, защото не излиза извън рамките на решенията от Потсдам[79].

---

[75] Според М. Барнс *„в случая с изборите в България ние* (САЩ – б.а., Е.К.) *имаме хубави карти... Ако се откажем да разиграем картите, които ни идват при раздаването, трудно би било оправдано оставането ни в играта."* Липсата на официална реакция го кара да постави въпроса още по-остро: *„Дълбоко съм убеден, че е дошло време Департаментът да ми каже какво е готово да направи, ако изобщо е готово да направи, правителството на САЩ по отношение на политическото положение тук. Ако по някаква причина не можем да заемем позиция..., то смятам, че на мен и на местните водачи, които се съпротивляваха срещу комунизма, трябва да се кажат фактите"* (*Белоречка, Д.* Балканската политика на САЩ..., с. 592; *Бол, М.* Студената война на Балканите. С., 1999, с. 272).

[76] *Тошкова, В.* САЩ в България (януари–септември 1945). Разузнаване и дипломация. – Военноисторически сборник, 1993, № 5, с. 100; *Пинтев, С.* САЩ и режимът на народната демокрация..., с. 285.

[77] *Калинова, Е.* Победителите и България..., 316–324.

[78] За ускоряване края на войната в Далечния изток на 6 и 9 август 1945 г. САЩ хвърлят атомни бомби над Хирошима и Нагасаки, а на 8 август СССР влиза във войната срещу Япония.

Резултат от това разбиране са двете американски ноти от 13 и 20 август 1945 г., последвани на 21 август и от британска нота. В тях се констатира липсата на условия за демократични избори, но не се иска отлагането им, за да не се нарушават поетите ангажименти. След първата нота Москва дава косвена подкрепа на българското правителство за провеждане на изборите, като се възползва от Потсдамските решения и на 14 август 1945 г. възстановява дипломатическите отношения с България[80]. Търсеният ефект обаче не е постигнат; следват новите ноти и това кара Москва да преоцени ситуацията от гледна точка на своите интереси в коалицията. Ако открито застане зад провеждането на изборите, има сериозен риск от конфликт със съюзниците, което противоречи на съветската тактика. От 21 август вече са налице първите признаци на промяна в съветското поведение. За да не изглежда поредният компромис, който Москва се готви да направи, като слабост на съветската политическа линия, ходът с отлагането на изборите трябва да бъде изигран така, че „вината“ (както и при отлагането им през пролетта на с.г.) да падне върху българската страна. Като повод е използвано изявлението на външния министър П. Стайнов, направено на пресконференция на 22 август, в което той напомня, че нотите на

---

[79] *Калинова, Е.* Победителите и България..., 329–330.

[80] На 6 август 1945 г. СССР възстановява дипломатическите си отношения с Румъния, а на 25 август – с Унгария.

САЩ и Англия от юридическа гледна точка нямат значение за правителството, тъй като според примирието само СКК има право да отправя искания към него и ако до полунощ на 25 август няма нейно нареждане за отлагане, изборите ще бъдат проведени на следващия ден[81]. Така отговорността за решението е прехвърлена върху СССР, като българската страна разчита, че западните представители в СКК няма да посмеят да се противопоставят на руснаците.

Тази неочаквана развръзка (лисват данни за съгласуваност на действията на П. Стайнов със западните представители) и предпазливостта, с която СССР подкрепя българското правителство, дават възможност на У. Хаустън-Бозуол и М. Барнс да обърнат ситуацията в своя полза. Веднага след изявлението на П. Стайнов генералите Крейн и Оксли поставят в СКК въпроса за ситуацията около изборите, без изрично да искат отлагането им, защото нямат такива инструкции от правителствата си[82]. Следват няколко безрезултатни заседания на Комисията. М. Барнс признава, че той и британските му колеги са имали *„усещането, че са загубили играта“*, и че руснаците печелят време за безпрепятствено провеждане на изборите. Барнс информира Държавния департамент, че *„всички възможности на местна почва за промяна на политическата ситуация в България са изчерпани и по-нататъшни действия могат да бъдат предприети само на правителствено ниво между трите Велики сили“*[83]. Към намеса на най-високо равнище призовава и Хаустън-Бозуол. Но и двамата не са подкрепени, а са порицани от своите правителства[84]. Официален Лондон и Вашингтон просто изчакват реакцията на СССР.

---

[81] *Пинтев, С.* Отлагането на първите следвоенни парламентарни избори в България 1945 г. (нови факти и аргументи). – Исторически преглед, 1993, № 6, 64–65.

[82] Поставени в затруднено положение, на 23 август западните представители за първи път открито искат отлагане на изборите, но протакат обсъждането с напразната надежда, че от Лондон и Вашингтон ще дойдат ясни инструкции, а С. Бирюзов също е склонен да обсъжда странични въпроси в очакване на решение от Москва (*Калинова, Е.* Победителите и България..., 346–350).

[83] Доклад на М. Барнс... – Култура, № 15, 15 април 1994.

[84] Вечерта на 24 август Държавният департамент телеграфира на Барнс, че няма да предприема постъпки пред Москва и не подкрепя действията му, тъй като е бил натоварен само да изрази американското отношение към положението в страната, а не да иска отлагане на изборите. Форийн офис също подчертава, че не е целял отлагане на изборите и няма да отнесе въпроса до Москва (*Калинова, Е.* Победителите и България..., 351–352).

На 24 август въпросът е обсъден в Москва на най-високо равнище и е решен след информацията на ген. Бирюзов за съгласуваните действия на западните представители в СКК. Плюсовете на отлагането са очевидни: СССР ще покаже готовност за демократизиране на една победена страна, ще отнеме аргументите против признаването на българското правителство и ще улесни сключването на мира с него. Отлагането няма да отслаби ръководната роля на БРП (к), нито ще застраши съветските позиции в България. Неудобството е, че то може да бъде изтълкувано като огъване на СССР пред САЩ и Великобритания. Затова инициативата трябва да бъде българска и да се създаде впечатление, че Москва се съобразява с искането на българското правителство.

Главна роля в този сценарий е отредена на външния министър П. Стайнов. На 24 август (след вероятно внушение от съветска страна) той връчва нота на С. Бирюзов, в която се изразява готовността на българското правителство да отложи изборите, ако СКК поиска това и ако *„счита, че отлагането... ще бъде един принос за по-скорошното сключване на мира“*[85]. Нотата дава възможност на Бирюзов от името на СКК да *„препоръча“* такава стъпка[86]. Макар и неочаквано, отлагането на изборите е посрещнато с голямо задоволство от Вашингтон и Лондон. САЩ дори „възнаграждават“ българското правителство със съгласието да приемат незабавно ген. Вл. Стойчев за политически представител на България във Вашингтон. Англия обаче заявява, че *„засега не може да предприеме никакви действия от този род“*[87].

По внушение на Г. Димитров „вината“ за отлагането е стоварена изцяло и единствено върху П. Стайнов. Българските управляващи се объркани и смутени. Налага се Сталин да ги успокоява, че това е *„незначителна отстъпка“*, която няма да застраши позициите на БРП (к), но пък ще позволи демократизиране на политическата система в България[88]. Пак по внушение на Москва през септември ОФ обявява партийната система за отворена: легализирана е опозицията, либерализира се стопанската политика. Целта е да се предотвратят нови обвинения, че в страната няма условия за демократични избори

---

[85] АМВнР, оп. 1п, а.е. 205, л. 25.

[86] По-късно този успех се оценява от американска страна като *„връх на американското и британското влияние в следвоенна България, а всъщност и на целия неспокоен Балкански полуостров“* (*Мозер, Ч.* Д-р Г. М. Димитров. С., 1992, с. 195).

[87] АМВнР, оп. 1п, а.е. 149, л. 1; Советско-английские отношения..., Т. 2, с. 461.

[88] На 29 август 1945 г. на среща с лидерите на БРП (к) Сталин ги успокоява с думи, насочени към бъдещото развитие на нещата: *„Отложихте изборите – поставете точка на това. Отлагането на изборите не е съществено искане и*

С отлагането на изборите Съветският съюз за пореден път показва готовност за отстъпки пред съюзниците си, дори в държави от неговата сфера на влияние. В Потсдам съветската дипломация анонсира цената на отстъпките: признаване на българското и на румънското правителство. Броени дни след отлагането – на започващата в Лондон първа сесия на СМВнР (11 септември – 2 октомври 1945 г.)[89] Москва очаква да получи дивидентите от съобразяването с партньорите. САЩ обаче демонстрират твърдост и неотстъпчивост – резултат от самочувствието им на единствен притежател на атомното оръжие. В 33-те заседания на Съвета изпъкват два основни проблема – за процедурата по изготвянето на мирните договори и за признаването на правителствата на Румъния и България. Още на първото заседание Дж. Бърнс предлага да се ревизират Потсдамските решения, като външните министри на Франция и Китай бъдат допуснати до обсъждане на договорите с европейските съюзници на Германия. Продължавайки да се съобразява със съюзниците, СССР първоначално не възразява, но поставя в зависимост от хода на сесията както този въпрос, така и американското предложение мирните договори да се изготвят не от СМВнР, а от мирна конференция с участието на над 20 държави.

На сесията СССР търси разбиране на своите интереси най-вече на Балканите и още на 12 септември внася проект, според който в основата на мирните договори със сателитите да залегнат споразуменията за примирие, като близо 1/3 от клаузите да бъдат включени в бъдещите договори. СССР предвижда в мирните договори

затова ние се съгласихме. Ако англо-американците са недоволни от нещо, нека се обърнат към Контролната комисия. Там ще им кажат, че не могат да решават подобни въпроси, и ще ги отправят тук – към нашето правителство. Ние не ще се съгласим на никакви съществени отстъпки, а без нас нищо не може да се направи...“ (*Исусов, М.* Сталин и България. С., 1991, 32–33).

[89] Договорите със сателитите се обсъждат от министрите на външните работи на СССР – В. Молотов, на САЩ – Джеймс Бърнс, и на Великобритания – Ърнст Бевин. Остри спорове възникват и по въпросите за съдбата на италианските колонии в Африка, за Триест и за италианските репарации (*Емануилов, Е.* България в политиката на Великите сили 1939–1947. В. Търново, 2000, 282–283).

България и Румъния да се признаят за „съвоюващи“, сателитите да плащат частични репарации и да предадат на СССР намиращите се в тяхно разпореждане германски активи[90]. Британският и американският проект отхвърлят статута на „съвоюващи“, предлагат след влизането в сила на мирните договори на мястото на СКК да се създадат *„съюзнически военни инспекторати“* за контрол на въоръжените сили; четирите страни безусловно да приемат исканията на съюзните държави за потвърждаване или преустановяване на договори с трети страни, да *„спазват правата на човека и да не преследват лица на основата на техните симпатии към Обединените нации“* и да върнат цялата собственост на Обединените нации или да изплатят компенсации.

Дж. Бърнс още в началото заявява, че американската страна няма да преговаря по българския и румънския мирен договор, докато в двете страни не се създадат демократични правителства. Напрежението в СМВнР се сгъстява. Контрааргументите на В. Молотов донякъде повтарят тези от Потсдам за ситуацията в Гърция и за зависимостта между подписването на договорите със сателитите и този с Италия. Десет дни след началото на сесията поради нежеланието на САЩ и Англия да вземат предвид направените отстъпки и компромиси (включително отлагането на българските избори) и да проявят разбиране към страни, признати по-рано от тях като част от съветската сфера на влияние, В. Молотов заявява, че е против френското и китайското участие. Той обвързва съветското съгласие за предложената от САЩ мирна конференция с признаването на румънското и българското правителство. Спорът по процедурния въпрос изглежда неразрешим и става формален повод за прекратяване на сесията на СМВнР на 2 октомври 1945 г., без да бъде определена дата за следващата сесия. Истинската причина обаче е посочена от Дж. Бърнс: *„Ако съюзните правителства нямаха неприятности по съгласуването на една обща политика относно признаването на правителствата на Румъния и България, би се създала по-добра атмосфера за преодоляване на процедурния проблем в Съвета.“*[91] Сред малкото съгласувани положения найважно е съветското – за основа на мирните договори със сателитите да се вземат съглашенията за примирие, които отразяват интересите на СССР. Ненапразно М. Барнс определя съгласието на своята страна по този въпрос като *„подписване на непопълнен чек в полза на русите“*[92]. В крайна сметка САЩ не успяват да „оползотворят“ монопола си върху атомното оръжие и да принудят своите партньори да отстъпят по стратегически въпроси. Съветската позиция черпи твърдост от западната непреклонност и накрая двете страни се оказват непреодолимо далеч една от друга.

---

[90] *Жигня, К.* Подготовка и заключение мирных договоров с Болгарией, Венгрией и Румынией после Второй мировой войны. Кишинев, 1981, 43–44.

[91] *Емануилов, Е.* България в политиката на Великите сили..., 290–291.

След провала на Лондонската конференция тонът и на Изток, и на Запад е много рязък; сипят се взаимни обвинения за нарушаване на договореностите, за умишлено конфронтиране и използване на силови методи. Тази атмосфера влияе и върху поведението на българската опозиция, която се ориентира към бойкот на пренасрочените за 18 ноември 1945 г. избори, с надеждата за промяна в съотношението на силите в международен мащаб в полза на Съединени щати. Но през втората половина на октомври 1945 г. Вашингтон все по-ясно дава признаци за смекчаване на тона, след като поведението на Дж. Бърнс на Лондонската сесия на СМВнР предизвиква критики, а и поради необходимостта да се получи съветско съгласие за контрола на САЩ в Япония. Президентът Труман се обръща към Сталин с лично писмо, което американският посланик в Москва А. Хариман трябва да отнесе лично на Сталин и да изрази готовността на САЩ да съгласуват политиката си към България и Румъния със съветските позиции и *„да отидат далеко по този път“*[93]. Сталин също проявява склонност към компромис и се съгласява с провеждането на мирна конференция, но настоява в нея да участват ограничен кръг държави и решенията ѝ да имат само препоръчителен характер, а мирните договори да се изработят от СМВнР.

Проведените на 18 ноември 1945 г. парламентарни избори в България се превръщат в сериозна проверка за искреността на американското желание за постигане на компромис. Опитите на българската опозиция да предизвика отново намеса на Запада и отлагане на изборите се провалят. За САЩ и Великобритания е по-важно да спечелят благосклонността на СССР за Контролната комисия в Япония и те не искат да се конфронтират по българските проблеми, които са само малка част от глобалните[94]. Натискът им за демократични промени в България, демонстриран в Потсдам и при отлагането на изборите през август 1945 г., е премерен така, че да не предизвика подобни съветски действия в Италия и Гърция. Той залага на публични декларации, които трябва да привлекат общественото внимание и да засилят съпротивата на българската опозиция. Но подкрепата за нея е в определени граници и не бива да накърнява съветските интереси.

---

[92] *Пинтев, С.* САЩ и режимът на народната демокрация в България (септември 1944 г. – септември 1947 г.). – ИБИД, т. 37, 1985, с. 290.

[93] Писмото на Труман е от 12 октомври, а на 24 и 25 октомври 1945 г. Хариман се среща със Сталин в Крим (*Пинтев, С.* България в британската..., с. 159; *Димитров, Г.* Дневник, с. 507; *Емануилов, Е.* България в политиката на Великите сили ..., с. 297).

В изборите за първия български следвоенен Парламент за ОФ гласуват 88,14 %[95]. Създаването на парламентарно правителство обаче се отлага с няколко месеца и причината отново е във външния фактор. По предложение на държавния секретар Дж. Бърнс от 16 до 26 декември 1945 г. в Москва се провежда среща на външните министри на СССР, САЩ и Великобритания. За разлика от Лондонската сесия на СМВнР тонът е твърде сговорчив. СССР дава съгласието си за провеждане на мирна конференция, но с ограничени правомощия, както и за приоритета на САЩ в новосъздадените органи за съюзнически контрол в Япония. Остава в същия дух да се решат и трудните въпроси за мирните договори с Румъния и България. В отговор на съветския компромис американската дипломация се отказва от прилагането на Ялтенската декларация и за да прикрие неуспеха на тази линия, следвана близо година, се съгласява с предложеното от съветска страна компромисно решение правителствата на двете балкански държави да бъдат *„посъветвани“* да включат в състава си представители на *„лоялната опозиция“*. Според обяснението на В. Молотов това трябва да са *„лица, чиито отношения с правителството не са се влошили до такава степен, че да не могат повече да работят с това правителство“*[96]. И докато реализирането на този „съвет“ в Румъния се възлага на комисия от представители на трите държави победителки, то в България, където изборите вече са проведени, изискванията на Ялтенската декларация за тристранни действия са напълно изоставени. Инициативата е предадена изцяло в ръцете на съветското правителство, което единствено трябва да даде „съвета“.

---

[94] *Тошкова, В.* Мирът с България (1945–1947): Амбиции и постижения на „Голямата тройка“. – Военноисторически сборник, 1997, № 6, 46–47.

[95] *Калинова, Е., И. Баева.* Българските преходи 1939–2010. С., 2010, 65–66.

[96] *Пинтев, С.* САЩ и режима на народната демокрация..., с. 295.

Московското решение удовлетворява САЩ и Англия, тъй като предвижда реорганизация на българското правителство, което те месеци наред определят като недемократично. Пак в съответствие с тяхното желание решението е взето след тристранни консултации, както е предвидено в Ялтенската декларация. Привидното съобразяване със западните претенции обаче не може да скрие същността на решението. То отразява съветската гледна точка за развитието на България. Включването на двама опозиционни представители в кабинета няма да промени съотношението на силите и да измени одобрената от Москва линия. Умишлено е пропуснато уточнението кой ще определи тяхната лоялност и дали те ще бъдат просто посочени от управляващите, или ще бъдат излъчени в резултат на преговори с опозицията, в хода на които тя би могла да постави свои условия за участие в правителството[97]. Липсата на такива важни „подробности“ показва желанието на американската страна да постигне каквото и да е споразумение, което да позволи разрешаването на други, много по-важни за нея въпроси. Така тя се отказва от по-нататъшно поставяне на въпроса за реорганизацията на недемократичното правителство като условие за мирния договор с него, което до момента е най-силната карта на Вашингтон срещу Москва по отношение на България[98].

Прилагането на Московското решение в началото на 1946 г. обаче среща сериозни трудности, свързани с първите признаци на Студената война в международните отношения. Президентът Труман формулира новите принципи на американската външна политика. Те са основани върху икономическата и военната мощ на страната и свързаната с нея идея за *„историческата отговорност“* и *„призванието“* на САЩ да ръководят световните дела. Затова президентът е недоволен от компромисите на своя държавен секретар, или поне ги използва като повод, за да демонстрира новата си външна политика. На 5 януари 1946 г. той прочита меморандум до Дж. Бърнс, с който на практика обезсмисля Московското решение за Румъния и България. Труман е категоричен, че независимо дали двете страни ще изпълнят това решение, САЩ няма да ги признаят, докато *„тези две полицейски държави“* не претърпят *„радикални промени“* и докато *„не се подчинят на нашите искания“*. Всъщност твърдата позиция към двете балкански страни е само прелюдия към далеч по-обхватни констатации. Поведението на СССР се тълкува като *„намерение да нахлуе в Турция и да анексира района на Дарданелите чак до Средиземноморието“* и пред тази опасност (мнима или реална) САЩ трябва да изоставят *„дипломатическите тънкости“* и да използват *„железен юмрук“* и *„решителен език“* без повече компромиси[99].

---

[97] *Калинова, Е.* Победителите и България..., 428–436.

[98] Същността на Московското решение е схваната точно от М. Барнс, който признава: *„Всички (опозицията – изключително опечалена) са склонни да вярват, че Ялта е мъртва, а Московската конференция е послужила просто за погребение на трупа“* (*Пинтев, С.* САЩ и режима на народната демокрация..., с. 297).

В началото на 1946 г. СССР продължава да се придържа към стратегията за запазване на сътрудничеството със западните съюзници, без обаче да пропуска възможностите да утвърди влиянието си в страните от „своята“ зона, като все по-открито подкрепя местните комунистически партии в противоборството им с поддържаната от САЩ и Англия опозиция[100]. Така на България отново е отредено да се превърне в сцена за един от първите сблъсъци между „големите“. Лидерите на българската опозиция Н. Петков и К. Лулчев, окуражени от М. Барнс, възприемат твърда позиция, отказват да посочат двама дейци и поставят условия, които Московското решение не предвижда[101]. Исканията са преднамерено максималистични; те не целят да се създаде база за преговори, а да се провокира интересът на САЩ и Англия и правителството да не може да изпълни „съвета“ на Москва. Стремежът е да се предотврати признаването на кабинета от Вашингтон и Лондон, за да могат западните страни да запазят най-силния си инструмент за натиск.

---

[99] *Емануилов, Е.* България в политиката на Великите сили..., с. 307. Труман решава да освободи Дж. Бърнс от поста държавен секретар, но впоследствие го оставя да изпълнява тази длъжност до изработването на мирните договори, след което той е заменен от Дж. Маршал.

[100] *Волокитина, Т. В.* Смена стратегического курса Москвы в Восточной Европе в конце 40-х годов в контексте международной ситуации. – В: Сталинизмът в Източна Европа след края на Втората световна война. С., 2005, 88–92.

[101] Опозицията иска реконструкция на кабинета: отнемане на министерствата на вътрешните работи и на правосъдието от БРП (к), разпускане на Парламента, нови избори и непризнаване на вътрешната политика (АМВнР, оп. 1п, а.е. 288, л. 45–46; *Огнянов, Л.* Държавно-политическата система на България 1944–1948. С., 1993, 93–94).

Опозицията е улеснена от съветската дипломация, която в желанието си да демонстрира зачитане на българското правителство и признаване на изборите предоставя на българската страна да приложи решението. Съветският съюз е изправен пред опасността да не успее да събере плодовете от дипломатическата си победа за България. Затова Сталин предприема действия: извиква на инструктаж в Москва К. Георгиев, П. Стайнов и А. Югов, а в България изпраща А. Вишински, току-що постигнал успех в Румъния (но там действа от името на Тристранната комисия). На 8 и 9 януари 1946 г. той се опитва да окаже натиск върху Н. Петков и К. Лулчев, но мисията му завършва без резултат. На 7 януари в Москва Сталин и Молотов обсъждат с българската делегация ситуацията. Сталин критикува българите, че са водили преговорите неумело, не са вникнали в Московското решение и затова в България, която е била при по-благоприятни условия, *„работата върви по-зле"*. Забележката на К. Георгиев, че опозицията получава *„лоши съвети отвън"*, допълнително разгневява Сталин. Следващите му реплики звучат като присъда за нея. Само преди четири месеца той великодушно препоръчва легализиране на българската опозиция, а сега я заклеймява: *„Вашата опозиция може да върви по дяволите!"* Според Сталин, ако тя не изпълни решението, *„толкова по-зле за опозицията. Тя ще загине. Ще минем и без нея. Петков да не си мисли, че СССР и Америка ще воюват заради него."*[102]

В края на януари 1946 г. неуспешният опит българската опозиция да бъде принудена да изпълни Московското решение подсказва на Вашингтон пътя, по който, в унисон с новата американска политика, може да противодейства на Съветския съюз. Държавният секретар Дж. Бърнс „забравя" под каква формулировка е сложил подписа си през декември 1945 г. в Москва и през втората половина на февруари 1946 г. американската страна започва да настоява включването на двама представители на опозицията в българското правителство да стане на *„взаимноприемлива основа"*, в резултат на споразумение, зачитащо поставените от опозицията условия[103].

САЩ дават публичност на новата си инициатива на 5 март 1946 г., когато Чърчил в присъствието на президента Труман произнася в Уестминстър Колидж в гр. Фултън (щата Мисури) своята прословута реч, възприемана като начало на Студената война[104]. Тя е посрещната в Съветския съюз като призив за настъпление срещу неговата сфера на влияние. В тази атмосфера Москва е все по-малко склонна да толерира протакането на въпроса с българското правителство. И за САЩ, и за СССР времето на отстъпките е отминало и те използват България, за да демонстрират променените си външнополитически концепции. Следват взаимни официални обвинения в неизпълнение на Московското решение и спорът придобива все по-мащабни очертания, надхвърлящи действителната значимост на проблема, който го предизвиква[105].

---

[102] Восточная Европа в документах..., с. 359, 360.

[103] АМВнР, оп. 1п, а.е. 286, л. 1, 6–7, 14–15.

Неотстъпчивостта на Н. Петков и К. Лулчев, внушавана от М. Барнс, се вписва в американската линия за непрекъснат натиск върху Москва. Но при засилващия се съветски контрол върху България това поведение предопределя съдбата на българската опозиция. Окончателната „присъда“ е следствие от неуспеха да се приложи Московското решение. На 28 март 1946 г. лично Сталин нарежда на Г. Димитров да се прекратят преговорите с лидерите на опозицията и тя да бъде *„задушена“*[106], а след три дни е съставено второ правителство на ОФ. Премиер отново е Кимон Георгиев („Звено“), но опозицията не е представена в него.

През пролетта на 1946 г. на преден план излизат проблемите за непосредствената подготовка на мирните договори. Българската страна съсредоточава вниманието си върху двата най-съществени въпроса – за границите и за репарациите. През 1945 и 1946 г. Гърция проявява изключителна активност в пропагандирането на своите претенции за *„стратегическа“* граница с България, която да я предпазва от *„четвърто нападение“* на българите, както и за пълно компенсиране на причинените ѝ щети, изчислявани от нея на над 700 млн. долара. До пролетта на 1946 г. българската външна политика се опитва да постигне признаване за България на статут на *„съвоюваща“*, което би се отразило на бъдещите репарации, но не поставя въпроси, засягащи граничната линия. Причините за това мълчание са свързани с трудното международно положение на България и с нежеланието на Съветския съюз да се създава допълнително напрежение между съюзниците, още повече, че договореностите между Чърчил и Сталин в основни линии вече са предрешили нещата. Това проличава в нареждането да се изтеглят българските войски от Беломорието и в Съглашението за примирие; в него липсват териториални клаузи, което означава, че границите остават такива, каквито са към момента на подписването му – т.е. включват Южна Добруджа, но не и Западна Тракия и Западните покрайнини.

---

[104] *Тошкова, В.* Двуполюсният свят и неговите символи. – В: Проблемът Изток–Запад. Превъплъщения в ново и най-ново време. С., 2005, 33–49.

[105] Европейската преса коментира, че *„въпросът за режима в България започва да добива в отношенията на Русия, Англия и Америка значението на иранския и манджурския“*, а разрешаването му е *„толкова необходимо за подобряването на тия отношения, колкото и разрешението на другите големи проблеми, които разделят двете страни“* (АМВнР, оп. 1п, а.е. 287, л. 166).

[106] *Димитров, Г.* Дневник, с. 524.

През април 1946 г. обаче мълчанието е нарушено – в печата и в официални заявления българската страна поставя въпроса за гръцките териториални претенции и за българските права над Западна Тракия. Поводът е наближаващата нова сесия на СМВнР в Париж (25 април–16 май и 15 юни–12 юли 1946 г.) и мирната конференция, която трябва да я последва. На 6 април 1946 г. премиерът Кимон Георгиев получава 13 изложения, разработени от Министерството на външните работи и посветени на следвоенните репарационни и реституционни задължения на България и нейното стопанско положение[107]. За отбелязване е, че сред тях няма документ, поставящ въпроса за излаз на Егейско море.

В следващите дни е предприета важна стъпка, свързана с отстояването на българските национални интереси. По поръчение на премиера Кимон Георгиев и на външния министър Георги Кулишев, както и на Георги Димитров, на 12 април 1946 г. новоназначеният български пълномощен министър в Москва Найден Николов в разговор със съветския външен министър Вячеслав Молотов поставя въпроса: *„възможно ли е България на предстоящата мирна конференция да заяви своите претенции за излаз на Егейско море“*, като го аргументира с исторически и икономически обстоятелства и посочва обхвата му – *„от устието на Марица до устието на Места“*[108]. Найденов предава на Молотов и желанието на българското правителство на мирната конференция да се отклонят гръцките претенции към някои български територии. В отговор Молотов кратко отбелязава, че по този въпрос ще доложи на правителството си и отговорът ще съобщи по-късно. Несъмнено, в следващите дни на българското предложение е дадена „зелена светлина" и в новите документи, които правителството подготвя за мирния форум, искането за Западна Тракия заема важно място.

---

[107] Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. 3. Съст. К. Анчова и М. Тодоракова. С., 2009, 549–584.

[108] *Васильева, Нина.* СССР и проблема подписания мирного договора с Болгарией после Второй мировой войны (1945–1947гг.) – В: Българо-съветски политически и военни отношения (1941–1947). (Статии и документи). С., 1999, с. 141. В дневника на Г. Димитров няма нищо отбелязано за тези инструкции.

В края на април в Копенхаген по време на заключителното пленарно заседание на Интерпарламентарния съюз председателят на Народното събрание Васил Коларов за първи път излага пред международен форум факти, които целят да покажат България като демократизираща се, тръгнала по нов път държава и да променят негативната представа на западните политици за нея. Преценено е, че личните контакти по време на сесията на СМВнР в Париж и поцеленасочената пропаганда ще противодействат на ескалиращите гръцки претенции, ще разсеят предубежденията към България и ще подкрепят дипломатическите усилия на СССР[109].

Първата половина на май 1946 г. бележи своеобразна кулминация в българската дипломатическа активност. На 7 май 1946 г. в Секретариата на СМВнР е връчен меморандум на българското правителство, придружен от 5 допълнителни изложения по найважните въпроси от подготовката на мирния договор. В него се подчертават: плюсовете, произтичащи от българското участие във войната срещу Германия; *„мерките за ликвидиране със старите порядки"* във вътрешнополитическия живот (включително провеждането на т.нар. Народен съд и на парламентарните избори); спасяването на българските евреи; *„широкото и неудържимо"* антифашистко съпротивително движение, уникално за странитесателити и привлякло *„сериозното внимание на външния свят"*.

---

[109] Изводът на В. Коларов е, че *„относително България съществуват найдиви представления. Хората не знаят най-елементарните неща и се поддават на най-невъобразими слухове за нашата страна"*. Затова той настоява да се обърне най-сериозно внимание на българската задгранична пропаганда, като *„се внесе една сериозна организация в това дело"*; в чужбина да се изпратят *„хора, които милеят за своята страна, които болеят за своя народ"*, още повече, че *„ние имаме срещу нас една много добре организирана пропаганда от страна на гръцките шовинисти, пропаганда, която безспорно има успех"* (*Коларов, В.* Българската парламентарна делегация в Копенхаген и Париж. С., 1946, 10–12).

Изводът е, че *„зарад престъпленията на фашистките управници не би било справедливо да бъде наказван народът, който се бори против тях и даде толкова много скъпи кървави жертви“*[110].

Във втората част на меморандума е изразена официалната българска позиция по въпроса за гръцките претенции за репарациите и за териториалните промени. Настоява се точно да се установи кои от разрушенията са нанесени от български органи и поданици, както и каква част от стоките и материалите, изнесени от гръцка територия, са взети от тях; да се приспаднат българските инвестиции, вложени в инфраструктурата на Беломорието и за държавните храни и тютюни, оставени на гръцкото население при изтеглянето на българската администрация и войски, както и да се има предвид тежкото финансово положение на България, ограбена от клиринговата търговия с Германия. В документа убедително се отхвърлят гръцките военни и етнически аргументи за „поправка“ на границата в полза на Гърция. Българската страна (със съветско позволение) преминава и в настъпление, като заявява, че от историческа, етническа и стопанска гледна точка е *„логично и справедливо“* България да получи *„действителен излаз на Егейско море, какъвто може да бъде само един териториален излаз“*, който би осигурил нормално икономическо развитие на страната.

По време на първия етап на сесията на СМВнР в Париж пристига делегация, съставена от представители на всички ОФ партии и водена от В. Коларов. Тя има редица срещи с официални френски среди и журналисти, а пресконференцията, която Коларов дава пред 120 чуждестранни журналисти, е посрещната с голям интерес[111]. Работата на делегацията е подпомогната от дейността на пълномощния министър в Париж ген. Ив. Маринов и от специално изпратените там за организиране на българската пропаганда Владимир Топенчаров и Нисим Меворах. Председателят на Народното събрание има важни срещи с ръководителя на съветската дипломация В. Молотов, с френския външен министър Ж. Бидо, с представителя на Форийн офис Дж. Марчбанкс и др.[112] По думите на самия Коларов, той се опитва *„да наруши старата традиция"* и да влезе *„в лични връзки с хора от най-различни категории, представители на най-различни политически схващания"*. В края на юни той е приет вече от ръководителите на трите делегации – държавния секретар Дж. Бърнс, британския външен министър Ъ. Бевин и В. Молотов. В момент, когато добре организираната гръцка пропаганда настоява за 700 млн. долара репарации и 10 000 кв.км българска земя с 400 000 души население, и Бърнс, и Бевин насочват разговорите към политическите условия в България и недемократичността на правителството[113] и така едва ли оставят илюзии у българския представител относно позициите, които ще заемат по време на обсъждането на мирния договор. Малко вероятно е върху тях да окаже влияние и допълнителният меморандум, който българското правителство изпраща до СМВнР при започването на втория етап на Парижката сесия[114]. Съветът приема по въпроса за репарациите съветската постановка за частично обезщетение на Гърция от страна на България с допълнението на Дж. Бърнс – да не се определя точната сума, преди да се проучат претенциите на Югославия и Гърция и платежните възможности на България. В спора между Бевин и Молотов, дали в мирния договор границите да бъдат точно определени, се приема компромисното предложение на Бърнс граничната линия да е тази от 1 януари 1941 г., поне докато България и Гърция изложат своите становища. Съветската страна се съгласява да се ограничат българските въоръжени сили, но се противопоставя на предложенията България да заплаща и косвени репарации.

---

[110] Меморандум на българското правителство до Съвета на четиримата министри на външните работи в Париж. – Работническо дело, № 109, 20 май 1946.

[111] На пресконференцията В. Коларов отново защитава българската теза за необосноваността на гръцката „стратегическа“ граница и за необходимостта от справедлив подход към българските претенции за излаз на Егейско море (*Коларов, В.* Българската парламентарна делегация..., 13–14).

На 29 юли в Люксембургския дворец в Париж се открива мирната конференция, продължила до 15 октомври 1946 г. Според взетите през декември 1945 г. в Москва решения в нея участват

---

[112] *Баев, Й., К. Грозев.* Одисея в два свята. Българинът Джордж и съветско-американските отношения през първата половина на XX век. С., 2008, 255–261.

[113] *Исусов, М.* Външнополитическата дейност на В. Коларов (1944–1949). – В: Международни отношения и външна политика..., 76–80; *Васил Коларов.* Избрани произведения в три тома. Т. 3 (1944–1950 г.). С., 2005, 194–221; *Баев, Й., К. Грозев.* Одисея в два свята..., 255–262.

[114] В новия меморандум се акцентира само върху аргументите, засягащи българското искане за Западна Тракия, и върху невъзможността българската икономика да поеме прекалено високи репарационни тежести (Работническо дело, № 149, 6 юли 1946).

21 държави, които трябва да изработят препоръки до СМВнР за клаузите на мирните договори с победените страни. Конференцията дава възможност на бившите германски сателити да направят своите становища достояние на по-голям кръг политици и да се опитат да създадат по-благоприятно впечатление сред широката общественост[115]. Българската страна се възползва от статута на Конференцията. Пристигналата по този повод в Париж правителствена делегация включва премиера К. Георгиев, председателя на Народното събрание В. Коларов, министъра на външните работи Г. Кулишев, министъра на финансите Ив. Стефанов и др.[116] На 21 август 1946 г. тя внася официално писмени предложения за промени в проекта за мирния договор, а членовете ѝ участват и в разискванията в отделните комисии. На пленарното заседание от 14 август 1946 г. министърът на външните работи Георги Кулишев от името на министър-председателя Кимон Георгиев представя изложение с българските съображения за признаване на България за *„съвоюваща"*, за връщане на Западна Тракия и против голямото съкращаване на армията. Той подчертава, че България (за разлика от Италия и Германия) не е воювала пряко срещу Гърция и следователно носи отговорност само за част от щетите, като при това е вложила инвестиции за възстановяване и развитие на териториите, заети от българската администрация[117]. По този въпрос в Икономическата комисия на Конференцията е внесен и специален меморандум, но той не привлича ничие внимание.

Гръцкото искане за пълна компенсация на щетите (изчислени от Гърция на 1 млрд. долара) е отхвърлено от съветските и американските делегати и така остава да се реши каква да е сумата, която България трябва да плати под формата на репарации на Гърция и Югославия. Въпросът предизвиква 17-часово заседание на комисията. Гърция настоява за 150 млн. долара, платими в продължение на 6 години (докато репарациите от Италия за Гърция са определени на 100 млн. долара[118]), а солидарната с България Югославия отива в другата крайност с предложението за 15 млн. долара за нея и 10 млн. за Гърция. В крайна сметка е приета английската формулировка за 125 млн. долара за Гърция и Югославия, която очевидно не взима под внимание нито гръцкото настояване за пълна компенсация, нито българските аргументи за намаляване на репарациите[119].

---

[115] *Васев, С., К. Христов.* България на мирната конференция в Париж 1946. С., 1947, 35–36.

[116] Останалите членове са: Александър Оббов – подпредседател на Министерския съвет и министър на земеделието и държавните имоти, Димитър Нейков – министър на търговията, д-р Пенчо Костурков – подпредседател на Народното събрание. Поименно изброени са и 11 *„съветници и вещи лица"* (*Васил Коларов.* Избрани произведения в 3 тома. Т. 3, 289–290).

[117] *Васев, С., К. Христов.* България на мирната конференция..., 46–59; *Емануилов, Е.* България в политиката на Великите сили..., 336–338.

Конференцията потвърждава предложението на СМВнР Румъния, България и Унгария да се откажат от всякакви претенции към Германия, както и английското искане в мирните договори с трите страни да се включи клауза да не допускат *„дискриминация на своите граждани във връзка с тяхната раса, пол, език, вероизповедание“*[120]. Отхвърлени са обаче предложенията на украинските и белоруските делегати на Румъния и България да се признае статут на *„съвоюващи“* и това да се отбележи в преамбюлите на договорите с тях.

В Комисията по политическите и териториалните въпроси гръцкият делегат Пипинелис, следвайки основния довод за необходимостта от *„стратегическа“* граница с България, не представя конкретни искания за териториална промяна, а предлага да се потърси мнението на Военната комисия. Там обаче надделява американското становище (подкрепено при гласуването и от британските делегати), че *„стратегическата сигурност включва политически, икономически и етнически проблеми извън компетентността на Военната комисия“*[121]. Тогава гръцката страна пряко поставя въпроса за промяна на северната си граница. Съветските и американските делегати изразяват несъгласие, докато британският е повече от благосклонен.

---

[118] *Емануилов, Е.* България в политиката на Великите сили..., 341–342.

[119] *Пинтев, С.* Англия и репарациите за Гърция в мирния договор за България. – В: Българо-английски отношения в ново и най-ново време. С., 1987, 146–151.

[120] Тъй като мотивите на Англия за тази клауза са свързани със защитата на правата на еврейските общности, включването ѝ в договора с България е крайно несправедливо – само преди 3 години страната е успяла да спаси своите евреи от нацистките „лагери на смъртта“ (*Емануилов, Е.* България в политиката на Великите сили ..., с. 342).

[121] *Пинтев, С.* Българската южна граница и мирният договор с България – септември 1944 – февруари 1947 г. – Векове, 1982, № 5, с. 53.

На 2 септември 1946 г. на В. Коларов е дадена възможност да пледира в Комисията по политическите и териториалните въпроси против неоснователните гръцки претенции и да обоснове с исторически, етнически, икономически и политически аргументи искането за Западна Тракия[122]. Българските претенции получават сериозна защита от страна на съветския делегат Н. Новиков, който привежда исторически и икономически доказателства в тяхна полза. Ограниченията в регламента на комисията правят невъзможно изслушването на специално пристигналата в Париж четиричленна делегация на Тракийската организация в България. Тя обаче отправя до СМВнР свой меморандум по въпроса за връщането на Западна Тракия и връчва на комисията специално изложение. Членовете на делегацията се опитват да защитят българската кауза и във френската преса, както и при лични срещи с политици и общественици[123]. В Комисията по политическите и териториалните въпроси българското искане не е подложено на гласуване; гръцкото е отхвърлено, а комисията препоръчва Конференцията да възприеме становището на СМВнР границите на България да се запазят такива, каквито са били на 1 януари 1941 г., т.е. не са удовлетворени нито гръцките, нито българските претенции. На пленарното заседание обаче повечето делегации по британско внушение гласуват „въздържали се“ и текстът не е утвърден. Така Конференцията не приема препоръки по въпроса за границите и оставя СМВнР да го реши.

По време на Конференцията в териториалния спор между Гърция и България интерес предизвикват някои моменти в позициите на САЩ, Великобритания и Югославия. Прави впечатление поредното несъответствие между твърде острия тон на американската дипломация по отношение на демократичността на българското правителство и пряката защита на българската териториална цялост, срещу която дори не се иска конкретна политическа цена. Вероятно САЩ се надяват в отговор на съветската благосклонност по други, по-важни за тях въпроси, а и едно преобладаващо английско влияние в Гърция едва ли е в интерес на по-далечните им планове[124]. Точно към такова влияние е насочена активната подкрепа на Великобритания за гръцките претенции по време на Конференцията. Тя обаче контрастира с умерения и реалистичен подход на Форийн офис, прилаган многократно преди и след самата Конференция. Британската дипломация е наясно, че гръцките искания са труднозащитими и упоритостта при отстояването им може да доведе до конфликт със СССР, който в противовес ще подкрепи българските претенции, а основанията за тях са далеч по-убедителни. Англия обаче не желае да огорчава средиземноморския си партньор и Парижката конференция е удобен случай да се демонстрира приятелско отношение към него и да се укрепи британският авторитет на защитник на гръцките интереси. От това, поради статута на Конференцията, не следват никакви реални ангажименти, но публичният характер на форума и силният обществен интерес към него карат Англия временно да влезе в ролята на безкомпромисен покровител на Гърция.

---

[122] *Исусов, М.* Външнополитическата дейност на В. Коларов..., с. 84.

[123] Доклад на Тракийската делегация за извършената работа в Париж пред конференцията за мира. С., 1946, 5–27.

[124] *Пинтев, С.* САЩ и режимът на народната демокрация..., с. 303.

Българските интереси като правило са отстоявани от Съветския съюз, който не би искал включената в неговата зона за сигурност страна да бъде териториално, военно и икономически отслабена. Усилията му са подпомогнати от делегациите на Украинската и Белоруската ССР и народнодемократичните държави от редиците на победителите. Но докато полската и чехословашката подкрепа[125] се основават преди всичко на поетите към СССР ангажименти и на славянската солидарност, то в югославската могат да се открият и по-различни подбуди, свързани, на първо място, с плановете на Югославия за Триест (в борбата за присъединяването му се разчита на съвместните усилия на СССР и народнодемократичните държави) и за обединението на Македония в рамките на Югославия[126]. За югославската дипломация е изгодно българското внимание да е изцяло ангажирано със Западна Тракия и тя разчита, че удовлетворяването на българските претенции в този регион ще направи по-безболезнено бъдещото присъединяване на Пиринска Македония към проектираната единна Македония в рамките на Югославия. Ако обаче гръцките искания се реализират, образуването на последната би станало крайно проблематично.

---

[125] *Тодорова, Р.* Развитие на българо-полските политически и икономически отношения 1944–1958. – ИБИД, т. 35, 1983, 285–288; *Todorova, R.* Bulgarian-Polish and Bulgarian-Czechoslovak Relations (1945–1948). – Etudes Historiques, 8, 1978, 367–368.

[126] *Крумовски, С.* Югославия и българо-гръцкия териториален спор на Парижката мирна конференция 1946 г. – Векове, 1988, № 6, 5–14.

В крайна сметка Парижката конференция преминава в дух на значителни противоречия между Великите сили, за което немалко допринася нейният открит за обществеността характер. Макар и част от спорните въпроси да не намират решение, на Конференцията е направена съществена крачка към мирното урегулиране на следвоенна Европа. Проблемите пред българската външна политика обаче остават. Показателни в това отношение са както дискусиите на заседанията на Конференцията, така и американското отношение към мирния договор с България. В разговор с премиера К. Георгиев, проведен на 27 август 1946 г. в Париж, държавният секретар Дж. Бърнс предупреждава, че по-важно е не *„какво ще съдържа или няма да съдържа“* договорът, а дали САЩ ще го ратифицират, при положение че в България продължават да липсват признаци на демократизиране[127]. Тези тревожни сигнали карат Г. Димитров няколко дни по-късно да посети Москва и да проучи съветската позиция за мирния договор, включително за сепаративното му подписване от СССР в случай на отказ от страна на западните държави. Сталин и Молотов обаче не изглеждат особено обезпокоени и предвиждат, че *„едва ли работата ще стигне до това, тъй като в края на краищата те* (САЩ – б.а., Е.К.) *са длъжни да сключат мирен договор“*, а и са заинтересовани да го направят, защото подписването на мира с Италия пък зависи от СССР[128].

---

[127] Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. 4, 94–97. Действително втората половина на 1946 г. е време на засилено настъпление срещу опозиционните партии в България: спирани са вестниците им, срещу техни дейци се организират политически процеси, в армията се провежда политическа чистка. Същевременно в страната се извършват важни промени – на 15 септември 1946 г. след референдум е премахната монархията, а на 27 октомври с.г. се провеждат избори за Велико народно събрание, спечелени от ОФ, но и опозицията си осигурява сериозно присъствие в парламента. Съставено е правителство на ОФ, начело на което за първи път застава комунист – председателят на ЦК на БРП (к) Г. Димитров (*Калинова, Е., И. Баева*. Българските преходи..., 67–71).

[128] В разговора Сталин откровено разкрива истинските съветски оценки за възможното връщане на Западна Тракия на България: *„Искането на България за Тракия ще ѝ създаде позиции за бъдещето. Нужна е още една война, за да бъдат подобни въпроси окончателно решени...“* (*Димитров, Г.* Дневник, 533–534). Вж. и *Калинова, Е.* Кимон Георгиев и мирният договор на България след Втората световна война (под печат).

Всъщност и Изтокът, и Западът в еднаква степен имат интерес от окончателно уреждане на въпросите с мирните договори на Италия, Румъния, България, Унгария и Финландия. Москва разчита, че подписването им ще укрепи правителствата в държавите от нейната сфера на влияние и ще позволи тяхното ускорено обвързване със СССР, като същевременно ще лиши западните страни от механизми за намеса във вътрешните им работи. САЩ и Великобритания се надяват, че мирните договори, изискващи изтегляне на съветските войски и на съюзните контролни комисии от сателитите, ще създадат в тях по-добри условия за проникване на западните демократични ценности, както и на западните капитали. Затова сесията на СМВнР в Ню Йорк от 4 ноември до 12 декември 1946 г. е белязана от стремежа за изглаждане на противоречията и окончателно съгласуване на мирните договори с бившите сателити на Германия.

В навечерието на сесията българското правителство отправя нов меморандум до СМВнР, в който изтъква, че до момента някои важни за България въпроси не са били достатъчно проучени, или по тях са направени *„неуместни или несправедливи препоръки"* по време на мирната конференция[129]. Отново се изказва желание в преамбюла да се добави текст, признаващ страната за *„съвоюваща"*, както и да се уточни, че военните действия на българските войски срещу Германия започват още на 10 септември 1944 г., а не след налагането им по силата на примирието. Отново се поставя и въпросът за излаз на Егейско море и за Западна Тракия, макар в текста да личи вече липсата на илюзии и разбирането, че *„повече съображения на политическа опортюнност, отколкото възражения по същината на въпроса са попречили на конференцията да усвои едно по-благоприятно гледище по това законно искане"*. Като *„прекомерна и несправедлива"* е определена сумата от 125 млн. долара репарации и се предлага те да не надхвърлят 20 млн. долара, но се изказва и съмнение, че българската икономика ще е в състояние да осигури реалното им изплащане. Правителството преценява като *„незаслужена обида"* британското допълнение към чл. 2 за гарантиране правата на евреите и иска отхвърляне на гръцкото предложение за демилитаризиране на южната граница от българска страна, като се разрушат всички укрепления на 20 км навътре, твърдейки, че *„цяла България е практически демилитаризирана"*.

---

[129] Меморандум на българското правителство до Съвета на министрите на външните работи. – Работническо дело, № 256, 3 ноември 1946.

Постигнатите в Ню Йорк решения са плод на взаимни компромиси между победителите. Българските съображения не са взети предвид. България не е призната за *„съвоюваща"* страна и в преамбюла на договора се твърди, че едва след 28 октомври 1944 г. е взела *„активно участие във войната срещу Германия"*. По въпроса за промяна на границата в полза на Гърция СССР, САЩ и Франция са категорично против, а и опитите на Ъ. Бевин в защита на гръцките претенции са вече доста вяли. Но и вниманието към българското искане за Западна Тракия е почти равно на нула. Съветската делегация си спомня за него само за да го използва като контрааргумент в споровете с англичаните[130]. В крайна сметка е прието френското предложение в договора да влезе препоръката на Парижката сесия на СМВнР българските граници да останат такива, каквито са били на 1 януари 1941 г., но да се въведе член за демилитаризиране на българската гранична зона с Гърция. Така опитът за национално обединение завършва неуспешно, но България излиза от войната без загубени територии, като единствена от сателитите има дори териториални придобивки – Южна Добруджа.

Към политическите клаузи, част от които разширяват и уточняват съответните постановления от Съглашението за примирие, е прибавено изискването на чл. 2 – България да вземе всички мерки за осигуряване на своите поданици *„без разлика на раса, пол, език или вероизповедание, ползването от правата на човека и основните свободи"*[131]. Отпада обаче опитът на Англия да включи в българския договор отделен член за защита правата на евреите (в договорите с Румъния и Унгария той присъства). Въоръжените сили на България са силно намалени (65 500 души от всички родове войски), но не са разпуснати и могат да изпълняват *„задачи от вътрешен характер"* и *„местна отбрана на границите"*. Редица ограничения са наложени върху видовете оръжия, които може да притежава българската армия[132].

---

[130] *Пинтев, С.* Българската южна граница..., 54–56.

[131] Мирен договор с България, 10 февруари 1947 г. – Външна политика на НРБ..., т. 1, 46–47.

[132] България не може да притежава атомно оръжие, управляеми снаряди, торпедни лодки и др.; няма право да придобива и произвежда каквито и да било воен-

Споровете от Париж за размера на репарациите се пренасят и в Ню Йорк и са в пряка връзка с определянето на италианските репарации за Гърция и Югославия. При уточняване на сумите САЩ предлагат България да плати на Югославия 16 млн. долара и още 62,5 млн. на Гърция. В. Молотов обаче настоява общата сума на българските репарации да е 30 млн. долара, а Англия иска определените в Париж 125 млн. да се поделят между двете страни. Последвалото отстъпление на всяка от победителките от посочените първоначално суми е свързано с желанието им да постигнат единодушие по важния въпрос за Триест и по други финансови проблеми[133]. В крайна сметка е постигнато съгласие България да плати на Гърция 45 млн. долара, а на Югославия – 25 млн.[134], като изрично е записано, че причинените им щети от страна на България ще бъдат изплатени *„не напълно, а само частично“*, защото българската армия *„на дело води война против Германия“*[135]. Репарациите трябва да се изплатят за 8 години от влизането на договора в сила в стоки на българската добивна и преработваща индустрия и на селското стопанство. Количеството и видът на тези стоки трябва да се определи чрез споразумения на правителствата на Гърция и Югославия с българското правителство.

В договора страните победителки отделят немалко място, за да осигурят и собствените си интереси по отношение на България, която трябва да върне техните имущества, а българската собственост на територията на „Обединените народи“ подлежи (с някои изключения) на *„вземане, задържане, ликвидиране или друго действие“* от тяхна страна. За Съветския съюз е запазено правото върху всич-

---

ни материали от германски произход или конструкция, както и граждански самолети с германска или японска конструкция (Мирен договор..., 49–51).

[133] *Емануилов, Е.* България в политиката на Великите сили..., 356–359.

[134] През лятото на 1947 г. Югославия официално се отказва от тези суми и се опитва да представи това като жест към България. Всъщност българската помощ за Югославия само за времето от 9 септември 1944 до май 1945 г. възлиза по непълни сведения на 5 642 835 252 лв., което при тогавашното съотношение на лева към долара (127:1) е 44 431 773 долара, т.е. над 1,5 пъти повече от предвидените 25 000 000 долара. До края на ноември 1947 г. сумата възлиза на 6 685 487 585 лв. Отделно България реституира на Югославия движимо имущество за 156 973 967 лв. (*Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения 1944–1945. С., 1989, 223–224).

[135] Изчисленията по тази клауза се правят на основата на златния паритет на долара от 1 юли 1946 г., или 35 долара за една унция злато (Мирен договор..., с. 53).

ки германски активи в Германия. Българската собственост в Германия подлежи на връщане на България, но последната трябва да се откаже от всички свои претенции спрямо Германия за нанесени загуби и щети, останали неуредени на 8 май 1945 г., с изключение на претенциите по договори и задължения, сключени преди 1 септември 1939 г. Пак в интерес на победителките е клаузата, изискваща от България да плаща задълженията си по заеми, сключени преди войната, както и чл. 29, гарантиращ на всеки от *„Обединените народи"* статут на най-облагодетелствена нация по отношение на България в продължение на 18 месеца от влизането на договора в сила.

В заключителните разпоредби чл. 35 натоварва ръководителите на дипломатическите мисии на СССР, САЩ и Великобритания в София да дават *„упътвания, технически съвети и разяснения"* по изпълнението и тълкуването на договора. Този текст обаче не е достатъчно прецизен и дава възможност за нееднозначно тълкуване[136]. След приключването на Нюйоркската сесия процедурата изисква договорите да бъдат подписани в Москва, Лондон и Вашингтон от министрите на външните работи на трите страни, след което на 10 февруари 1947 г. в Париж, в Министерството на външните работи на Ке д'Орсе, те се подписват от френския външен министър Жорж Бидо, от посланиците на СССР, САЩ и Великобритания и от останалите участнички в мирната конференция.

Така под 38-те клаузи и 6-те приложения на мирния договор с България слагат подписите си представители на 12 държави, *„намиращи се в положение на война с България и участвали активно във войната срещу неприятелските държави в Европа със значителни военни сили"*[137]. От българска страна договорът е подписан от подпредседателите на Министерския съвет Кимон Георгиев („Звено“, министър на външните работи), Александър Оббов и Трайчо Костов (министри без портфейл от БЗНС и БРП (к)). През следващите месеци документът е ратифициран от всички подписали го страни (с изключение на Гърция, която в знак на протест прави това по-късно)[138] и след предаването на ратификационните документи за съхранение в Москва влиза в сила на 15 септември 1947 г. От този момент се прекратява дейността на СКК в България, а съгласно чл. 20 на договора съветските войски трябва да напуснат страната в 90-дневен срок[139].

---

[136] Шест месеца след подписването на договора, в трудните августовски дни около скалъпения съдебен процес срещу лидера на опозицията Н. Петков, Г. Димитров, опасявайки се от западна намеса в негова защита, търси разяснения от Москва по тази клауза. Оттам го успокояват, че чл. 35 не означава създаване на някакъв колективен орган и в случай на разногласия между ръководителите на трите дипломатически мисии българското правителство трябва да се съобразява с препоръките на съветския представител (*Исусов, М.* Сталин и България. С., 1991, 102–103).

[137] Това са СССР, Великобритания, САЩ, Австралия, Белоруската ССР, Чехословакия, Гърция, Индия, Нова Зеландия, Украинската ССР, Южноафриканският съюз и Югославия (Мирен договор с България, 10 февруари 1947 г. – Външна политика на НРБ..., т. 1, с. 45).

Позициите на СССР в България обаче съвсем не са накърнени – те са гарантирани от управляващата (макар и все още в рамките на коалицията ОФ) БРП (к), която след подписването на договора засилва настъплението срещу опозиционните партии. Подготовката за решителния удар върху тях започва на 5 юни (веднага след като САЩ ратифицират мирния договор), когато в Народното събрание е арестуван лидерът на най-влиятелната опозиционна сила – земеделецът Никола Петков. Срещу него започва скалъпен съдебен процес с обвинения за подготвяне на въоръжен преврат. САЩ и Англия се обявяват против разправата с Н. Петков, но протестите им са твърде приглушени, а практическите стъпки на Вашингтон по ратифициране на договора и признаване на българското правителство показват, че за американските политици по-важно е бързото изтегляне на съветските войски от региона, отколкото съдбата на опозицията в една страна, която е вече оставена в съветската сфера на влияние. Произнесената смъртна присъда на Н. Петков е изпълнена с одобрението на съветското ръководство в първите минути на 23 септември 1947 г. – седмица след влизането в сила на мирния договор и седмица преди Вашингтон официално да признае българското правителство и да установи дипломатически отношения с него (1 октомври 1947 г.)[140]. Партията на Н. Петков – БЗНС, е забранена и разтурена със закон, а ликвидирането на останалите политически противници на БРП (к) е само въпрос на време.

---

[138] Мирният договор с България е ратифициран през април 1947 г. от Великобритания, през юни – от САЩ, и през август – от СССР. В България Великото народно събрание го утвърждава на 25 август 1947 г. (*Огнянов, Л.* Дипломация на съвременна България. Шумен, 2006, 28–29).

[139] На 20 декември 1947 г. съветският пълномощен министър в София Степан Кирсанов уведомява външния министър В. Коларов, че на 14 декември с.г. съветските войски „*напълно са изведени от България*“ (Советско-болгарские отношения и связи. Документы и материалы. Т. 2. Москва, 1981, с. 246).

Мирният договор слага край на състоянието на война на България с победителките от Антихитлеристката коалиция и урежда международноправния статут на страната като суверенна държава. Въпреки че в него е отразен ултимативният тон към победения противник, подписването на договора е важна крачка към преодоляване на изолацията на България (Великобритания възстановява дипломатическите си отношения с нея още на 11 февруари 1947 г., а САЩ – на 1 октомври с.г.) и за запазване на нейната териториална цялост. Създадена е основа за пряко урегулиране на двустранните отношения с редица държави и поне формално България получава правото на свободен избор във външнополитическите си инициативи. На практика обаче в условията на Студената война пътят на българската дипломация винаги минава през Москва[141]. В лицето на Съветския съюз управляваната от Комунистическата партия България вижда гарант на своята сигурност, независимост и суверенитет. Категоричността, с която светът е разделен на две, не оставя много място за избор. Както в навечерието на Втората световна война, така и след нея въздействието на външния фактор се оказва решаващо за ориентацията на страната.

---

[140] *Пинтев, С.* България в британската..., 219–230; *Пинтев, С.* Англия и разгромът на антикомунистическата опозиция в България (януари-септември 1947 г.). – Исторически преглед, 1994–1995, № 11, 100–107; *Тошкова, В.* САЩ и България 1919–1989. Политически отношения. С., 2007, 262–263.

[141] Външнополитическата зависимост е оформена по настояване на Сталин с междуправителствен протокол, подписан в Москва на 11 февруари 1948 г. от Г. Димитров и В. Молотов. В него двете страни се задължават да се консултират помежду си по всички важни международни въпроси, засягащи интересите им, в името на укрепването на сътрудничеството между СССР и България и за осигуряване на тяхната безопасност (Советско-болгарские отношения..., т. 2, с. 256).

БЪЛГАРИЯ В ИЗТОЧНИЯ БЛОК

В периода след Втората световна война, също както и в годините след Първата световна война, България формира външната си политика под знака на поредното военно поражение и в условията на ново подчинение на волята на победителите. Но разликите в мястото и ролята на страната през двата периода са много повече от тази най-обща прилика. Различната българска позиция е обусловена в по-голяма степен от глобалните промени, настъпили в следвоенния свят, отколкото от българските политически противоборства и страсти. Формално погледнато, съставът на победителите във Втората световна война, сравнен с този от Първата, не е коренно различен. В Антихитлеристката коалиция присъстват Великобритания, Франция, Съединените щати, дори и Съветският съюз като наследник на Руската империя – големия източен съюзник на Антантата. По същество обаче става дума за съвсем ново разположение на международните сили, чиято структура е много по-сложна от простото и традиционно деление на победители и победени. Новото световно деление, от една страна, дава шанс на България да излезе от позицията си на държава, която за пореден път е на страната на губещите, но от друга, я поставя в изключително зависимо положение. При това, донякъде по подобие на периода след Първата световна война, задачата да преформулират принципите на българската външна политика получават изцяло нови политически сили, които нямат предходен опит във външната политика и които тепърва трябва да овладяват изкуството на дипломацията.

Някои от основните характеристики на следвоенния свят могат да се формулират в следните основни положения:

Започва Студената война[1] между капитализма, разбиран и като Западен свят, воден и направляван от превърналите се в безспорна световна сила Съединени щати, и социализма, разбиран и като Източен блок, създаден, контролиран и ръководен от трансформиралия се във втора световна сила Съветски съюз. Историците обаче лесно могат да забележат, че голямото идейно противопоставяне в света започва много преди приключването на Втората световна война. То се оформя в края Първата световна война, след като от Октомврийската революция през 1917 г. в Русия се ражда нещо неочаквано и ново за международните отношения – Съветска Русия, трансформирана в края на 1922 г. в Съюз на съветските социалистически републики (СССР)[2]. Все пак за Студена война светът започва да говори едва след Втората световна война, защото чак тогава изолираното явление „социализъм в една отделно взета страна“ се превръща в световен феномен, след като разширява сферата на своето влияние върху обширни територии от Европа (на практика почти в цялата ѝ източна половина) и от Азия, а и започва да оказва въздействие върху вътрешната и външната политика на страни от много по-широк регион – почти из целия свят.

---

[1] Терминът Студена война е употребен за пръв път от Бърнард Барух през 1947 г., за да обозначи напрежението, възникнало между победителите във Втората световна война: от едната страна са САЩ и техните съюзници от Западния свят, а от другата – СССР и оформящата се точно в този период зона от нови негови съюзници (по-скоро сателити) в Източна Европа, а по-късно и в Азия и Америка (Куба). Студената война се изразява в глобално противопоставяне между двата следвоенни полюса и се приема, че тя започва в 1946–1947 г., когато споровете по следвоенното устройство стават все по-остри, а завършва през 1989–1991 г., кога-

Студената война между Изтока и Запада поставя малките източноевропейски държави в изцяло нова за тях геополитическа ситуация. Те не просто трябва да преориентират външната си политика от антисъветска (в общи линии това е същностното съдържание на предвоенното определение за Източна Европа като „санитарен кордон“) в приятелска към СССР, а тази преориентация е съпроводена от големи вътрешнополитически и икономически преобразувания. Те са толкова дълбоки, че нямат аналог в предходната история на тези общества и държави. В Източна Европа е извършен бърз и мотивиран от външния фактор преход от сравнително изостанал капитализъм (с яркото изключение на Чехословакия и източните окупационни зони на Германия) към съветска система

то първо в Източна Европа, а после и в Съветския съюз социализмът колабира и Източният блок се разпада. Но в годините на Студената война противопоставянето съвсем не е с еднаква интензивност – то е прекъсвано от периоди на „разведряване“ в средата на 50-те и в края на 60-те – 70-те години, както и от новото напрежение, определено като „Втора студена война“ в началото на 80-те години. Повече за Студената война вж.: *Halle, Louis J.* The Cold War as History. Harper Perennial, 1991; Холодная война. Новые подходы, новые документы. Москва, 1995; *Гадис, Джон Луис*. Студената война. Нова история. С., 2007.

[2] Тази гледна точка изразява: *Берге, Иван Ванден*. Историческое недоразумение? „Холодная война“ 1917–1990. Москва, 1996.

на държавен социализъм (фиксирана в съветската Конституция от 1936 г.). Външнополитическата цел на унифицирането на пъстрите общества от Източна Европа в твърде тесните за тях рамки на съветския модел е да се създаде нов единен външнополитически субект, наречен по-късно Източен блок. България е разположена в центъра на Балканите, сиреч в Югоизточна Европа, и следва общия ход на процесите в Източна Европа, като постепенно заема все по-важно място в южния фланг на Източния блок.

Като нещо ново, също така несрещано в предходната история на целия източноевропейски регион, трябва да се приеме и тенденцията за започване на преодоляването на многобройните конфликти, съществуващи между почти всички съседни държави в Източна Европа. По различен начин и с различна трайност в първите няколко следвоенни години с активната намеса на СССР са загладени, макар и да не са разрешени, повечето противоречия между съседните държави[3] – това е предварителното условие, за да се създаде единна регионална международна организация с ясна вътрешна йерархия, начело на която неизменно стои Съветският съюз. Противникът на новата организация е определен от новото противопоставяне – това са бившите западни съюзници от Антихитлеристката коалиция, ръководени от Съединените щати, които са обвинени, че в съюз с възстановяваща се Германия подготвят нова война, този път срещу Изтока[4]. В следвоенното противоборство всяка държава от Източния блок, а това означава и България, има формулирана своя външнополитическа задача, която надхвърля собствените ѝ интереси.

Наред с тези най-общи характеристики на разделения на две части следвоенен свят всяка страна, която участва в противопоставянето, все пак запазва и своето стеснено поле за самостоятелна външнополитическа активност. В неговите рамки влизат някои от традициите на предвоенната външна политика, но и търсенето на нови възможности за разширяване на мястото и ролята на съответната държава в следвоенния свят. Ако поставим съотношението между новия външен императив и вътрешномотивираната външнополитическа активност в координатната система на следвоенното време, можем да очертаем и още една тенденция – за бавното, но неотклонно разширяване на полето на самостоятелност от началната пълна зависимост от СССР през т.нар. Доктрина „Брежнев“[5] до заявения от екипа на последния съветски лидер Михаил Горбачов отказ от съветско господство в Източна Европа – т.нар. Доктрина „Синатра“[6].

---

[3] На тези въпроси са посветени част от изследванията в сборника: Национальный вопрос в Восточной Европе. Прошлое и настоящее. Москва, 1995.

[4] Тази теза е застъпена в Декларацията, приета на заседанието в Шкларска Поремба през септември 1947 г., където целите на *„империалистическия и антидемократическия лагер"* са очертани така: *„установяване на световно господство на американския империализъм и разгром на демокрацията"* (Информационное совещание представителей некоторых компартии в Польше в конце сентября 1947 года. Москва, 1948, 6–7).

Оформяне на политическия съюз в Източна Европа

Промяната в отношенията между България и страните от близкия ѝ регион – Източна Европа, започва още преди да е приключила Втората световна война в Европа (9 май 1945 г.) и в целия свят (2 септември 1945 г.). Тя става видима с излизането на България от Тристранния пакт и включването ѝ във военните действия на страната на Антихитлеристката коалиция, макар че не съумява да получи статут на съвоюваща държава. Това единствено ангажиране на България във военни действия по време на Втората световна война (ако не броим действията на българската армия в присъединените и окупираните територии, с което частите на Вермахта са освободени от охранителни функции и са изпратени да се сражават на Източния фронт) я поставя в един фронт с повечето източноевропейски държави, които от самото начало са противници на нацисткия Трети райх – Чехословакия, Полша, Югославия, а и с други, които по-рано от България успяват да напуснат губещите, каквато например е Румъния. От друга страна, България е принудена да прекъсне връзките си с дотогавашните си съюзници – не само с нацистка Германия и фашистка Италия, но например и с Унгария, с която традиционно е поддържала близки и приятелски отношения.

---

[5] Под това западно наименование, което никога не се приема официално в Източния блок, се разбира ограниченият суверенитет на сателитите на Съветския съюз от Източния блок, разполагащи с относителна свобода за вътрешнополитическо развитие, което обаче не трябва да застрашава устоите на социализма от съветски тип, и за външнополитически връзки, които не бива да влизат в противоречие с единството и сигурността на Варшавския договор. Понятието Доктрина „Брежнев“ за междудържавните отношения в Източния блок започва да се употребява след интервенцията на войските на Варшавския договор в Чехословакия от 21 август 1968 г., осъществена под претекста, че са застрашени интересите на социализма в Чехословакия (*Баева, И.* Мястото на „Пражката пролет ’68“ в международните отношения. – Минало, 2009, № 1, 82–95).

[6] Това наименование на новата съветска „перестроечна“ политика към Източна Европа възниква инцидентно, когато представителят на съветското външно министерство Генадий Герасимов на 25 октомври 1989 г. при участието си в популярното американско предаване „Добро утро, Америка“ коментира изявлението на външния министър Едуард Шеварднадзе за отказа на Съветския курс от Доктрината „Брежнев“. Той има предвид песента на Франк Синатра „Направих го по моя начин“ (I Did It My Way), като я интерпретира по-свободно като „Всеки по своя път“. Тази теза е потвърдена при преговорите на М. Горбачов и Дж. Буш в началото на декември 1989 г. край о. Малта.

Българското Външно министерство изпраща до легацията си в Будапеща още на 23 септември 1944 г. съобщение, че предстои скъсване на дипломатическите отношения с Унгария с характерната обосновка *„да не се дразнят русите“* и с уточнението, че *„всички интереси на унгарците тук ще бъдат запазени в духа на досегашното традиционно приятелство с унгарския народ“*[7]. На 15 декември 1944 г. България обявява и война на Унгария. Съжаления заради принудителното скъсване на отношенията изразяват и двете страни[8], но разривът между тях не трае дълго, тъй като съвсем скоро, още през декември 1944 г., в Дебрецен е съставено ново временно унгарско правителство на ген. Бела Миклош, което се противопоставя на пронацистки настроения унгарски водач Ференц Салаши[9] и на 20 януари 1945 г. застава на страната на Съветския съюз в продължаващата война с Тристранния пакт. Така съвсем скоро България и Унгария отново се оказват в еднакво положение – на бивши сателити на нацистка Германия, които полагат усилия да заслужат доброто отношение на победителите към националните интереси на двете страни[10]. През 1945 г. основно място в отношенията им заема проблемът за взаимната помощ при възстановяване на отношенията със Съветския съюз и с неговите военни съюзници. И тук водещата позиция е на българското правителство, което има предимството да поддържа добри отношения с много повече страни – Югославия, Турция, Румъния, Франция, Италия (от 3 януари 1945 г.), Швеция, Швейцария, Финландия, а има и политическо представителство в Москва, докато Унгария все още не е призната от никого. Двете големи преимущества на България, направили я привлекателна като защитник на унгарските интереси, са добрите българо-съветски отношения, дължащи се и на българското неучастие във войната срещу СССР, и славянският ѝ характер, който добива ново значение в първия следвоенен период. Така още в средата на 1945 г. българо-унгарските отношения се завръщат към традицията, обусловена от наличието на българска и унгарска колония в двете страни и от духа на „сърдечност, симпатия, взаимна благосклонност и гостоприемство“, характерни за предходните десетилетия.

---

[7] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 128, л. 1.

[8] Пак там, л. 14.

[9] Пронацисткият режим на Ференц Салаши е установен в Унгария едва след преврата от 15 октомври 1944 г., извършен с помощта на германските войски в Унгария, с който е сложен край на усилията на унгарския регент Миклош Хорти да изведе страната от войната чрез примирие със страните от Антихитлеристката коалиция. Хорти е арестуван и откаран в Германия, но по-голямата част от висшето офицерство остава вярно на Хорти и на 16 октомври 1944 г. на Източния фронт някои генерали, кáкто и членовете на делегацията, която води преговори за примирие в Москва, преминават на страната на СССР.

Не по същия начин изглеждат отношенията между България и Румъния. Северната ни съседка също членува в Тристранния пакт, а и като Унгария изпраща значителни войски на Източния фронт във войната срещу СССР. Но географското ѝ разположение по-близо до границите на Съветския съюз я принуждава по-рано от България (още в края на август 1944 г.) да напусне съюза с Германия и да обърне оръжието си срещу дотогавашния си съюзник. Така се оформя значителният румънски принос в заключителната фаза на Втората световна война, който ѝ дава възможност да има по-голямо военно участие на страната на Антихитлеристката коалиция, а оттам тя добива и по-благоприятни позиции при защитата на националните си интереси в следвоенния период. Единственият териториален спор между България и Румъния е свързан с една от промените, извършени в първия период на Втората световна война – решението от 7 септември 1940 г. в Крайова Южна Добруджа да се върне на България. Загубата на Южна Добруджа за Румъния е много по-незначителна в сравнение с резултатите от втория Виенски арбитраж от 30 август 1940 г., според който Унгария получава Трансилвания, населена предимно с унгарци, или със загубата на Бесарабия в полза на Съветския съюз. При това Крайовската спогодба е сключена с одобрението на Съветския съюз и Великобритания – страни от победилата Антихитлеристка коалиция, което се оказва важна предпоставка за запазването на тази територия в границите на България и след войната[11]. Така или иначе, отношенията между България и Румъния отново се развиват в рамките на един общ съюз (в годините на Втората световна война той е около нацистка Германия, а от 1944 г. – около Сталиновия Съветски съюз) с предимство за Румъния, която може да се похвали със значителен военен принос в заключителния етап от войната. България на свой ред също има преимущество – тя е славянска държава, при това единствена сред сателитите на Германия е успяла да организира антифашистко съпротивително движение (включително и партизанско, макар че, разбира се, то е несравнимо по-слабо, отколкото в окупираните Югославия или Полша)[12]. Първата стъпка за новите отношения между Румъния и България е търговската спогодба, подписана от двете страни още на 10 януари 1945 г.

---

[10] Тук е моментът да се спомене, че в годините на Втората световна война и двете държави постигат националния си идеал да обединят земите, населени съответно с българи и унгарци. Но неуспешният за тях край на войната поставя под въпрос възможността им да запазят националното си обединение и затова на първо място в политиката на новите им правителства е желанието да се запази възможно най-много от постигнатото в годините на войната.

Особен характер имат новите отношения на България и със славянските страни от Източна Европа. Причините за това се коренят в една от ярките идеологически характеристики на войната, която Съветският съюз води с агресивния Тристранен пакт и на първо място с нацистка Германия. По време на големите битки дълбоко в съветска територия се ражда и новият апел на Й. Сталин към населението на СССР. За пръв път на преден план в посланията си той поставя не комунистическата идеология, а православието и славянството като важна разграничителна характеристика на водената война. Това е голям идеологически завой за атеистичната болшевишка система, мотивиран от решителността на противопоставянето – то в пълния смисъл на думата е битка на живот и смърт. Благодарение на обръщането към православието и преобладаващия славянски произход на съветското население т.нар. Отечествена война на съветските народи придобива и „свещен характер“, като по този начин Сталин се обръща към традицията на руското противопоставяне на германския „Натиск на Изток“ (Drang nach Osten) и към вековната борба между западното и източното християнство. Независимо от мотивите на съветските лидери за идеологическия завой той се оказва изключително благоприятно обстоятелство за първите стъпки на новата българска външна политика. България се оказва единствената държава, подписала Тристранния пакт, която е едновременно православна и славянска. Тази нейна уникалност ѝ дава изключителната възможност да излезе с най-малки поражения от състоянието на победена и капитулирала държава. Другото ѝ предимство е исторически сложилото се русофилство на българския народ, което си остава и в по-късния период една от трайните отлики на България от другите източноевропейски държави, попаднали в следвоенната съветска „сфера на влияние“.

---

[11] Докато например подобният спор между Румъния и Унгария за многократно по-обширни територии е решен в полза на Румъния вероятно за да бъде компенсирана за териториалните ѝ загуби в полза на Съветския съюз и България.

[12] История на антифашистката борба в България 1939–1944. Т. 1–2. С., 1976.

На преден план в съветските дипломатически действия към страните, през които преминава съветската армия като освободителка от германска окупация (а не като окупаторка, какъвто е случаят със съюзниците на нацистка Германия), е подчертаването на техния славянски характер като основна причина за превръщането им в жертви на германската агресия[13]. В такава обстановка изглежда естествено възраждането на славянското движение, което по онова време в Източна Европа има вече стогодишна история[14], но никога преди това не е било привлекателно за съветските лидери. Идеята за славянското единство е много популярна в страни като Чехословакия, Югославия, България, където славянското движение има стари традиции; затова чисто прагматично Сталин се опитва да я използва за съветските външнополитически цели. България се включва дейно в тази нова тенденция, като още на 26 ноември 1944 г. в София е учреден Славянски комитет, а в началото на 1945 г. в българската столица е свикан международен Славянски събор.

---

[13] Основание за подобна теза дава т.нар. расистка арийска теория (тя степенува по-скоро нациите, отколкото расите), която е неотменна съставна част от нацистката идеология. Според тази теория европейските народи след германците арийци се степенуват по следния начин: нордически – холандци, норвежци, датчани; смесени – французи, белгийци; следват славяните, непосредствено преди евреите и циганите, които са осъдени на непосредствено унищожение. Непрестижното място на славяните в тази нацистка класация им отрежда съдбата да бъдат изтласкани, за да освободят „жизнено пространство“ (Lebensraum) за най-висшата арийска германска нация.

[14] Славянското движение води началото си от Славянския конгрес в Прага, открит на 2 юни 1848 г. Неговите участници заявяват съпричастието си към поробените славянски народи и участват в демонстрацията от 12 юни, която преминава във въстание и слага начало на революцията в чешките земи, част от „Пролетта на народите“ 1948–1849 г. (*Хуса, В.* История на Чехословакия. С., 1965, 141–142; *Heck, R., M. Orzechowski.* Historia Czechoslowacji. Ossolinuem, 1969, s. 219; История на Чехия. Под редакцията на В. И. Пичет. С., 1950).

Първият славянски събор, проведен още докато продължават военните действия срещу Германия, е голям международен успех на България[15]. Със съветска помощ изборът на място за провеждането му пада върху българската столица София, което обаче предизвиква отрицателна реакция сред югославските представители. На събора, превърнал се в славянска седмица (1–7 март 1945 г.), присъстват съветски (ген.-лейт. Гундоров), полски (проф. Бенат), чехословашки (Мария Швермова) славянофили, но най-многобройна (170 души) и на най-високо равнище (председателят на югославския Славянски комитет проф. Неделкович, ген-лейт. Джилас, заместник-председателят на Вечето[16] Д. Влахов и др.) е югославската делегация[17]. Целта на югославските представители е да демонстрират водещите си позиции сред славянските държави от Източна Европа, като те не се въздържат да изразят обидата си пред съветските представители с упрека: *„Защо Славянският събор е свикан в София, а не в Белград, който заслужава тази чест"*[18].

Всъщност този жест – избирането на София за домакин на първата проява на славянското движение, на което се възлагат големи надежди за уреждането на следвоенния свят, е признание за излизането на България от позицията на победена държава, поне в Източна Европа. По време на Славянския събор проличава и начинът, по който българите ще търсят новото си място – те ще разчитат първо на близостта си със Съветския съюз. По онова време – последните месеци на войната и първите след нея – всички правителства от Източна Европа, на чиято територия се намират съветски войски, се опитват да спечелят доверието на СССР, като избират различни начини да направят това. В същия контекст трябва да се поставят и опитите на новите български управляващи да декларират верността си. Но дори и при тези обстоятелства силно впечатляващо звучи изявлението, направено пред ръководителя на съветската делегация за Славянския събор Гундоров от един от „отговорните ръководители“ на България, макар и в тесен кръг: че за българите *„интересите на Съветския съюз са по-важни и вече на второ място стоят интересите на България“*[19]. Доколко това изказване е направено просто за да се спечелят симпатиите на новата свръхсила, доколко то е плод на идеологическата екзалтация или наивната вяра, че новите „покровители“ на България ще се погрижат достатъчно добре за нейните интереси, днес е трудно да се прецени. Но още от това ранно изявление проличава каква ще бъде основната външнополитическа линия на новата българска власт, поне що се отнася до новата източна свръхсила. Същевременно не може да се отрече и фактът, че българите изразяват уважение и към западните съюзници от Антихитлеристката коалиция – портретите на Франклин Рузвелт и Уинстън Чърчил заедно с тези на Йосиф Сталин, Георги Димитров, Йосип Броз-Тито, Едвард Бенеш, Ванда Василевска и други украсяват манифестацията, организирана по случай Освобождението на България в София на 3 март 1945 г.

---

[15] Българската идея е съборът да се превърне във *„всенароден празник"*, като се съчетае Освобождението на България на 3 март с демонстрацията на славянска солидарност. Чуждестранните делегации трябва да се убедят в прославянските и русофилските чувства на българите в хода на обиколката из страната (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 32, л. 5).

[16] Става дума за новия югославски парламент, възникнал още през ноември 1942 г. под името Антифашистко вече за народно освобождение на Югославия. През 1943 г. Вечето се преобразува във върховен законодателен орган, а през август 1945 г. се трансформира във Временна народна скупщина.

[17] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 3, л. 66–75.

[18] Пак там, л. 72.

Славянските държави – членки на Антихитлеристката коалиция, първо място сред които естествено заема Съветският съюз, следван от Югославия, Чехословакия и Полша, сравнително бързо преодоляват предубежденията си към България като бивш сателит на Германия и възстановяват отношенията си с нея. Българските заслуги за това се състоят във включването на българската армия във войната срещу Германия, в участието ѝ в освобождаването на Югославия и Унгария от германска окупация. Свидетелство за българския военен принос е награждаването на 343 български военни с югославски правителствени награди, извършено на 13 юни 1945 г. Към българските приноси трябва да се прибави и запазването с усилията на много обществени организации и институции на близо 50-те хиляди български евреи от изпращане в лагерите на смъртта[20] и защитата, която полски участници в антифашистката съпротива получават от български дипломатически представители в Германия и в Полша[21]. Новото българско правителство на ОФ е признато последователно от Югославия (на 5 май 1945 г.), от Съветския съюз (на 14 август 1945 г.), от Полша (на 24 август 1945 г.) и от Чехословакия (на 10 октомври 1945 г.).

---

[19] Пак там, л. 70.

Най-важни за България са отношенията със Съветския съюз, което се предопределя дори само от факта, че българската армия се сражава в рамките на Трети украински фронт и е под съветско командване. Голямо значение за началото на българо-съветските отношения има присъствието в Москва на комунистическия лидер Георги Димитров, станал световноизвестен след процеса в Лайпциг през 1933 г. След разпускането на Коминтерна през май 1943 г. (чийто генерален секретар е именно Георги Димитров) той работи към ВКП (б) и често контактува със Сталин. Това има немалко значение за защитата на българските интереси пред най-важната външна сила за Източна Европа; затова новите български политици не само са в непрекъсната връзка с Димитров, докато той се намира в Москва (до 4 ноември 1945 г.), но и българските делегации винаги се срещат и съветват с него. Въпреки че на територията на България практически не се водят военни действия и поради това тя е сравнително предпазена от военни разрушения (като изключим унищожителните за София и някои други градове англо-американски бомбардировки в края на 1943 и началото на 1944 г.), за да се включи във войната срещу Германия, България се нуждае от стопанска помощ и я получава от Съветския съюз в началото на 1945 г. (търговската спогодба е сключена на 14 март 1945 г.). Същевременно Съветският съюз, който председателства СКК (Съюзническата контролна комисия) за България, наследява правата и собствеността на Германия в българското стопанство, което му дава добри икономически позиции в страната.

---

[20] *Chary, F.* The Bulgarian Jews and the Final Solution 1940-1944. University of Pittsburgh Press, 1972; *Коен, Д.* (съст.). Борбата на българския народ за защита и спасяване на евреите в България през Втората световна война. Документи и материали. С., 1978; *Барух, Н.* Откупът: Цар Борис и съдбата на българските евреи. С., 1991; *Бар-Зоар, М.* Извън хватката на Хитлер. С., 1999; *Нисим, Г.* Човекът, който спря Хитлер. Историята на Димитър Пешев, спасил евреите на една нация. С., 1999; *Genov, R., I. Baeva.* „Incomprehension of the Nature of the Race Question": Saving the Bulgarian Jews from the Holocaust. – In: Racial Discrimination and Ethnicity in European History. Edizioni Plus. Universita de Pisa, 2003, 156–157; *Тошкова, В., М. Колева, Д. Коен, И. Гезенко, А. Танева, Б. Дичев, И. Хаджийски* (съст.). Обречени и спасени. България в антисемитската политика на Третия райх. Изследвания и документи. С., 2007.

[21] Сведения за дейността на групата български дипломати, подпомагали полската съпротива, могат да се намерят в: ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 522, л. 5; оп. 17, а.е. 671, л. 1–5; *Мангачев, П., В. Анчев.* Подвигът на „Група – Б" (българското участие). С., 2012.

Веднага след края на войната в Европа през май 1945 г. на преден план излиза икономическото възстановяване на европейските държави. В този процес се включват с първите си действия и новите правителства в Източна Европа. Те възобновяват икономическите си взаимоотношения с помощта на сключените търговски спогодби помежду им – България подписва такива договори с Румъния на 10 януари 1945 г., с Чехословакия на 20 октомври 1945 г., със СССР на 27 април 1946 г., с Полша на 29 април 1946 г., с Югославия на 30 март 1947 г., с Унгария на 26 юни 1947 г. Нещо повече, още в първия следвоенен период България подписва с Чехословакия (14 септември 1946 г.) споразумение за набиране на работна ръка в България, която да бъде използвана главно в чехословашкото селско стопанство[22]. Причината за първото следвоенно придвижване на българска работна ръка към Централна Европа е наличието на излишна работна ръка в страната, след като в старите български земи се завръщат хора от присъединените в годините на войната земи от Македония и Тракия, докато по същото време в Чехословакия работната ръка не достига, след като от Судетската област са насилствено изселени около 3 млн. германци и земите на Судетите трябва да бъдат заселени наново. В началния следвоенен период България не ограничава търговските си връзки единствено със славянските или източноевропейските страни. Следвайки предвоенната традиция, тя започва да възстановява търговските си отношения с предишните си външнотърговски партньори: с Швейцария още през декември 1946 г., а през 1947 г.: с Великобритания и Белгия през февруари, с Австрия на 7 март, с Холандия на 24 април, с Дания на 9 май, с Франция на 10 юни, с Финландия на 12 юли, с Швеция на 22 септември.

---

[22] *Василева, Б.* Миграционни процеси в България след Втората световна война. С., 1991, с. 235.

Заедно с икономическите връзки, макар и малко по-късно, започват да се възстановяват и традиционните културни контакти в региона на Източна Европа. Първата нова културна спогодба на България е със западната българска съседка Югославия (9 май 1947 г.), следват северната съседка Румъния (26 май 1947 г.) и по-далечните Чехословакия (20 юни 1947 г.), Полша (28 юни 1947 г.) и Унгария (29 октомври 1947 г.). Лесно е да се забележи, че външнополитическата активност на България нараства едва през 1947 г., независимо дали става дума за политически, икономически или културни връзки. Най-важната причина за забавеното нормализиране на външните отношения на България е неуреденото ѝ международно положение, преди тя да подпише мирен договор на 10 февруари 1947 г. Преди тази дата основният акцент в международните усилия на България е поставен върху задачата да се постигнат по-добри условия за предстоящия мирен договор. Наред с тази естествена причина (едва ли може да се говори за истинска външна политика, ако страната не е получила поне формален суверенитет), трябва да се има предвид влиянието на вътрешнополитическата еволюция на България през първите следвоенни години върху външния облик на страната.

Също както и в останалите източноевропейски страни от съветската „сфера на влияние“[23], политическите борби в България имат много по-различен характер от предвоенните. В тях за пръв път участват като основни играчи комунистическите партии, които за пръв път влизат в състава на управляващите коалиционни правителства и заемат важни позиции, позволяващи им постепенно да изтласкат най-силните си опоненти от властта и да добият пълен контрол върху управлението[24]. Така през 1947 г. вече в цяла Източна Европа безспорно политическо надмощие имат комунистите (с изключение на Чехословакия, където това става през февруари 1948 г.), което позволява да се говори за постигната вътрешнополитическа еднородност на всички източноевропейски режими като предпоставка за външнополитическото им сближаване. Основната роля за това вътрешно развитие на държавите от Източна Европа играе външният фактор в лицето на Съветския съюз. С помощта на СКК в окупираните от съветски войски страни (България, Румъния, Унгария, източните зони на Германия), чрез съветските посланици в освободените от германска окупация и посредством дейността на съветските „съветници“, аташирани към почти всички държавни институции, съветският стремеж в Източна Европа да се утвърдят „приятелски“ режими, политически верни на Съветския съюз, е осъществен.

---

[23] Терминът „сфери на влияние“ се налага в края на Втората световна война благодарение на желанието на британския министър-председател У. Чърчил да получи от Съветския съюз гаранции за защитата на британските интереси в Източна Европа, най-вече в Гърция. След като по-рано през войната Чърчил не успява да наложи на американския президент Ф. Д. Рузвелт своята „балканска стратегия“ военните действия с Германия след завладяването на Италия да продължат на Балканския полуостров, а не да се осъществи десантът във Франция, той се обръща с пряко предложение към Сталин за поделяне на Източна Европа на „сфери на влияние“. Плод на това предложение е британско-съветското споразумение от октомври 1944 г. за разделяне на Балканите, според което Съветският съюз запазва преобладаващото си влияние в Румъния и България, а Великобритания – в Гърция, докато за Югославия и Унгария въпросът остава открит (за тях договореността е 50:50). САЩ не участват в това споразумение, тъй като президентът Ф. Д. Рузвелт

През първите следвоенни години се променят и външнополитическите институции на страните в Източна Европа – като персонал, а в известна степен и по функции. Осъществена е промяна (или по-скоро подмяна) на кадрите във външнополитическите ведомства. Политическото ръководство на външните министерства в началото навсякъде е поверено на некомунисти. В България външни министри са звенарите Петко Стайнов, Георги Кулишев и Кимон Георгиев; в Чехословакия е Ян Масарик, син на създателя на Чехословакия Томаш Масарик; в Унгария – представителят на дребните земеделци Янош Дьондьоши; в Полша – Винценти Жимовски от Демократическата партия. Но със засилването на комунистите в управлението те получават и това министерство – в българския слу-

---

е против европейската традиция за баланс на силите и за сфери на влияние. Едновременно с това обаче Рузвелт се съгласява с условието на Сталин в страните, които граничат със Съветския съюз, да не се допуснат във властта антисъветски политически сили. На практика това дава възможност на Съветския съюз да поставя вътрешнополитически условия на страни като Полша и Румъния и се оказва равнозначно на британското разбиране за Източна Европа като „сфера за влияние“ на СССР.

[24] *Баева, И.* Когато се спускаше „желязната завеса“ (1944–1949): Полша, Чехословакия и Унгария. – В: Преди и след „желязната завеса“. С., 1998, 132–176.

чай от края на 1947 г. външен министър е Васил Коларов. Дипломатическият персонал в западноевропейските страни и в страните извън Стария континент запазва своя предвоенен характер, докато в страните от съветската „сфера на влияние“, където службите се сформират отново, за български пълномощни министри и съветници са подбрани политически лица, свързани предимно с БРП (к). Те не само изпращат в България силно политизирана информация за събитията (с искрено съпричастие към местната комунистическа партия и остра критичност към действията на опозицията), но и играят ролята на посредници в отношенията между посланиците от източноевропейските страни и в създаването на по-близки връзки със съветските представители, както и при противопоставянето на дипломатическата дейност на западните дипломати, по-специално на американските и британските, на които е отделено специално внимание в записките и докладите[25]. В поведението си българските представители се ръководят от позициите на Великите сили, и по-точно на една от тях – съветската. Такива са и указанията, които получават. Например на запитването си от 15 март 1946 г., дали може да се обръща с въпроси към западните членове на СКК за Унгария, ген. Михаил Матеев, български дипломатически представител в Унгария, получава отговор от ген.-майор Свиридов, заместник на маршал Климент Ворошилов, *„че засега е по-удобно да избягваме това, мотивирайки се с ненапълно официалното ни положение“*. Но съветът за въздържане от контакти с несъветските представители не се отнася до тези от „близките нам страни“ Югославия и Чехословакия[26]. Така на практика изглеждат възможностите за „самостоятелна“ дипломатическа дейност на българите.

Формално българските представители в Източна Европа се въздържат от намеса в политическите борби на страните, наричани със събирателното име „нови“ или „народни“ демокрации. Българските дипломати например отказват да бъдат използвани в масовите акции на унгарските „дребни земеделски стопани“ на Ференц Над[27] или на полските „людовци“ на Станислав Миколайчик[28], които се опитват да получат подкрепата на българите за отстояване на западната парламентарна демокрация, като разчитат на спомените от сътрудничеството между масовите селски партии (от рода на българския БЗНС) в междувоенния период в Зеления интернационал[29]. Така легационният секретар в Будапеща Христо Бояджиев, поканен на честване на 23 март 1946 г. на управляващата НПДСС в католическата столица на Унгария Естергом, отказва да бъде обявен официално като български представител (с което организаторите не се съобразяват), а по-късно оценява НПДСС така: *„Въпреки искрената си борба с германците и опитите ѝ да осуети войната със Съветския съюз тя си остава партия на стария ред“*[30]. По такъв начин той взема страната на противниците на тази западноориентирана партия. Още по-остри са оценките на българския представител в Полша д-р Павел Тагаров за селската партия на Миколайчик, обвинена в съдействие на нелегалните въоръжени отряди и в съзвучие с англо-американската пропаганда[31].

---

[25] Докладите и други документи на българските дипломати от Източна Европа в годините на „народната демокрация“ се намират в Дипломатическия архив на МВнР, опис 1 поверителен.

[26] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 16, л. 38.

[27] Става дума за най-силната унгарска Независима партия на дребните селски стопани (НПДСС), която печели с абсолютно мнозинство от 57 % първите следво-

Но основните задачи на българските дипломатически представители в Източна Европа си остават защитата на националната кауза, осигуряването на сътрудничеството и сближаването между близките етнически и географски народи. Изходната позиция при тези усилия се определя от наличието на българи, живеещи в различен брой навсякъде из региона, като най-значителната част от тях се занимават с градинарство, но и от незабравените съюзнически отношения на България с Тристранния пакт. Българските гра-

---

енни избори, проведени през ноември 1945 г. В опита си да управлява в коалиция с комунистите тази партия стига до остър спор с тях, който обаче губи през лятото на 1947 г. благодарение и на съветската подкрепа за УКП (ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 75, л. 13, 20–21, 24–25).

[28] Полската людовска (селска) партия (ПСП), оглавена от бившия министър-председател на Лондонското емигрантско правителство Станислав Миколайчик, е най-голямата политическа сила в Полша, която единствена има шанса да се противопостави на процеса за овладяване на властта от комунистическата Полска работническа партия. Но и ПСП е подложена на атаки и с помощта на силите за сигурност и с фалшификации е маргинализирана и губи изборите от януари 1947 г. (ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 29, л. 12, 74–76).

[29] Това е популярното наименование на Международното аграрно бюро, създадено през 1921 г. в Прага по инициатива на лидера на Аграрната партия Антонин Швехла. Целта на тази международна организация е да подпомага и координира дейността на селските партии в Източна Европа.

[30] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 16, л. 46.

[31] Пак там, а.е. 30, л. 10.

динари и студенти оставят добро име както с участието си в Словашкото и Пражкото антинацистко въстание, така и с приноса си за изхранването на Будапеща в особено трудните първи месеци след освобождението на Унгария от германска окупация[32]. Не са без значение усилията на първите следвоенни български дипломати, които чрез личните си контакти предимно в левите антифашистки среди полагат усилия да защитят българската кауза в Югославия, Полша и Чехословакия, сиреч в страните, които имат възможност да участват в обсъждането на мирния договор с България на Парижката мирна конференция. Така още през декември 1945 г. д-р Тагаров обосновава пред полските политици необходимостта България да запази излаза си на Егейско море, както и Западна Тракия, и необходимостта да се осигури сухопътен търговски път от Балтийско до Бяло море, за което трябва да се построи мост над Дунав между Русе и Гюргево[33]. Пропагандната тактика, съобразена с характеристиките на различните страни от Източна Европа – славянски, балкански или влезли в противоречия с други страни от съветската „сфера на влияние“, дава резултат, като България съумява да представи заслугите си във войната и да привлече като доброжелателни участници в мирната конференция трите славянски страни от Източна Европа – Югославия, Чехословакия и Полша, които заедно със СССР стават противовес на гръцките претенции към България, подкрепени на свой ред от Великобритания[34].

Все в същата посока – разясняване и пропагандиране на българската кауза, са насочени усилията на новосъздадените или възобновените смесени дружества за приятелство във всички източноевропейски страни. След войната те се формират като подразделения на влиятелните по онова време Славянски комитети, а в неславянските страни – като самостоятелни организации. В Полша Полско-българското дружество е възобновено в началото на май 1946 г. със съдействието на Славянския комитет и е оглавено от заместник-министъра на индустрията Еугениуш Шир[35]. В

---

[32] *Баева, И.* Българи в недалечната чужбина (българи в Източна Европа през първите години след Втората световна война). – В: *Баева, И.* България и Източна Европа. С., 2010, 31–48.

[33] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 29, л. 4, 9; а.е. 30, л. 4.

[34] Пак там, а.е. 30, л. 4.

[35] Пак там, л. 136.

Унгария такова дружество е създадено в началото на март 1947 г., като от унгарска страна с ръководството му се ангажира Ерик Молнар, който скоро след това става министър на външните работи на Унгария[36]. Възстановяват се и честванията на Деня на славянските първоучители св. св. Кирил и Методий, по-специално в словашките и чешките земи, като знаменателно това е направено на 6 юли 1947 г. от словаци и българи, живеещи в Унгария, във Вишеград[37]. Смисълът на българската славянска активност проличава от оценката, получена от съветския посланик в Полша Лебедев за *„силното славянско чувство на българите, което не може да бъде сравнено с чувствата на никой друг славянски народ“*[38]. Това мнение е особено симптоматично, тъй като е изказано от съветски представител в друга славянска страна и не е въпрос на дипломатическа куртоазия, а е преобладаващо съветско становище. С такива нагласи може да се обясни и активността на българските политически представители в славянските страни при координирането на усилията за обща защита на интересите, но, разбира се, около позицията на СССР, изразявана от съответните съветски посланици.

След подписването на мирните договори със сателитните на нацистка Германия страни, между които са източноевропейските България, Румъния, Унгария, Финландия, осъществено в Париж на 10 февруари 1947 г., започва нов етап в международните отношения в региона. От една страна, този акт дава възможност за възстановяване на суверенитета на всички страни, за изтегляне на съветските окупационни войски (не веднага, а едва от 15 септември 1947 г.), за свобода в поддържането на отношения с всички държави, както и за включване в международните организации и за сключване на съюзи. За победените страни това е шанс да бъдат приети в ООН, като българската молба е отправена на 26 юли 1947 г. Но надеждите, че със сключването на мирните договори Европа и светът ще тръгнат по пътя на всестранно политическо, икономическо и културно сътрудничество, не се осъществяват. Политическата еволюция до 1947 г.

---

[36] Пак там, а.е. 78, л. 84.

[37] Пак там, а.е. 77, л. 113. Няколко десетилетия по-късно, в началото на 90-те години, с името на този град ще се свърже поредният опит за обединение на централноевропейските държави, този път вече във връзка с усилията им да се присъединят към Европейския съюз. Така се ражда Вишеградската група на Унгария, Полша, Чехия и Словакия.

[38] Пак там, а.е. 30, л. 135.

както в източната, така и в западната половина на Европа говори за засилване на обратната тенденция – към изостряне на отношенията между бившите съюзници от Антихитлеристката коалиция.

Определено може да се каже, че 1947 г. се очертава като повратна година за отношенията между победителите. Противопоставянето в политическата област е видимо – то се изразява в изтласкването от правителствата в съветската „сфера на влияние“ на всички политически сили, които симпатизират на западните съюзници (само в Чехословакия това става малко по-късно, след февруари 1948 г.), както и в отстраняването на комунистите от италианското и френското правителство през май 1947 г. В икономическата сфера то се изразява, от една страна, във все по-нарастващото нежелание на САЩ да върнат попадналите в техни ръце активи на емигрантските правителства на страните от Източна Европа[39] или да отпуснат обещаните им кредити, а от друга, в засилените икономически връзки на СССР с тези страни – те се основават върху търговските спогодби, но са подсилени с някои извънредни съветски доставки, мотивирани политически, включително и с отпускане на зърно за страдащите от суша през 1947 г. източноевропейски страни въпреки много по-големите трудности с изхранването на населението в самия Съветски съюз[40]. Очевидно е, че икономическата изгода от периода на политическа борба в Източна Европа е подчинена на политическия императив.

В атмосферата на нарастващо противопоставяне между бившите съюзници от Антихитлеристката коалиция правителството на САЩ се заема с реализирането на идеята, възникнала още в годините на войната: да се ангажира по-съществено с възстановяването на разрушена Европа. В новата обстановка тя добива и нови черти – още докато се обсъждат условията за отпусканата финансова помощ на 28 май 1947 г. на заседание при държавния секретар ген. Джордж Маршал, бивш началник на Генералния щаб, се предлага тя да обхване не само Западна, но и Източна Европа, но не безусловно[41]. Условията се отнасят до преодоляване на оформилото се вече еднострaнно икономическо обвързване на източноевропейските страни със Съветския съюз и насочването им към по-широки връзки със страните от Западна Европа. Тази теза отговаря напълно на икономическите интереси на страните от Източна Европа. Обсъждането на условията за американската икономическа помощ за Европа, станала по-късно известна като План „Маршал"[42], започва на 27 юни 1947 г. в Париж между външните министри на Великобритания, Франция и Съветския съюз – Ърнест Бевин, Жорж Бидо и Вячеслав Молотов. При предварителното обсъждане от съветското ръководство е решено помощта да бъде приета и дори е изпратена телеграма в такъв дух до източноевропейските правителства: *„Смятаме, че е желателно дружеските съюзни страни от своя страна да проявят съответната инициатива и да осигурят своето участие в разработката на посочените икономически мероприятия и да заявят своите претенции, като имат предвид, че някои страни (Холандия, Белгия) вече излязоха с такива пожелания"*[43]. Причината за тази позиция е острата нужда на СССР от външни кредити, а и желанието да се прехвърли тежестта от възстановяването на Източна Европа върху САЩ (както личи от текста на телеграмата). Планът „Маршал“ в началото се възприема като продължение на ленд-лийза (закона за „заем-наем“, с който САЩ подпомагат антихитлеристките страни, преди още формално да влязат във войната)[44].

---

[39] Става дума за нежеланието на САЩ да върнат унгарското имущество, пленено от американската армия в края на войната и възлизащо на 80 млн. долара (Пак там, а.е. 16, л. 6; а.е. 77, л. 28, 96).

[40] Това се отнася и до България, която според спогодбата от 15 декември 1945 г. получава 30 000 т царевица и 20 000 т пшеница от СССР, а през пролетта на 1946 г. – още 40 000 т зърно. Трябва да се добавят и съветските доставки в периода 1945–1947 г. на 229 000 т нефтени продукти, 217 000 т метали и метални изделия, 33 000 т памук, 72 000 автомобилни гуми, 2020 камиона и трактора.

---

[41] В своето послание в Харвардския университет на 5 юни 1947 г. държавният секретар Джордж Маршал мотивира програмата за икономическа помощ така: „Освен деморализиращото въздействие върху целия свят и опасността от възник*ването на безпорядки заради разпространяващото се чувство на отчаяние сред народите, за които става дума, трябва да имаме предвид и последиците, които ще имат предприетите стъпки за икономиката на Съединените щати. Логично е, че Съединените щати ще направят всичко възможно да подпомогнат връщането на икономическото здраве на света, без което не може да има икономическа стабилност и сигурен мир. Нашата политика не е насочена срещу някоя страна или доктрина, а срещу глада, бедността, отчаянието и хаоса... Всяко правителство, което се опитва да блокира възстановяването на други страни, не може да очаква помощ от нас. Нещо повече, правителства, политически партии и групи, които се опитват да продължат човешкото нещастие, за да спечелят политически или по друг начин, ще срещнат противопоставяне от страна на Съединените щати"* (http://www.trumanlibrary.org/whistlestop/study_collections/marshall/large/documents/index.php?pagenumber=2&documentdate=1947-06-05&documentid=8-7)..

[42] В периода 1947–1952 г. САЩ отпускат 13,2 млрд. долара по Плана „Маршал", като благодарение на американската помощ общата промишлена продукция на страните, които я получават, нараства с 35 %.

[43] *Наринский, М. М.* СССР и план Маршалла. – В: Холодная война. Новые подходы, новые документы. Москва, 1995, с. 173.

Но следвоенните реалности се оказват други. На преговорите в Париж различията между Молотов и западните представители се оказват твърде големи – Молотов отрича възможността за съгласувана икономическа политика, както и правото на американците да получават сведения за икономическите ресурси на страните, които ще получат помощ. Към тези различия се прибавят и сведенията от съветското разузнаване във Великобритания, че Планът „Маршал“ предвижда реконструкция на Европа, в която да се включат и страните от Източна Европа с цел те да се отдалечат от Съветския съюз (в такъв дух са разговорите в Лондон с участието на заместника на държавния секретар У. Клейтън). Това довежда до рязка промяна в съветската позиция и на 2 юли 1947 г. Молотов категорично отказва СССР да участва в Плана „Маршал“[45]. Независимо от развитието на събитията правителствата на Франция и Великобритания отправят покани до всички европейски държави (без франкистка Испания) да изпратят свои представители на Парижката конференция, свикана за 12 юли, която трябва да обсъди начините и механизмите за осъществяване на американската помощ за възстановяване на Европа.

Идва моментът страните от Източна Европа да определят своята позиция. Всички те имат остра нужда не само от финансовата, но и от техническата и технологичната помощ на Западна Европа и САЩ. Но изборът им се определя от политическия фактор. Съветската позиция е изразена по следния начин: *„Делегацията на СССР вижда в тези претенции желание за намеса във вътрешните работи на европейските държави, налагане на програмата, затрудняване на продажбата на свои произведения където искат и по този начин поставяне на икономиката им в зависимост от интересите на САЩ“*[46]. При тази категорична съветска позиция повечето източноевропейски страни послушно, макар и с нежелание, изпълняват искането на свръхсилата. Правителствата на Албания, България (на 8 юли 1947 г.), Полша[47], Румъния, Унгария[48], Финландия и Югославия отказват поканата за участие в конференцията за Плана „Маршал“. Известни трудности за СССР създава позицията на чехословашкото правителство, което се съгласява да изпрати свои представители в Париж, но в края на краищата в последния момент и то е принудено да се откаже[49].

---

[44] Повече по темата: *Пэриш, Скотт*. Поворот к конфронтации: советская реакция на план Маршалла, июнь 1947. – В: Холодная война. Новые подходы, новые документы, 151–171.

[45] *Наринский, М. М.* СССР и план Маршалла, 172–181.

[46] Пак там, с. 177.

Конфликтът между Изтока и Запада, който особено ясно проличава при обсъждането на възможността всички европейски държави да получат американска финансова и икономическа помощ, демонстрира съвършено ясно какви са възможностите за самостоятелни външнополитически действия на неголяма източноевропейска държава като България. С много по-голям международен престиж и икономически възможности са такива страни от Антихитлеристката коалиция като Полша, Чехословакия и Югославия, но спорът за Плана „Маршал“ в средата на 1947 г. показва, че и те са принудени да се подчинят на съветската воля за единна външнополитическа позиция на цяла Източна Европа. При това положение едва ли трябва да предизвиква голяма изненада позицията на България, която е принудена прилежно да търси външнополитически защитник. И по политически и идеологически причини, определени от доминиращата позиция на българските комунисти в правителството, и по външнополитически причини България започва да заема позиции, възможно най-близки до тези на Съветския съюз. Към това, от една страна, я тласка невъзможността ѝ да получи благоволението на западните сили, но от друга страна, твърде просъветската ѝ политика се превръща в пречка за нормалното ѝ завръщане на международната арена дори и само като член на ООН.

---

[47] Полша се отказва от помощта по политически причини, въпреки че има изключително остра нужда от помощ (ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 30, л. 217–218).

[48] Унгарският отказ е мотивиран по следния начин: „Макар Унгария да се нуждае извънредно много от чужда материална подкрепа, *тя не може да приема помощ при условия, които биха накърнили нейната независимост и биха предизвикали нарушение на приятелските връзки с нейната освободителка и съседна велика сила СССР*“ (Пак там, а.е. 77, л. 111).

[49] *Кратки, К.* Кремлевский запрет: Чехословакия и „план Маршалла“. – В: У истоков „социалистического содружества“. Москва, 1995, 110–130.

След демонстрацията на наложено отвън единство по Плана „Маршал“[50] вече е въпрос само на време да се премине към по-нататъшно сближаване на страните, попаднали в рамките на съветската „сфера на влияние“. По-скоро за характера на налаганата в Източна Европа система на държавен социализъм от съветски тип, отколкото за същността на новите международни отношения говори фактът, че първото по-широко регионално обединение има чисто политически, даже по-скоро партиен характер.

След разпускането на Комунистическия интернационал през май 1943 г. вече не съществува единен център за ръководство на комунистическите партии по света, каквато е била практиката дотогава. Това не означава, че Съветският съюз, съответно Сталин, се е отказал от контрола върху световното комунистическо движение, но поне що се отнася до страните от Източна Европа, ръководството им се извършва с помощта на задграничните представители на тези партии, намиращи се в Москва. Това обаче става на двустранна основа, което вероятно Сталин предпочита, но то предизвиква желанието на някои комунистически лидери да се създаде по-широк форум за обсъждане на общи проблеми. Стремежът към възстановяване на някаква форма на многопартийно сътрудничество (но не и от рода на Коминтерна) е изразяван от Й. Броз-Тито през април 1945 г., от унгарския лидер Матиаш Ракоши през 1946 г., както и от Георги Димитров през август 1947 г. Но инициативата за свикване на съвещание на няколко европейски комунистически партии, чиято цел е да се обсъди необходимостта от общо печатно издание, е поета от полския комунистически лидер Владислав Гомулка. Затова съвещанието на деветте комунистически партии е организирано в силезийския курорт Шкларска Поремба в Полша[51]. То се провежда между 22 и 28 септември 1947 г. и в него участват лидери от повечето вече управляващи комунистически партии в Източна Европа (на първо място, ВКП (б), следвана от Югославската КП, БРП (к), Полската работническа партия, Чехословашката КП, Румънската КП, Унгарската КП), както и на Френската и Италианската комунистическа партия, които само няколко месеца по-рано са отстранени от участие в правителствата. Любопитно е отсъствието на Албанската КП и на Германската единна социалистическа партия (ГЕСП), но обяснението е, че и двете представляват територии с неясна държавна съдба, тъй като силни апетити към Албания има Югославия (като първа стъпка към балканска федерация), а ГЕСП действа само в източните окупационни зони на Германия. Но непоканването на двете партии показва, че макар да е партийна, срещата по-скоро е предназначена да играе междудържавна роля. Съвещанието в Шкларска Поремба е свикано като среща, на която да се размени информация за осъществените през последните две-три години политически и социално-икономически преобразувания и участниците да помислят за издаването на общо списание, но то се превръща в учредително за първата (и последна) следвоенна международна комунистическа организация – Коминформбюро[52]. От работата на съвещанието в Шкларска Поремба могат да се направят изводи за еволюцията на отношенията между все по-разделящите се Изток и Запад, но и за взаимоотношенията между източноевропейските страни, които се оформят в единен политически блок[53].

---

[50] След като отказват американската помощ, всички източноевропейски страни започват силна пропагандна кампания срещу Плана „Маршал“, която удивително точно следва съмненията на СССР, че американската помощ цели да подчини (или зароби) европейските страни, че тя се опитва да прехвърли тежестите на следвоенната икономическа криза върху европейците и др. под. А „вътрешната употреба“ на тази пропаганда е да се обясни на източноевропейците, че не могат повече да разчитат на Запада – не само политически, но и икономически.

[51] Повече за заседанието може да се намери у: *Баева, И.* БРП (к) и другите в Коминформбюро. – В: България в сферата на съветските интереси (българо-руски научни дискусии). С., 1998, 360–368.

За пръв път през септември 1947 г. в доклада на съветския партиен идеолог Андрей Жданов е провъзгласена идеята, че светът вече е разделен на две, по-точно на два лагера – засилващия се лагер на *„миролюбивия социализъм“* и залязващия на *„агресивния империализъм“*, че между двата е започнала и ще се води остра борба[54]. Тази позиция е нова за следвоенната външна политика на Съветския съюз. Тя показва убеждението и на Сталин, че връщане назад към съюзническите отношения от Втората световна война не може да има и че Изтокът ще престане да се съобразява с позициите на Запада, включително и с предубежденията му към международните комунистически организации. Управленският статут на комунистите, участници в съвещанието, на свой ред превръща срещата от чисто политическа в държавнополитическа. В докладите на отделните партии се говори повече за вътрешната и външната политика на държавите, отколкото за вътрешнопартийните или идеологическите им проблеми. Също такъв – по-скоро междудържавен, отколкото междупартиен – характер има и създаденото Коминформбюро. Неговата цел е да осъществява единство в държавните преобразувания, но и координация на политическите действия на членовете на Коминформбюро. Изключение правят западноевропейските ФКП и ИКП, но те не съумяват да изиграят каквато и да било по-съществена роля както в управлението на своите страни, така и в Коминформбюро. Те представляват по-голям интерес за Сталин само докато имат шанс да се превърнат в управляващи, а скоро става ясно, че в условията на започваща Студена война това е невъзможно.

---

[52] Това е популярното наименование на Информационното бюро на комунистически партии, просъществувало формално от 1947 до 1956 г., но след остракирането на Югославия през 1948 г. неговата дейност като международен фактор в значителна степен отслабва, а последната му обща среща се провежда през 1950 г.

[53] Документите от заседанието са публикувани в: Информационное совещание представителей некоторых компартии в Польше в конце сентября 1947 года. Москва, 1948.

[54] Пак там, 13–48.

Координацията изисква и йерархизация на отношенията, за която голямо значение има това как се подреждат по значение комунистическите партии в Коминформбюро. За никого от участниците не подлежи на съмнение водещата роля на съветската ВКП (б) – това е традиция, останала от Коминтерна и дори укрепила се след победата на СССР във войната; второто ѝ предимство е, че тя вече е *„построила социалистическото общество"*, чието постигане е поставено като цел пред останалите страни от Източна Европа. Веднага след ВКП (б) в йерархията на партиите (държавите) се подрежда ЮКП. Тя вече може да се похвали с пълен контрол върху властта, с трансформирането на Народния си фронт в *„единна масова политическа организация на трудовия народ в борбата за възстановяване и социалистическо строителство на страната"*, с унифицирането на младежката организация, профсъюзите, женската организация, с изграждането на трудови селскостопански кооперативи, с началото на първия петгодишен план[55]. Следващите партии са подредени според успехите им по пътя, очертан от Съветския съюз и Югославия. С други думи, България, макар и значително изоставаща от западната си съседка, все пак е по-напреднала от други по-развити страни в региона. Или, както картинно е представено движението на източноевропейските страни от полковник Сергей Тюлпанов, един от най-влиятелните политически дейци от съветската военна администрация в източните окупационни зони: *„Югославия почти е достигнала до отсрещния бряг* (брегът е социалистическата държава – б.а., И.Б.); *на България ѝ трябват само още няколко загребвания, за да го достигне; Полша и Чехословакия са някъде около средата на реката, а след тях са Румъния и Унгария, които са изминали около една трета от пътя; докато съветската окупационна зона току-що е направила първото си отблъскване от брега на буржоазната държава.“*[56] Тази подредба е удобна за България и тя мотивира нейното сравнително изгодно място в йерархията на Коминформбюро.

---

[55] Пак там, 49–86.

Що се отнася до проблемите в отношенията между източноевропейските държави, те са споменати на учредителното заседание на Коминформбюро главно във формата на спорове за националните малцинства. Най-характерен е случаят с унгарците в Румъния, Чехословакия и Югославия, но за отбелязване е декларацията на румънския партиен лидер Георге Георгиу-Деж: *„Новото румънско правителство започна да внедрява в живота демократична национална политика, основана върху равноправието на всички националности... Нашето правителство открито осъди империалистическия акт на завземане през 1913 г. на Южна Добруджа от страна на Румъния, като по този начин отстранява всички спорни въпроси в отношенията между Румъния и България.“*[57] Вл. Гомулка на свой ред споменава положителния пример, даден от България с бригадирското движение – български бригадири участват в международните бригади в източноевропейските страни и оставят добри спомени там[58]. Българският представител Вълко Червенков, вероятно защото докладът му е съгласуван и с Георги Димитров, дава най-пълната характеристика на изгражданата в Източна Европа народна демокрация. Тя е обозначена така: *„България няма да бъде съветска република... в нея няма да има никаква диктатура...*

---

[56] Цит. по: *Leonardt, W.* Die Revolution Entlaesst Ihre Kinder. Berlin, 1955, 483–484.

[57] Информационное совещание представителей некоторых..., с. 239.

[58] Пак там, с. 118.

частната собственост, добита с труд, ще получи действителна защита от страна на държавната власт", страната ни ще бъде *„свободна и независима държава със свой национален и държавен суверенитет"*, ще стане *„фактор за славянското единство"*[59]. Тя се отличава значително от съветския модел, но не трябва да забравяме, че докладът на Червенков е подготвян преди още да са ясно очертани характеристиките на поврата в международните отношения. От всички източноевропейски страни единствено БРП (к) декларира, че свързва външната си политика с *„тясно сближение"* със съседна държава – Югославия.

При очертаната от Коминформбюро йерархия на партиите не е изненадващо решението Белград да се определи за център и седалище на организацията, там да бъде и редакцията на печатния ѝ орган в. „За траен мир, за народна демокрация!". ЮКП е общопризната като най-голямата и най-последователната в преобразуванията партия, тя е толерирана и от съветските представители[60]. Косвено силната позиция на ЮКП представлява потенциална опасност за България, като се имат предвид преговорите за изграждане на голяма южнославянска федерация. Но това състояние на отношенията в Източна Европа не продължава повече от няколко месеца – до пролетта–лятото на 1948 г., така че потенциалната опасност няма време да се реализира.

Създаването на Коминформбюро през есента на 1947 г. показва, че е приключил първият следвоенен етап от отношенията между победителките, през който преобладава все пак сътрудничеството. Докато водещата идея на новата комунистическа организация е противопоставянето на Запада, той на свой ред полага усилия да преодолее комунистическата опасност със стратегията за „сдържане на комунизма"[61], с Доктрината „Труман", обърната към Гърция и Турция, и с Плана „Маршал“. С учредяването на Коминформбюро се оформят контурите на нова международна организация – съставена от Съветския съюз, от една страна, и от страните в Източна Европа, превърнала се в съветска „сфера на влияние“, от друга. Но в съветското държавно ръководство са все още живи предвоенните „коминтерновски“ нагласи; затова първата обща организация в Източна Европа се опитва да повтори в умален мащаб модела на световната комунистическа организация. Вярно е, че нарастващият контрол на управляващите комунистически партии и партизацията на държавните структури осигуряват дори и на подобна междупартийна организация като Коминформбюро възможността да направлява политиката не само на партиите, но и на държавите. Въпреки това сравнително бързо става ясно, че истински регионален съюз не може да се изгражда само върху споразумение между партии, дори и ако те са управляващи и комунистически.

---

[59] Пак там, 203–232.

[60] Пак там, с. 4.

[61] Стратегията за „сдържане на комунизма" (containment) става основополагаща за следвоенната външна политика на САЩ, като целта ѝ е да се предотврати по-нататъшното разпространение на комунизма с помощта на регионални военни съюзи от рода на НАТО, СЕАТО, АНЗЮС или СЕНТО и чрез друг род операции. За пръв път необходимостта от подобна стратегия е формулирана през февруари 1946 г. в телеграмата до Държавния департамент на временно оглавяващия американското посолство в Москва Джордж Кенан. Тезата за необходимостта САЩ да престанат да третират СССР като съюзник и да преминат към политика на *„силно*

Системата на двустранни договори в Източна Европа

Политическите отношения, сблъсъкът между идеологическите доктрини, формулирани с цел да обосноват все по-ясно очертаващото се разделяне на света на „комунистически“ Изток и „империалистически“ Запад, играят основна роля в първите следвоенни години. Но традиционната дипломация борави с междудържавни отношения и Съветският съюз на Сталин е принуден да се съобрази с тази традиция, като и той започва да изгражда в своята „сфера на влияние“ формални съюзнически отношения.

Формализирането на отношенията между Съветския съюз и новите му съюзници от Източна Европа чрез подписване на междудържавни договори започва още в годините на Втората световна война. Първият дълготраен договор за дружба, взаимопомощ и следвоенно сътрудничество е сключен между Съветския съюз и Чехословакия на 12 декември 1943 г. и е с 20-годишен срок на действие[62]. Най-ярката му характеристика е антигерманският му

и бдително сдържане“ на комунизма е развита от Кенан през юли 1947 г. в статия в списание „Форийн афеърс“.

[62] *Grenville, J. A. S.* The Major International Treaties 1914-1973. A History and Guide with Texts. Methuen and Co Ltd. 1974, 215–216. За договарянето и подписването на договора вж. *Benes, Dr. Edvard.* Pameti. Od Mnichova k nove valce a k novemu vitezstvi. Orbis-Praha, 1947, 391–414.

характер, но той предизвиква критично отношение от страна на Великобритания и по-специално на У. Чърчил, който предупреждава за опасността, че подобен дългогодишен договор, сключен с емигрантското правителство, може да предопредели трайно следвоенното развитие на тази важна централноевропейска страна. Но горчивият опит на чехословашкия президент Едвард Бенеш от предателството на западните съюзници на Чехословакия на Мюнхенската конференция (29–30 септември 1938 г.)[63] го кара да гради новата геополитическа стратегия за сигурност на Чехословакия върху съюзните отношения с голямата източна и славянска свръхсила. Точно този договор става модел и основа за създаването на силно разклонената следвоенна система от двустранни договори в Източна Европа. Нейното развитие във времето показва и важни тенденции в изграждането на съюзните отношения, които по-късно ще доведат до сериозни последици.

Още преди да са приключили военните действия в Европа, макар че вече е ясно очертано поражението на нацистка Германия, Съветският съюз сключва подобни двустранни договори с още две страни – участнички в Антихитлеристката коалиция. С Югославия на 11 април 1945 г. е подписан договор за „дружба, взаимопомощ и следвоенно сътрудничество“[64] по подобие на чехословашко-съветския, а само десет дена по-късно, на 21 април 1945 г.[65], Съветският съюз сключва такъв договор и с новото Временно правителство на

---

[63] Четиристранната Мюнхенска конференция, в която участват премиерите на Франция и Великобритания Едуар Даладие и Невил Чембърлейн и водачите на нацистка Германия и фашистка Италия Адолф Хитлер и Бенито Мусолини, решава, че присъединената след Първата световна война към Чехословакия Судетска област, населена с над 3 млн. германци, трябва да се откъсне от нея и да се предаде на Германия само за 10 дни – от 1 до 10 октомври 1938 г. Това решение е възприето в Чехословакия като най-голямото предателство на интересите ѝ, при това направено без нейно участие (чехословашки представители дори не са поканени на конференцията). То предопределя края на Първата чехословашка република, тъй като тя остава незащитима и само пет месеца и половина след Мюнхенската конференция, на 15 март 1939 г., германският вермахт навлиза и окупира Бохемия и Моравия, без Франция и Великобритания да направят каквото и да било, за да предотвратят изчезването на Чехословакия от картата на Европа. Тези събития предопределят завоя от Запад на Изток във външнополитическата ориентация на следвоенна Чехословакия.

[64] *Grenville, J. A. S.* The Major International Treaties, p. 363.

[65] Пак там, 361–362.

Полша (което обаче няма нищо общо с признатото от западните съюзници в Антихитлеристката коалиция полско емигрантско правителство, намиращо се в Лондон). Целта и на двата договора, освен да бъдат осигурени съюзници в заключителния период от войната срещу Германия и да се оформи антигермански следвоенен блок от държави, е и политическа – югославското и полското правителство, в които комунистите играят по-голяма (Югославия) или по-малка (Полша) роля, да получат международно признание и да засилят позициите си. Те трябва да поставят основите и на стабилното икономическо и културно сътрудничество в Източна Европа не само в периода на следвоенното възстановяване, а и в по-дълготрайна перспектива: срокът на действие на съюзните договори, както и на договора с Чехословакия от 1943 г. (но също и на договора, сключен между СССР и Великобритания на 26 май 1942 г.) е 20 години. Продължителната валидност на тези договори контрастира със сроковете на многобройните предвоенни двустранни споразумения и пактове за ненападение, които по правило не надвишават 5 години[66]. Желанието на повечето от победителките във Втората световна война съюзните договори след войната да имат много по-голяма продължителност говори и за тяхното намерение новият мир да бъде много по-траен и стабилен от онзи, оформен след Първата световна война и продължил едва две десетилетия.

Безспорно най-активната страна при оформянето на двустранните „договори за дружба, сътрудничество и взаимопомощ" (защото това е постоянната формулировка, присъстваща в наименованията на всички договори между източноевропейските страни, подписани след края на войната) е големият източен победител във войната – Съветският съюз. След първите договори, сключени от Съветския съюз още по време на военните действия, следват три години, в които вниманието му е съсредоточено върху уреждането на мира в Европа и едва след като Парижката мирна конференция от 1946 г. завършва работата си и през февруари 1947 г. мирните договори със сателитите на Германия са подписани, отново са подновени преговорите и усилията на СССР да разшири кръга от двустранните си договори с „народните демокрации“ от Източна Европа. Това става в началото на 1948 г., когато за по-малко от два месеца Съветският съюз подписва двустранни договори с Румъния на 4 февруари, с Унгария на 18 февруари, с България на 18 март и с Финландия на 6 април 1948 г.[67] Новите договори запазват в общи линии формулировките, присъстващи и в договорите от 1945 г., сиреч като основен мотив за сключването им е посочена опасността от евентуална бъдеща германска агресия. Но тъй като през 1948 г. разделянето на Германия се оформя все по-ясно с раздалечаването на глобалните позиции на различните окупационни сили, то и мотивировката за опасността от германска агресия става все по-малко въздействаща, все повече обърната към миналото, а не към бъдещето. На преден план излизат проблемите, породени от започналата Студена война, а именно – новата външна опасност и оттам необходимостта от политическо, икономическо и културно сближаване на страните от Източна Европа със Съветския съюз.

---

[66] Само като сравнение може да се припомни, че с 5-годишна продължителност са такива важни договори като тези между СССР и Франция, СССР и Чехословакия от 1935 г., СССР и Германия от 1939 г. и повечето подобни договори от 30-те години.

За победените във войната страни от съветската „сфера на влияние“ до 1948 г. СССР вече е успял да се превърне в защитник на националните им интереси (това се отнася по-специално за България, а донякъде и за Румъния). Дори и за страни като Унгария, за които това трудно може да се твърди, Съветският съюз е станал основният външнотърговски партньор и защитник на интересите им на международната арена, включително и в ООН, където те все още не са допуснати. Това е един от резултатите на Студената война – страните, които са останали под съветски контрол, вече не могат да разчитат на западните държави нито като защитници, нито като баланс в отношенията им със Съветския съюз. На практика те са лишени от правото на избор на външнополитическа ориентация, трябва да се съобразяват с това ново положение и да търсят мястото си само в рамките на оформящия се Източен блок.

В такъв нов контекст е поставена и България, затова тя посреща сключването на договорите със Съветския съюз с думи на признателност и уважение към източната велика сила. В такъв дух е и декларацията на българския министър-председател Г. Димитров, който на 18 март 1948 г. при тържественото подписване на българо-съветския Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ в Москва казва: *„Този договор отговаря напълно на жизнените интереси на нашия народ и отразява неговите най-съкровени въжделения. Провеждането в живота на постановленията на договора ще вдъхне още по-голяма увереност у нашия народ в справедливостта на неговото дело и ще удвои творческите усилия в делото на строителството на Народна република България като здрав елемент на демокрацията и мира на Балканите и за нейното всестранно развитие по пътя на социализма.“*[68] Приповдигнатият тон на изявлението отразява духа на времето и е в съзвучие с начина, по който като правило в Източна Европа се изразява отношението към Съветския съюз[69].

---

[67] *Grenville, J. A. S.* The Major International Treaties, p. 353, 364.

Паралелно с установяването на двустранни съюзни отношения на източноевропейските страни със Съветския съюз се осъществява и един друг процес, останал донякъде в сянката на гръмко изразяваната благодарност към СССР и на просъветската пропаганда. Става дума за международната активност, която проявява в Източна Европа Титова Югославия. След като сключва договор със Съветския съюз в заключителния етап от Втората световна война (април 1945 г.), тя поема инициативата да оформи съюзните си отношения и с останалите страни с „народна демокрация“. Така през март 1946 г. Югославия сключва договори за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ с Полша и с Чехословакия. През ноември на следващата 1947 г. идентични договори са подписани с Румъния и с България, а през декември – и с Унгария. Както се вижда, Югославия следва съветския модел за установяване на съюзни отношения – първо с онези, които също като нея се намират в рамките на Антихитлеристката коалиция, а едва след подписването на мирните договори с бившите сателити на Германия – и с тях.

---

[68] *Димитров, Г.* Съчинения. Т. 14. С., 1955, с. 123.

[69] За липсата на уникалност в българското отношение към СССР говори сравнението с изявленията, направени от други източноевропейски лидери по същия повод. Така например унгарците, чието исторически сложило се отношение към Русия, а по-късно и към СССР е силно отрицателно и които губят всичките си териториални придобивки от войната, заявяват на 18 февруари 1948 г.: *„Съветският съюз, на когото дължим живота и свободата си, с този договор признава постигнатите от нас резултати. За пръв път със сигурност можем да кажем на народа: държавата в пълен смисъл е твоя. Ако вътрешният неприятел се опита да оспори това, ние със собствените си сили ще се справим. Ако пък това сторят отвън – Съветският съюз е наш съюзник“* (ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 78, л. 27).

Пак подобно на Съветския съюз, и Югославия залага на шумната славянска пропаганда, която допълва изключителната популярност на маршал Тито в славянска Източна Европа. Изразена в думите на българския дипломатически представител в Полша д-р П. Тагаров от 25 март 1946 г., тя изглежда така: *„Неговата популярност в Полша е изключително голяма... не само легендата, свързана с геройството на маршал Тито в борбата му срещу германците, но и неговата ясно изразена политика на славянско единство го прави един от най-популярните хора в славянските страни."*[70]

Не може обаче да не направи впечатление фактът, че Югославия пристъпва по-рано от Съветския съюз към втория етап на договорите – тези с бившите сателити на Германия. Така още в края на 1947 г., или само два-три месеца след като в Шкларска Поремба Белград е посочен като център на Коминформбюро, а преобразуванията, извършени в Югославия, са определени като пример за следване от другите членки на новата организация, Югославия неусетно се превръща в неформален лидер на страните от Източна Европа. А като имаме предвид и вече подписаните договори, може да се каже, че тя започва да се превръща и във формален водач и организатор на новия блок от държави, който обединява всички страни с „народна демокрация" от съветската „сфера на влияние". Особено ярко тази тенденция се проявява в опитите на Югославия да стане център на нова голяма балканска държава, която постепенно да обедини всички балкански „народни демокрации". До есента на 1947 г. Югославия вече е започнала да реализира плановете си за присъединяване на Албания със сключената през 1946 г. митническа уния и въвеждането на обща валутна система (това е причината албански представители да не присъстват в Шкларска Поремба, а с Албания да не сключва двустранен договор) и е поставила началото на преговори за споразумение за обединение с България, които обаче се оказват значително по-сложни. Когато към тази оформяща се нова роля на Югославия в Източна Европа се прибавят високият международен и вътрешен авторитет на маршал Й. Броз-Тито и неговото самочувствие на народен водач, който не зависи от външната съветска помощ, могат много по-лесно да се разберат причините за конфликта между двете водещи партии в

---

[70] Пак там, а.е. 29, л. 68.

Коминформбюро – ВКП (б) и ЮКП[71]. Или, ако трябва да се персонализира, защото той до голяма степен е личен, конфликтът между двамата Йосифовци – Сталин и Тито, неочаквано избухва през пролетта на 1948 г. и води до дълбоки промени в Източна Европа.

Конфликтът започва със съветска телеграма до Белград, отправена на 1 февруари 1948 г., в която се изразява несъгласие с опитите на Тито да изпрати една югославска дивизия в Албания под претекста да я защити от евентуално нападение от страна на гръцката армия. Сталиновата критика продължава по време на тристранната съветско-българско-югославска среща от 10 февруари 1948 г. в Москва, когато българската делегация е водена от Г. Димитров, а Тито не пожелава да оглави югославската и изпраща с тази цел Едуард Кардел. Сталин атакува остро югославяните и българите, че провеждат външна политика, без да я съгласуват със Съветския съюз. В опит да се преодолеят разногласията, още в Москва на 11 февруари са подписани две съглашения – българо-съветско и югославско-съветско – за консултации по външнополитическите въпроси. Но резултатите от московската среща за България и за Югославия се оказват различни. Докато българското ръководство изразява съгласие със съветската критика, то югославското на разширено заседание на Политбюро на ЦК на ЮКП от 1 март 1948 г. отхвърля критиката като несправедлива, а Тито дори заявява, че в случая *„става дума за независимостта на нашата страна“* и *„трябва да се ориентираме само към използване на собствените си сили“*. Това поредно югославско непослушание прави реакцията на Сталин неизбежна[72].

Свикнал с дотогавашното пълно подчинение на световното комунистическо движение, Сталин е сигурен, че ако ВКП (б) осъди Тито и приближените му, това неминуемо ще доведе до смяната на ръководството на партията и до възстановяване на подчинението. За целта СССР отзовава всичките си граждански и военни специалисти от Югославия, а на 27 март 1948 г. до ЦК на ЮКП е изпратено писмо, подписано от Сталин и Молотов, в което са изброени многобройните обвинения срещу Тито. Още същия ден това писмо е изпратено и до ръководствата на останалите партии от Коминформбюро, което ги принуждава да вземат отношение към конфликта между двете водещи партии. Както може да се очаква, всички те, включително и БРП (к), през април и май 1948 г. декларират съгласието си с позицията на ВКП (б). Решително за развитието на конфликта става заседанието на Коминформбюро, свикано в бившия кралски дворец в околностите на Букурещ специално за да се обсъди въпросът „За положението в Югославската КП“. ЮКП отказва да изпрати свои представители на това заседание вероятно защото Тито знае какъв ще бъде предизвестеният му резултат. Букурещкото заседание на Коминформбюро изслушва доклада на А. Жданов, в който като виновници за конфликта са посочени поименно: Йосип Броз-Тито, Едуард Кардел, Милован Джилас и Александър Ранкович. В отчета за работата на заседанието, изпратен от Жданов на Сталин, той изрично посочва, че Трайчо Костов и Вълко Червенков заедно с другите комунистически лидери П. Толиати, Ж. Дюкло, М. Ракоши, Г. Георгиу-Деж *„без изключение заеха непримирима позиция по отношение на Югославия“*. В подобен дух е и единодушно приетата резолюция, с която ЮКП се изключва от Коминформбюро[73].

---

[71] *Legters, L. H.* Eastern Europe. Transformation and Revolution, 1945–1991. D. C. Heath and Co, Lexington, Mass., Toronto, 1992, 78–84.

[72] *Tomaszewski, J.* Rozwój krajów socjalistycznych w Europie Środkowowschodniej (do polowy lat sześćdziesiątych). Wyd. Uniwersytetu Warszawskiego, 1985, 132–139.

Така още през 1948 г., докато Източният блок все още е в процес на изграждане, е осъществено и първото му голямо разцепление. Конфликтът между Сталин и Тито довежда до непредвиденото първоначално отлъчване на Югославия от формиращия се съветски блок, с което се променят неговият географски и политически облик. В очерталия се вече фронт на разделението на Студената война се появява пукнатина – в южния фланг на съветската защитна (или настъпателна според гледната точка) линия се открива пролука. След известно колебание какъв път да избере, след неколкократни опити да се завърне в Източния блок, но като запази самостоятелността си, Югославия е принудена да тръгне по свой собствен път на страна, която изгражда социализъм от съветски тип, но понеже е изолирана, започва да търси (и намира) икономическа и дипломатическа подкрепа от Запада. Политическите последици от разцеплението в Коминформбюро се изразяват в изострянето на подозрителността и засилването на безпрекословното подчинение на волята на Сталин. В тази обстановка не е странна позицията на българските представители, които бързо преминават от декларациите за близост и вярност на югославския опит към отрицание и осъждане на ЮКП и Югославия. Правят го и всички останали, въпреки че те нямат толкова близки отношения като онези, демонстрирани от България и Югославия на срещата в Блед в края на юли и началото на август 1947 г. При оценката на българската позиция в спора между Сталин и Тито трябва да се имат предвид и разликите между Югославия и България. Западната ни съседка разполага с обосновано самочувствие като победителка във войната, докато България няма на какво да заложи, тъй като е била част от Тристранния пакт и е силно зависима от волята на победителите, а при това е и страна, към която САЩ и Великобритания не изпитват никакви симпатии. Това обяснява голямата зависимост на българските политици от благоволението на Сталин, но не е без значение и фактът, че най-важните фигури в българската политика – Г. Димитров, В. Коларов, В. Червенков, са живели в продължение на години в Съветския съюз и са преминали през Сталиновата школа на подчинение. За резкия завой в българо-югославските отношения изиграват роля и противоречията и трудностите в преговорите за бъдещата федерация.

---

[73] Резолюцията на съвещанието на Коминформбюро „За положението в Югославската комунистическа партия“, Букурещ, юни 1948 г. е публикувана в сборника „Титовата банда – оръдие на империалистите. Документи и материали 1948–1951“ (С., 1951, 43–49).

В известен смисъл външнополитически аспекти, засягащи и България, има и още една от последиците от прогонването на Югославия от „лагера“ на страните с „народна демокрация“. Става дума за политическите процеси, инспирирани от Съветския съюз и организирани под пряк съветски контрол, срещу видни дейци на вече получилите пълната власт комунистически партии в Източна Европа. Те са елемент от вътрешнопартийната борба за власт, но са мотивирани и от променените отношения между страните в Източна Европа, а дават отражение и върху развитието на Студената война. На 30 май 1949 г. в Унгария е арестуван Ласло Райк (бивш министър на вътрешните и външните работи и висш партиен функционер) заедно с Лазар Бранков и още 18 видни политически фигури. Те са обвинени в заговор и предателство, в шпионска дейност в полза на югославското и на западните разузнавания и след набързо подготвен процес по фалшифицирани обвинения на 24 септември 1949 г. главните обвиняеми са осъдени на смърт. Това е първият в Източна Европа политически процес срещу видни комунисти, който силно наподобява голямата Сталинова чистка от 30-те години в СССР. От „материалите“ на този процес тръгват „нишките“, с помощта на които по съветско настояване се търсят „врагове“ и в ръководствата на останалите източноевропейски страни. Протоколите от процеса срещу Ласло Райк са преведени и издадени в България още през същата 1949 г.[74], което навежда на мисълта, че целта е била да послужат като указание за действие. И наистина, още на 20 юни 1949 г. в София е арестуван Трайчо Костов – през първия следвоенен период най-важна комунистическа фигура в страната. Той е обвинен във връзки с британското и югославското разузнаване и след фалшифициран процес от 7 до 14 декември, в който той дори отхвърля самопризнанията си като изтръгнати със сила, е осъден на смърт и обесен на 17 декември 1949 г.[75] Следват подобни процеси и в останалите страни от Източна Европа със сходен резултат. Те водят до отстраняване от властта на по-самостоятелно мислещите „национални“ комунисти, до установяване на атмосфера на страх за живота и сигурността на всеки гражданин и бележат налагането на „чистия сталинизъм“ в Източна Европа.

Външнополитическите последици от политическите процеси, организирани в края на 40-те и началото на 50-те години, са не по-малко важни. Тези процеси завършват с окончателното прогонване на Югославия от Блока, тъй като тя е поставена в една редица с „империалистическите“ западни страни; обвиненията навсякъде са за паралелни връзки с югославското и със западното разузнаване, което ги представя като сътрудничещи си, ако не и тъждествени. Най-рязко се променя пропагандата към Югославия и нейните дипломатически представители: тя започва да се възприема като вражеска страна; възникват гранични инциденти с човешки жертви по всички граници на Югославия с бившите ѝ съюзници; към дипломатите ѝ се демонстрира пълно пренебрежение, мероприятията им са бойкотирани, а те не са канени на съвместните чествания; един след друг са денонсирани всички договори за дружба, сътрудничество и взаимопомощ с Югославия[76]. И всичко това се случва само година-две след като са пропагандирани „нерушимият съюз" на славянските народи и водещата роля в него на Съветския съюз и на Югославия[77]. Замесването в процесите на имена на граждани от западните държави, както и на служители от техните дипломатически мисии допълнително задълбочава разрива и със Запада. Именно от процеса срещу Трайчо Костов тръгват обвиненията срещу служители на американското посолство в София, за да се стигне до скъсване на отношенията между двете страни – акт с тежки последици преди всичко за българската страна. При това след разрива с Югославия България се оказва почти обградена от неприятелски държави – Турция, Гърция и Югославия.

---

[74] Ласло Райк и съучастниците му пред Народния съд. Синята книга. С., 1949.

[75] Процесът срещу Трайчо Костов и неговата група. Отг. ред. Т. Стоянов, Ил. Кюльовски. С., 1949.

След подписването на мирния договор на 10 февруари 1947 г. и особено след като той влиза в сила на 15 септември 1947 г., България може да се включи пълноправно в оформянето на източната коалиция. За разлика от тактиката на водещите сили СССР и Югославия, които започват оформянето на договорните си отношения със съюзниците от Антихитлеристката коалиция, подходът на България е географски: първата ѝ задача е да се оформят съюзническите отношения с балканските страни с „народна демокрация", после идва водещата сила – Съветският съюз, и накрая са уредени съюзите със страните от по-далечната Централна Европа.

С неголяма разлика във времето в края на 1947 г. България подписва договори за дружба, сътрудничество и взаимопомощ с Югославия (27 ноември) и с Албания (16 декември). Няма съмнение, че с много по-голямо значение е договорът с Югославия, не само защото двете страни са съседни, но и защото са имали трудни отношения в миналото (съюзи, но и войни; достатъчно е да се споменат тази от 1885 г., Междусъюзническата, Първата и Втората световна), както и един голям спор по съдбата на Македония. В краткия период на много голяма близост, продължил от края на Втората световна война до скъсването с Югославия през 1948 г., македонският въпрос не е разрешен, но заради многобройните предимства на Югославия в преговорите с България, а и според споразуменията от Блед изглежда, че решението му ще се търси в рамките на Югославия и на по-голямата южнославянска федерация, като в замяна България ще получи обратно Западните си покрайнини[78]. Трудно е да се прецени дали идеята на Тито за създаване на голяма южнославянска федерация под егидата на Югославия би могла да се реализира, дори и ако не беше конфликтът му със Сталин, тъй като в преговорите както с Албания, така и с България съществуват неразрешими противоречия. Факт е обаче, че подобни планове съществуват и дори се водят преговори за осъществяването им. Факт е също така, че в момента на подписването на българо-югославския договор през ноември 1947 г. декларациите свидетелстват по-скоро за тясна близост, отколкото за предстоящо разцепление. Доказва го словото на Г. Димитров при посрещането на югославската делегация в София на 25 ноември 1947 г.: *„Аз подчертавам особено думите на др. Тито, че ние заедно, ръка за ръка, ще вървим и в добро, и в зло. Заедно ще преодоляваме трудностите и препятствията по нашия път. Заедно – неделими от нищо и от никого – ще защитаваме своята свобода, своята независимост против всички и всякакви посегателства на враговете, откъдето и да идат те.“*[79] Много скоро тези думи ще бъдат категорично опровергани.

---

[76] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 396, л. 13; а.е. 32, л. 472, 505; а.е. 600, л. 47, 48; а.е. 16, л. 107, 138, 257; а.е. 637, л. 1, 3, 5, 7, 9; а.е. 649, л. 16; а.е. 109, л. 126; а.е. 112, л. 17.

[77] Вярата в значението на славянската идея е изразена от Г. Димитров в средата на 1947 г., но заедно със задължителните за нейното реализиране условия: *„Славянството има да играе голяма роля в Европа и света. Нему предстои да стане най-надеждният фактор на мира, на международното сътрудничество и на световната демокрация. Но то ще може да изпълни тая своя роля, ако е единно, ако е налице действена славянска солидарност, ако всички славянски народи действат ръка за ръка, ако те си сътрудничат в своите икономически, културни и национални начинания и ако вървят заедно напред за установяване на траен световен мир и за неговото укрепване, за недопущане на войни между народите"* (*Димитров, Г.* Съчинения. Т. 13. С., 1955, с. 179). Очевидно е, че след 1948 г. подобни условия вече не съществуват и това може да обясни защо полека-лека залязва и политическата употреба на славянската идея.

Българските отношения с Албания, може би и защото двете страни нямат обща граница, се развиват изключително благоприятно. Договорът за дружба, сътрудничество и взаимопомощ е придружен с културна конвенция и със специален протокол за стопанските и търговските отношения, а и двете страни са твърде зависими от добрите отношения със Съветския съюз, което допълнително ги сближава. Стремежът на албанския лидер Енвер Ходжа да се включи в обединителните процеси на „народните демокрации“ на равноправна основа го кара на 14 декември 1948 г. да се обърне към българите с двусмислената декларация: *„Албанският народ не е славянски народ, но той е братски народ на славянските народи.“* А задачата на българо-албанския договор е да бъде изграден *„заедно с народите на Югославия един гранитен фронт от Черно море до Адриатическо море, от Варна през София и Белград до Тирана, един гранитен фронт на свободата, народната демокрация и траен справедлив мир като част от общия фронт против империализма и подпалвачите на нови войни...“*[80]

---

[78] Историческите решения в Блед. С., 1947.

[79] *Димитров, Г.* Съчинения. Т. 13, с. 290.

В началото на 1948 г. с Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ, подписан в Букурещ от Георги Димитров и румънския министър-председател Петру Гроза, се увенчават многобройните приятелски посещения на различно политическо и държавно равнище на български и румънски държавници. Оптимистичните очаквания за бъдещите отношения между двете страни, а и на Балканите изобщо прозвучават в думите на Г. Димитров, казани при подписването на договора на 16 януари 1948 г.: *„В две кратки заседания на нашата обща конференция можаха да бъдат уредени всички висящи въпроси между двете страни, да бъдат уредени единодушно и щастливо, защото между Народна република България и Народна република Румъния има един общ език – това е румъно-българският и българо-румънският език на народната демокрация.“*[81] А на следващия ден той заявява още по-категорично: *„И няма да има вече сила под небето, която би могла да раздели и противопостави румънския на българския народ и българския на румънския народ.“*[82] Вниманието на българските и румънските политици е съсредоточено не толкова върху последиците от войната, колкото върху перспективите за икономическо и политическо сътрудничество в бъдеще, като при това е декларирано пълно съвпадане на позициите. Един от обсъдените въпроси е и този за построяването на мост над Дунав, постигнато е споразумение да започне изграждането му между Корабия на румънския бряг и Гиген на българския, а със събирането на необходимите средства за изграждането му се предвижда да се ангажират и други заинтересовани от улесненото придвижване и търговия страни.

---

[80] Пак там, т. 14, с. 457.

[81] Пак там, с. 57.

[82] Пак там, с. 62.

По време на посещението на Г. Димитров в Румъния се проявяват и проблемите в българо-съветските отношения, очертали се във връзка с идеята за южнославянска федерация. Повод дават неговите отговори на журналистически въпроси, зададени му на 18 януари 1948 г. във влака между Букурещ и Гюргево на обратния път към България. На въпроса: *„Говори се за близко създаване на Балканска федерация. Става дума за федерация на балканските народи и федерирането на цели области в Източна и Югоизточна Европа. В случай че такава федерация се създаде, ще могат ли и други страни от тези области да влязат в нея?“*, отговорът на Димитров е много предпазлив: *„Въпросът за федерацията или конфедерацията за нас е един преждевременен въпрос. Той не стои сега на дневен ред и затова този въпрос не беше предмет на обсъждане на нашата конференция. Когато въпросът узрее, а той непременно ще узрее, тогава нашите народи, народите на народната демокрация – на Румъния, България, Югославия, Албания, Чехословакия, Полша, Унгария и Гърция – запомнете, и Гърция! – ще го решат.“*[83] Но дори и така изразената условност се оказва неприемлива за Сталин и съветският официоз в. „Правда“ на 28 януари 1948 г. реагира остро, че изброените страни *„не се нуждаят от проблематична и измислена федерация или конфедерация или от митническа уния, а от укрепване и защита на своята независимост и суверенитет чрез мобилизиране и организиране на вътрешните народнодемократични сили“*. Тази открита атака срещу българския лидер е отзвук на започналия конфликт между Сталин и Тито и е съвсем неочаквана – дори и в. „Правда“ първо ентусиазирано публикува отговорите на Димитров, а едва по-късно, след като се променя отношението на Сталин, му се налага да се разграничи от тезата за федерацията.

Този епизод от междудържавните отношения в Източна Европа показва до каква степен нетрайни и несигурни са позициите на малките държави и колко лесно една теза може да се превърне от приемлива и широко пропагандирана в нежелателна и осъдителна. Георги Димитров е наясно с това и много бързо променя позицията си, като си прави самокритика още в доклада пред Втория конгрес на ОФ, произнесен на 2 февруари 1948 г.[84]

---

[83] Пак там, с. 472.

[84] Тя звучи така: *„Във връзка с това аз се възползвам от случая да заявя, че критическите бележки на в. „Правда“, централния орган на ВКП (б), по*

С много по-малко емоции и спорни въпроси се осъществява подписването на двустранните договори с централноевропейските „народни демокрации". Те са разположени сравнително далеч от българските граници, двете са славянски, а третата има сходна с българската съдба, така че и проблемите в отношенията между тях и България са от различно естество.

Етнически и исторически най-близки са връзките на България с Чехословакия. В следвоенните контакти между представители на двете страни многократно се припомнят културният и научният принос на чехи и словаци в изграждането на модерната българска държава през Възраждането и след Освобождението, това, че след Първата световна война с помощта на чехословашките аграрници Александър Стамболийски се опитва да разкъса международната изолация на победена България, че в Чехословакия намират убежище много земеделци след Юнския преврат от 1923 г. и че пак Чехословакия е една от най-предпочитаните от българите държави за получаване на висше образование както заради близкия славянски език, така и заради мекия си климат. При двустранните преговори българите изразяват очакванията си за културна, научна и икономическа помощ от чехословашка страна. Оптимизмът за бъдещите отношения се основава както върху идеята за славянска взаимност, така и върху уникалните отношения между двете държави, описани от българска страна така: *„Ако има славянски страни и славянски народи, които в цялата своя история не са се карали и воювали помежду си, които не са имали никаква причина да спорят за територии, за природни и други богатства, за тютюн, петрол и пр., това са двете славянски страни – България и Чехословакия, двата славянски народа – българският и чехословашкият."*[85]

Въпреки изключително благоприятните условия, при подготовката на българо-чехословашкия договор в началото на 1948 г. се появяват неочаквани трудности. Причините са във формулиров-

---

повод на оная част от последното мое интервю, която се отнася до въпроса за евентуалното създаване на федерация или конфедерация на балканските и дунавските държави, като се включат Полша, Чехословашко и Гърция, и за създаване на митнически съюз между тях... – са основателни и се явяват навременно, ценно и полезно предупреждение срещу възможните неуместни и вредни за народните демокрации увлечения" (Пак там, т. 13, 476–477).

[85] Пак там, 179–180.

ките на проектодоговора. В телеграма на българското посолство в Прага от 27 януари 1948 г. е описано как в края на 1947 г. непосредствената подготовка за подписване на съюзния договор при посещението на българския министър-председател Г. Димитров в Прага е преустановена[86]. Става дума за желанието на чехословашкото правителство, в което до края на февруари 1948 г. половината от министрите са привърженици на западната парламентарна демокрация и на тезата, че Чехословакия трябва да продължи да бъде „мост между Изтока и Запада“, в договора с България да няма формулировки, разширяващи военните ангажименти в сравнение с вече подписаните подобни договори със Съветския съюз, Полша и Югославия. В тях като повод за евентуална военна помощ се споменава единствено и само германската заплаха. В предложения от българската страна текст обаче евентуалната заплаха има много по-широки граници – тя може да произлиза от *„коя да е трета страна“*[87]. На пръв поглед разликата може да изглежда и незначителна, но в нея се пречупват различията не само в географското положение на двете страни, но и във външнополитическата им стратегия. Чехословашкото правителство няма желание да се обвързва с военен ангажимент срещу неопределена страна, която може да се окаже и някоя от традиционните му съюзнички в Западна Европа, а само срещу също така традиционния противник Германия или срещу свързана с нея страна. Основания за подобни опасения дава и изявлението на Г. Димитров, направено пред кореспондента на органа на ЧКП в. „Руде право“ и публикувано на 1 октомври 1947 г.: *„За разлика от 1938 г., мястото на германските империалисти се заема сега от американските империалисти.“*[88]

Нещата се променят след Февруарската криза през 1948 г., в която връх взимат привържениците на ЧКП. Новото правителство, съставено пак от чехословашкия комунистически водач Клемент Готвалд, продължава да е коалиционно и с участието на прозападните партии, но с по-малко и различни техни представители, склонни към по-големи компромиси с комунистите. Едва след тази повратна за Чехословакия вътрешнополитическа промяна на 23 април

---

[86] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 678, л. 11–13.

[87] Пак там, а.е. 399, л. 4.

[88] *Димитров, Г.* Съчинения. Т. 13, с. 248.

1948 г. в Прага е подписан от Г. Димитров и К. Готвалд българо-чехословашкият Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ.

Паралелно с чехословашките, преговори се водят и с Полша. Те твърде много си приличат. Вярно е, че традициите на полско-българските отношения не са така дълбоки, че различията между българи и поляци са много повече, но и тези отношения следват общия следвоенен коловоз. Основният проблем в българо-полските отношения е общ за повечето източноевропейски страни, дори и за славянските, а именно: *„Колкото и да е странно, но трябва да се подчертае откровено фактът, че ние, славяните, не се познаваме достатъчно... много говорим за славянско единство, за славянска общност, за големите културни и други задачи на славянството, но съвсем малко правим на дело, конкретно, за да се опознаем взаимно, да се свържем практически в изграждането на нашите възродени държави, да създадем гранитна основа на славянското единство и солидарност.“*[89] С други думи, през първите години главната задача на политици и дипломати е взаимно да популяризират успехите си и да постигнат разбирателство при съвместно решаване на двустранните и многостранните проблеми. Така за българската кауза е спечелен полският посланик в Швейцария – писателят комунист Йежи Путрамент, член на комисията за проверка на гръцките оплаквания за намеса на България и други балкански страни в гръцката гражданска война[90].

Също както и в случая с Чехословакия, споровете около формулировката на чл. 3 от българския текст на проектодоговора за дружба, сътрудничество и взаимопомощ започват в края на януари 1948 г. Те възникват неочаквано за българската страна, тъй като текстът на проектодоговора е бил приет на 8 ноември 1947 г. без особени забележки както от външния министър Збигнев Модзелевски, така и от полския президент Болеслав Бйерут, който заявил необходимостта от *„сключване на съюз между България и Полша срещу всеки нападател в най-скоро време“*[91]. Но на 30 януари 1948 г. при срещата на българския посланик д-р Тагаров с министър Модзелевски той изразява несъгласие с текста на чл. 3. Министър Модзелевски, също както и вицепремиерът Вл. Гомулка малко по-рано, изказва съмнение, че предвижданият ангажимент Полша да оказва военна помощ на България при заплаха от неопределена трета страна значително надхвърля всички дотогавашни задължения, поемани от Полша[92]. Модзелевски се позовава на полското обществено мнение, за да изрази съмненията си в необходимостта да се поемат толкова далеч отиващи ангажименти към страна, която не граничи нито с Полша, нито със смятаната за основна заплаха Германия. Той е достатъчно откровен да уточни, че подобен ангажимент не може да се сравни с обещаваната в предишните съюзни договори военна помощ при германска агресия, която не е реална, *„тъй като не съществува германска държава“*[93]. Докато положението на Балканите е съвсем различно – там продължава военният, макар и във формата на гражданска война, конфликт в Гърция, продължава и намесата на външни сили и това прави вероятността от международен военен сблъсък съвсем реална.

---

[89] Пак там, с. 177.

[90] За това съобщава на 28 януари 1947 г. от Варшава българският дипломатически представител д-р Тагаров (ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 30, л. 29).

[91] Пак там, а.е. 399, л. 1–2.

В разговора между двамата дипломати ясно проличават разликите във външнополитическите виждания на двете страни. За България останалото от войната съсредоточаване единствено и само върху германската опасност е твърде тясна основа за обединение; напротив, *„за нас нападателят, откъдето и да се яви, е един и същ – международната реакция и американо-английският империализъм“*. Точно подмяната на противника – от Германия към САЩ и Великобритания, се оказва трудно приемлива за полските политици дори и когато те са комунисти като Бйерут, Гомулка, Модзелевски. Причина за това е както многобройната полска емиграция в двете водещи западни държави (около 6 млн. американски граждани са от полски произход), така и значителните икономически и финансови интереси на Полша там. Поляците очакват да им бъде върната част от полското злато, а и да получат значителен заем по предложение на американци от полски произход, внесено в Американския конгрес. От поддържането на добри отношения с двете англосаксонски държави зависи и запазването на връзките с хилядите поляци, които все още се намират на британските острови, след като са емигрирали от Полша през войната, за да участват в сраженията с Германия или просто за да се спасят от германска окупация. Българската оценка е, че *„поляците с единия ъгъл на окото поглеждат на Запад"*[94].

---

[92] Като пример за военните ангажименти на Полша до този момент може да се посочи текстът на аналогичния член 3 от Договора за дружба, сътрудничество и взаимопомощ между Полша и Югославия: *„Ако една от високодоговарящите се страни бъде принудена да влезе във военни действия против Германия или пък против държава, която е била в съюз с Германия в миналата война, или пък против каквато и да било друга държава, която е влязла в непосредствен съюз или под каквато и да било друга форма се е присъединила към Германия или към нейните съюзници, при едно такова нападение другата високодоговаряща страна ще се притече веднага на помощ с военни сили или с друга поддръжка и подпомагане с всички средства, с които разполага.“* Съвсем ясно се вижда, че няма никакъв друг военен ангажимент освен при наличието на произлизаща от Германия военна опасност.

[93] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 399, л. 2.

От друга страна, неочаквано появилите се трудности могат да се дължат и на съветска намеса, тъй като полските забележки към договора се появяват едва след посещението на полска делегация на високо равнище в Москва, а и част от полските доводи са свързани с факта, че все още не е подписан договор между България и Съветския съюз, и с уверението, че ако такъв текст бъде включен в българо-съветския договор, ще отпадне и полското несъгласие. Същата уговорка е направена и за подготвяния българо-чехословашки договор. Обяснението за появата на „съветската карта" е ясно – за никого от източноевропейските комунисти не подлежи на съмнение, че волята на Сталин е решаваща. По-любопитно е да се отговори на въпроса, дали тази неочаквана намеса на СССР (няма съмнение, че инициативата за изваждане на „съветската карта" не е полска, а съветска) се дължи на евентуалните съветско-американски преговори, или на започващия конфликт с Титова Югославия. Поляците са склонни да приемат първото обяснение може би и защото конфликтът с Югославия се разразява малко по-късно – в началото на февруари. Твърде вероятно е обаче при пребиваването на полската делегация през януари в Москва вече да е започнала подготовката за атака срещу външнополитическата активност на Тито, а именно в българо-югославския договор се появява формулировката, че военна помощ трябва да се оказва при агресия на неопределена трета страна. В подкрепа на тази теза говори и полското условие договорът с България да се подпише едва след като бъде сключен такъв договор със Съветския съюз[95].

---

[94] Пак там, л. 3.

[95] Пак там, л. 6.

В крайна сметка за подписването на българо-полския договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ нито един от българските доводи не изиграва роля: нито че евентуална агресия на Гърция и Турция срещу балканските страни с „народна демокрация“ не може да се разглежда само като регионална, тъй като тя не може се извърши без съгласието и поощрението на САЩ (като се има предвид Доктрината „Труман“ от 1947 г.) и че засяга целия „социалистически лагер“; нито заплахата, че при евентуално нападение на възстановена Германия срещу Полша България може да се въздържи да окаже помощ под предлог, че Германия е далеч и България няма обща граница с нея. Противоречията и съветската намеса отлагат подписването на българо-полския договор, което не става през февруари, както е предвидено, а едва след като България сключва подобни договори със Съветския съюз (18 март) и с Чехословакия (23 април).

По време на посещението на българската правителствена делегация, ръководена от Г. Димитров, във Варшава на 29 май 1948 г. е подписан Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ между България и Полша. По думите на докладчика по ратификацията на Договора в Полския сейм Вонгровски той просто *„затваря кръга от договори между Полша и славянските страни, които също както и Полша са свързани с договори и с други, неславянски страни с народна демокрация“*[96]. Договорът става факт след сложни преговори и взаимни обвинения в недостатъчно добре отразяване на дейността на двете страни в печата и на спекулации около присъствието на Георги Димитров. Не само в дипломатическите среди, а и в полското общество се говори, че скритата цел на Димитров е да подготви почвата за проектираната още през войната федерация между Полша и Чехословакия, която по-късно да влезе в една общославянска федерация под егидата на Съветския съюз. Подобни слухове се градят и върху парламентарни изказвания от рода на това на депутата Шльонзак, за когото новият съюз създава увереността *„че от Балтика до Черно море, от Щетин до Варна стои сякаш един народ на стража да пази тъй скъпите идеали на цялото славянство – идеалите на свободата и напредъка“*[97]. Но е очевидно, че става дума за закъснели във времето слухове – отзвук от предходните години, когато идеята за изграждане на по-големи държавни обединения на мястото на разпокъсаната в противоречия между малки и слаби държави Източна Европа изглежда привлекателна, преди да се утвърди двуполюсната световна система, в която двете свръхсили вече нямат съперници в своите „сфери на влияние“. Поне що се отнася до Съветския съюз, неподчинението на Югославия кара Сталин да предпочете послушните сателити пред силните съюзници.

---

[96] Пак там, а.е. 31, л. 191.

[97] Пак там, л. 205.

За България заключителният договор с новите съюзници от Източна Европа е този с Унгария. При подготовката му не възникват проблеми, както при договорите с Чехословакия и Полша, поради различните позиции, с които Унгария влиза в Източния блок. Със своите големи пасиви от войната и по-близкото си географско разположение тя до голяма степен е обърната към Дунавския басейн и Балканския полуостров. Българският текст на проектодоговора е предоставен на унгарското правителство на 30 януари 1948 г. и не предизвиква никакви забележки може би и защото в чл. 3 на подписания малко по-рано подобен унгаро-румънски договор като основание за оказване на военна помощ е посочено: ако *„Германия или която и да било друга страна нападне една от високодоговарящите се страни“*[98]. Прецедент вече има, при това договорът между Унгария и Румъния прилича на подготвяния между Унгария и България и по това, че се сключва между бивши съюзнички на нацистка Германия, а и тях наистина ги свързват общите интереси в Дунавския басейн. Предвидено е подписването на договора да стане в София, но актът се отлага заради подготовката на много по-важния за Унгария договор със СССР през февруари и заради тържествата във връзка със 100-годишнината от Унгарската демократична революция от 1848–1849 г. през март.

Настъпилите разногласия в оформящия се Източен блок допълнително забавят подписването на договора с Унгария, но в края на краищата това става на 16 юли 1948 г., по време на посещението на унгарска правителствена делегация, оглавена от министър-председателя Лайош Динйеш и в присъствието на най-силната фигура в Унгария – вицепремиера и ръководителя на УКП Матиаш Ракоши. Искрено звучат впечатленията на Динйеш от България: *„Географските трудности на нашето пътуване за България бяха компенсирани от топлите и дружески чувства, които ние там срещнахме.“*[99] Българо-унгарските отношения изглеждат безоблачни, унгарците възлагат надеждите си за подобряване на отношенията си със СССР на България, но безпроблемни са само политическите характеристики на двустранните връзки. Основно място при посещението на унгарската правителствена делегация заемат икономическите въпроси: Унгария предлага помощ за построяването на моста над Дунав, но е доста по-резервирана към исканията на българите за инвестиции, а трудности предизвикват и българските плащания за транзита през Унгария и търговските отношения[100].

---

[98] Пак там, а.е. 78, л. 17

Така в средата на 1948 г. за България приключва следвоенният период на изграждане на двустранни съюзни отношения със страните от Източна Европа. Той трае около година, но през тази година политическите отношения в Източна Европа преживяват дълбоки сътресения. България остава вярна на волята на ръководителя на Източния блок съветския лидер Сталин и успява да избегне остри сътресения, макар че преминава през всички етапи на грубо налагане на сталинизма във вътрешнополитическия живот. Във външната си политика България поема ролята на един от верните съюзници на Съветския съюз и започва да служи като проводник на неговите интереси.

Икономически връзки на България и създаване на Съвета за икономическа взаимопомощ

В годините на Втората световна война Източна Европа е един от най-опустошените региони в света, особено като включим и европейската част на Съветския съюз. Тук се водят най-ожесточените сражения, два пъти за четири години през някои източноевропейски територии преминава линията на фронта, два пъти се прилага тактиката на „изгорената земя“. Тук са избити и относително най-много хора не само във военни униформи, но и гражданско население – по време на наказателните акции на отрядите от СС и в лагерите на смъртта[101]. За изтощената от войната Източна Европа една от най-важните задачи на мира е икономическото възстановяване. Следвоенният свят обаче се оказва твърде политизиран, за да може икономиката да остане незасегната от политиката. Така само година-две след победата над нацистка Германия противопоставянето между основните победители от Антихитлеристката коалиция навлиза и в икономическата сфера. Преди войната всички източноевропейски страни са имали традиционни стопански връзки и сътрудничество със Западна Европа и с Близкия изток, а много по-незначителни интереси ги свързват с предвоенния Съветски съюз[102]. Но следвоенният политически императив на Студената война, поставила ги в „сферата на влияние" на Изтока, ги принуждава да търсят нови пътища за икономическо развитие и за външнотърговски връзки.

---

[99] Пак там, л. 126.

[100] Пак там, л. 139–140.

Наред с усилията да уредят международното си положение, още в първите мирни месеци страните в региона започват да възстановяват и икономическите си връзки с останалия свят. Възраждат се стопанските отношения и помежду им, като за това те са стимулирани от новата източна свръхсила – СССР. Безпроблемно са подписани първите едногодишни търговски и икономически спогодби[103]. Трудностите обаче се появяват при реализацията на търговските отношения и при опитите за възстановяване на чуждестранната собственост, претърпяла различни трансформации в годините на войната. Много скоро, след като през 1945–1947 г. навсякъде в региона е извършена национализация[104], проблемът със собствеността се превръща в проблем само за обезщетяване на бившите собственици. От политически и икономически фактори се определя и съдбата на няколкото десетки хиляди българи-градинари, чиито умения са високо ценени в Източна Европа, но чиято дейност зависи от възможността през ранна пролет да пътуват за Унгария, Румъния, Чехословакия, Австрия, а в късна есен да се завръщат по родните си места, както и безпрепятствено да изпращат спечелените средства на семействата си в България. От края на XIX и през първата половина на XX в. градинарите олицетворяват българските умения в Централна Европа и благодарение на тях там възникват поговорки за пословичната им работливост: „Трепе се като българин“; „Бъхти като коня на българин“; „Да се наработиш като българин“. Краят на войната рязко променя това положение: Източна Европа първо е поделена от военните фронтове, а после – от новия режим и от контрола на СКК в победените страни. Българските градинари в Унгария, Румъния и Австрия не могат да пътуват свободно и да изпращат средства в България. При това вместо с настъпването на мира пътуванията да се либерализират, идва Студената война и границите между държавите стават все по-голямо препятствие, което принуждава градинарите постепенно да скъсат с традиционния си начин на живот – те трябва или да се завърнат трайно в България, или да уседнат като българско малцинство в съответните страни[105].

---

[101] Разрушенията в страните от Източна Европа съвсем не са еднакви. България е сред най-запазените икономически страни, тъй като на нейна територия практически не се водят военни действия, като се изключат англо-американските бомбардировки в края на 1943 и началото на 1944 г. Тя не е жертва и на едно от най-разрушителните средства на Втората световна война – масирани бомбардировки върху граждански и военни обекти; български войски воюват единствено в заключителния етап на войната, и то на чужда територия, а българските финансово-икономически загуби се дължат по-скоро на икономическия ангажимент на страната към Германия. Но по съвсем друг начин изглеждат нещата за страни като Полша и Унгария, в които войната унищожава 38 % от националното богатство, а населението на Полша намалява с няколко милиона. Значителни жертви предизвиква войната и в Югославия, до голяма степен в резултат на вътрешното противопоставяне, ако така може да се окачестви политиката на хърватската държава към сръбското население и партизанската война.

[102] Преди Втората световна война според обобщени данни почти 90 % от търговските връзки на страните от Източна Европа се осъществяват с развитите западни страни и едва около 10 % – в рамките на Източна Европа, като търговският им обмен със СССР е само около 1 %.

[103] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 29, л. 136, 138; а.е. 30, л. 5; а.е. 31, л. 28; а.е. 404, л. 2.

Следвоенните търговски отношения запазват структурата и характеристиката си от предвоенния период. Страните с преобладаваща аграрна структура, като България, Румъния и Албания[106], предлагат селскостопанската си продукция и суровини в замяна на машини и промишлени стоки, внасяни от Чехословакия, Унгария, Полша, източните окупационни зони на Германия. Затова първите български търговски преговори засягат възможностите за износ на колкото се може по-големи количества български тютюни: с Унгария е сключено споразумение за износ на 700 000 т (40 % от общия обем на износа), но унгарците предпочитат други суровини, като железен лом, кожи и руда. Поляците са съгласни да получават от България тютюн и грозде в замяна на метали, но отказват да внасят българските конфитюри, царевица и вино[107]. От Чехословакия предпочитат доставките на българското животновъдство и по-специално на свинско месо срещу промишлените си стоки[108]. Това съотношение на вноса и износа не се отличава от търговските отношения на България със Западна Европа. Износът е съставен главно от замразени плодове, мармалад, грозде и вино, а вносът се състои от машини и други индустриални продукти. Продължава и военната традиция на клирингови разплащания[109], която улеснява търговията, но поражда спорове по цените на изнасяните стоки и по курсовете на валутите. Още в началото на възобновените двустранни икономически отношения българските представители забелязват резервираното отношение или по-скоро пренебрежението и чувството за превъзходство по отношение на България в централноевропейските „народни демокрации"[110]. Въпреки опитите то да се обоснове с *„естествената и законна гордост за безспорните успехи, които те имат на икономическия фронт и в делото на възстановяването"*[111], това усещане за пренебрежение продължава и остава постоянен проблем в отношенията между България и по-развитите „народни демокрации".

---

[104] За преобладаващото положително отношение към национализацията говорят обръщението към събралите се работници на чехословашкия президент Едвард Бенеш на 25 октомври 1945 г., когато подписва декрета за национализация: *„Национализирането на индустриалните и банковите институции ви освобождават и ви дават нови човешки права. Но то ви дава и едно голямо право, което е и голяма отговорност – да се трудите още повече и не вече за благото на анонимния капитал, а за вас, за вашите семейства и за вашата държава“* (Пак там, а.е. 106, л. 6).

[105] *Баева, И.* Българи в недалечната чужбина..., 35–37.

[106] В тези страни до войната около 80 % от работната ръка е заета в аграрния сектор. В българския промишлен сектор се формират едва 15 % от националния доход, в румънския – 20 %, в полския – 30 %, в унгарския – 38,4 %.

---

[107] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 16, л. 9–10.

[108] Предимство, но и недостатък на външнотърговските отношения между източноевропейските страни е въвеждането на монопол върху външната търговия по подобие на Съветския съюз. Това позволява на държавата да контролира и насочва търговията, но я лишава от конкурентоспособността, пробивността и гъвкавостта на частната инициатива.

[109] Английският термин „клиринг" означава система на външнотърговски връзки и разплащания, при която износът се изравнява с вноса, без да се използва свободно конвертируема валута.

[110] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 78, л. 290.

[111] Пак там.

Друг международен икономически проблем в Източна Европа е възстановяването на транспортните връзки. Това става с помощта на двустранни спогодби по корабоплаването, въздухоплаването, железопътния транспорт и транзитните плащания. През октомври 1947 г. в Белград е проведена първата конференция на източноевропейските страни за договаряне на железопътните превози. Още на 1 март 1946 г. с разрешение на СКК е установена редовна въздушна връзка два пъти месечно между София, Белград, Будапеща, Виена и Прага. На 22 юли 1947 г. е подписана спогодба по въздушните връзки с Румъния. Пак през 1947 г. Чехословакия поставя въпроса и за търговските си въздушни връзки през територията на България за Близкия и Средния изток с обосновката: *„Пряката връзка на Средна Европа с Близкия и Средния изток ще бъде много по-изгодна от икономическа гледна точка. Братска България ще облекчи за Чехословакия успешното съревнование с въздушните предприятия на неславянските страни.“*[112] Славянската карта този път се използва с икономическа цел, за да се намерят по-кратки и удобни пътища от Централна Европа до Близкия изток от използваните дотогава от Чехословакия през Италия и Гърция.

И действително, с напредването на икономическите преобразования политическата идея за славянско единство получава и стопански аспекти. С необходимостта по-развита славянска Чехословакия да подпомага България се свързва изграждането на българските топлоелектроцентрали „Марица“ в новостроящия се Димитровград[113]. Още на двете международни срещи на земеделските и горските дейци от славянските и другите народнодемократични страни България е посочена като най-успяла в кооперирането на селското стопанство и оттук нататък тя е източник на информация за механизмите, законодателството и ефективността на кооперирането[114]. В същата посока на взаимно сътрудничество се осъществява обучението на български работници и по-квалифицирани кадри за преработващата и добивната индустрия, предложенията на чешки инженери да работят в новите български предприятия и обратно – българските предложения деца от другите славянски страни да почиват през лятото в България. Организират се и съвместни изложби на селскостопанска и промишлена продукция, конгреси на славянската наука и култура.

---

[112] Пак там, а.е. 32, л. 581–582.

[113] Пак там, оп. 2ап, а.е. 36, л. 1.

[114] Пак там, а.е. 31, л. 192, 207; а.е. 78, л. 126.

Кой ще плати икономическото възстановяване, е също толкова важен проблем, колкото и създаването на политическите съюзи. Като по-слабо развита страна България търси кредити от по-развитите централноевропейски държави и от Съветския съюз[115], но проблемът е по-глобален. Затова през лятото на 1947 г. очакваното предложение на Съединените щати да започнат мащабна програма за финансово и икономическо подпомагане на цяла Европа предизвиква такъв широк отзвук. Всички страни от Източна Европа изпитват остра нужда от финансови средства, но и от технологична помощ; затова са готови да приемат американското предложение. Но през 1947 г. Студената война между САЩ и СССР вече е започнала и в крайна сметка решенията по икономическите въпроси се взимат с политически мотиви. При това положение всички източноевропейски страни отказват американската помощ, но като баланс засилват икономическите си връзки със Западна Европа. Следващата 1948 г. бележи връх в търговските отношения между Източна и Западна Европа, което се посреща със задоволство и на Запад, и на Изток (главно от правителствата на източноевропейските страни). Въпреки това отказът от участие в Плана „Маршал“ прави цяла Източна Европа много по-зависима от Съветския съюз, отколкото това е било преди 1947 г.[116] Зависимостта се заплаща с по-благоприятни условия при отпускането на промишлени кредити, чието изплащане се осъществява не във валута, а с продукцията на новите предприятия. Практика става и предоставянето на взаимна стопанска информация между страните от Източна Европа, докато в края на краищата споровете за държавната тайна не се превръщат в един от поводите за политическото убийство на Трайчо Костов[117].

---

[115] В този период, може би и поради политическата конкуренция със Запада, СССР отпуска на страните от Източна Европа заеми при лихва 3 %, която по-късно е дори намалена на 2 %, докато по същото време западните банки отпускат кредити с лихва от 6–7 %. Съветските кредити се използват преди всичко за съветските доставки на промишлени стоки и зърнени храни.

[116] Това проличава дори и в изразните средства. След подписването на полско-съветския търговски договор от януари 1948 г. полският вестник „Глос люду“ на 28 януари помества следните разсъждения: „*Съдържанието на тези договори дава много материал за мислене не само на нас, поляците, но и на много други народи по света, които паднаха жертва на американската помощ. Съветският съюз ни дава възможност да възстановим страната си, да увеличим нейния индустриален потенциал. В замяна на това той не иска от нас да се откажем от суверенитета си, нито девалвация на валутата ни, нито спиране строежа на параходи, нито правото да се намесва във вътрешната ни политика и социалните въпроси, с една дума, не иска от нас нищо от онова, което искат американските империалисти срещу илюзорната си помощ.*“ Очевидно е, че в случая става дума за пропагандния аспект на Студената война (ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 31, л. 28).

Под въздействие на противопоставянето на Студената война се извършват и първите значителни икономически преобразувания в Източна Европа – завършва национализацията на индустрията, която на свой ред създава условия за преминаване към нарастващо планиране. Макар че още в първите следвоенни години се създават национални планови институции и започва краткотрайно и частично планиране, едва в края на 40-те и началото на 50-те години всички източноевропейски страни възприемат съветския модел за изработване и прилагане на петгодишно икономическо планиране. Поставя се началото и на дирижираната индустриализация[118], която има особено голямо значение за аграрните страни като България. Когато към процеса на сближаване между страните от Източна Европа и тяхната все по-голяма икономическа зависимост от Съветския съюз се прибави и американската политика за ограничаване на търговските връзки с Източна Европа и налагане през 1948–1949 г. на ембарго върху износа на важни промишлени и други стоки за Изтока от страна на западноевропейските държави, участващи в Плана „Маршал“, ясно се очертават контурите на икономическото противопоставяне Изток–Запад.

При тези нови условия в началото на 1949 г. е създадена и многостранната източноевропейска икономическа организация Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ). Учредителното му събрание се провежда в Москва между 5 и 8 януари. Документите са приети на 8–9 януари на заседание на министрите на външните работи на шест страни: Съветския съюз, България, Полша, Румъния, Унгария и Чехословакия[119]. В духа на времето срещата и резултатите от нея не са оповестени, а създаването на СИВ е официално обявено доста по-късно – на 25 януари 1949 г. Съобщението оповестява *„значителни успехи в развитието на икономическите отношения"* и възможността чрез новата организация нейните членки *„да ускорят възстановяването и развитието на своето стопанство"*. Важна е и външнополитическата обосновка: *„Правителствата на Съединените щати, Англия и някои други страни на Западна Европа по същество бойкотират търговските отношения със страните с народна демокрация и СССР, тъй като тези страни не смятат за възможно да се подчинят на диктата на Плана „Маршал", понеже този план нарушава суверенитета на страните и интересите на тяхната национална икономика."* Тя показва политическия характер на новата международна организация. Въпреки обявяването на СИВ за *„открита организация, в която могат да влизат и други страни от Европа, които желаят да участват в икономическото сътрудничество"*, тя започва съществуването си като чисто просъветска организация. За това говорят и неуспешните опити на влязлата в конфликт със СССР Югославия да участва в СИВ, направени още на 1 февруари 1949 г.[120]

---

[117] Първата атака срещу Трайчо Костов идва от страна на Сталин, който при посещението на българска партийна делегация в Москва в началото на декември 1948 г. грубо го обвинява в антисъветизъм, защото е приложил Закона за държавната тайна и към съветските представители, като е посъветвал български стопански дейци да не предоставят данни за търговските връзки на България. Обвинението на Сталин е, че Тр. Костов по този начин е тръгнал по пътя на Тито. От това обвинение тръгват всички по-нататъшни атаки срещу Костов, които водят до осъждането му на смърт в края на 1949 г. (*Исусов, М.* Последната година на Трайчо Костов. С., 1990).

[118] *Марчева, И.* Индустриалната политика в България (1944–1958). – В: Страници от българската история. Събития, размисли, личности. Т. 2. С., 1993, 112–126; Предизвикателствата на модернизацията в България след Втората световна война. – Ново време, 1995, № 1, 47–60.

СИВ действително разширява обхвата си, но само сред „верните" съюзници на Съветския съюз. Албания е приета почти веднага след учредяването на СИВ (но продължава членството си само до 1961 г.), а година след създаването на ГДР (октомври 1949 г.) и тази нова държава през септември 1950 г. става член на СИВ. След големите промени в Източния блок, настъпили след смъртта на Сталин през 1953 г., и възстановяването на отношенията с Югославия през 1956 г. тя получава статут на наблюдател в СИВ (споразумението е подписано през 1964 г.). Такъв статут до 1965 г. има и Китай, след което се оттегля от работата на СИВ. По-късно за членове на СИВ са приети Монголия (1962 г.), Куба (1972 г.) и Виетнам (1978 г.). Специални споразумения за сътрудничество със СИВ имат още Финландия (1973 г.), Ирак (1975 г.), Мексико (1975 г.), Никарагуа (1983 г.). Със статут на наблюдатели в СИВ в късния период се ползват Корейската НДР, Лаос, Ангола, Етиопия, Афганистан, НДР Йемен, Мозамбик. През 1974 г. СИВ получава и международно признание, защото придобива статут на наблюдател в ООН. Въпреки разширяването си, с течение на десетилетията СИВ си остава твърде ограничена в политическо отношение организация – в нея влизат само страни, които имат приятелски отношения със Съветския съюз и които могат да докажат или поне да декларират „социалистическия“ си характер.

---

[119] Документацията за създаването и развитието на СИВ се намира в ЦДА, ф. 1244.

[120] На югославската протестна нота съветското правителство отговаря със следната мотивация: *„СИВ е създаден не за обикновено стопанско сътрудничество, каквото съществува между СССР и Белгия или Холандия по линията на обикновения търговски обмен. СИВ е създаден за широко стопанско сътрудничество на страни, които водят една към друга честна и приятелска политика."* И продължава с политическите промени, които трябва да направи Югославия, за да бъде приета в СИВ. Подобна по съдържание нота отправят до югославското правителство България и другите страни от СИВ.

Структурата на СИВ отговаря на международния ѝ характер – създадено е постоянно действащо бюро, съставено от представители на членуващите в СИВ страни, и технически апарат. За разлика от експеримента с Коминформбюро, за постоянно седалище на СИВ е избрана столицата на Съветския съюз Москва, макар че според решението заседанията на СИВ трябва да се редуват в столиците на страните членки, като бъдат ръководени от съответните национални представители. Тези заседания са висш орган на СИВ – Сесиите на СИВ. Първоначалното намерение е сесиите да се свикват 4 пъти годишно (на всеки 3 месеца), но то не е осъществено и сесиите се свикват един-два пъти годишно, а с изострянето на международното напрежение през 1950 г. провеждането им е преустановено чак до 1954 г. – година след смъртта на Сталин, в хода на опитите за десталинизация. Сравнението показва, че заседанията на Коминформбюро замират по същото време, което говори за общата промяна в атмосферата на Източния блок: тогава се разразява кампанията за търсене на „врагове с партиен билет“, за политически процеси, избуяват опасенията от нов глобален конфликт покрай Корейската война (1950–1953), засилва се подозрителността на Сталин към всички и всичко както в Съветския съюз, така и в Източна Европа.

България участва в учредяването на СИВ. Българската делегация се отнася ентусиазирано към идеята за многостранно сътрудничество, защото в началото на индустриализацията страната изпитва остра нужда от външна помощ. Международната организация в Източна Европа дава шанс на България да не развива всички отрасли на тежката индустрия (какъвто е съветският модел); затова в българската позиция се изразява надеждата, че *„поради отсъствието на желязна руда ние не ще развиваме черна металургия и едро машиностроене. Не ще строим локомотиви, не ще развиваме нашия вагонен завод, не ще произвеждаме автомобили, но ще имаме авторемонтни заводи"*. Според реда в СИВ първи български представител става заместник-председателят на Държавната планова комисия Петър Шабански, а след смъртта му от август 1951 г. постоянен представител е Петър Мънзелов. Първите решения се съобразяват с българските нагласи, като на страната е предоставено да развива селскостопанската си продукция – поръчано ѝ е да отглежда памук (върху 800 000 дка) и коноп, което обаче не е найдоброто решение при българския климат. По-късно е получена и специализацията за производство на малки стругове. Пак с общите нужди на СИВ е мотивирано указанието да се повиши българският добив на цветни метали – медна, оловно-цинкова руда, цинков, оловен, меден концентрат, които от 1952 г. България започва да изнася в страните от СИВ. Общият резултат от българската индустриализация до 1953 г. е трикратното повишаване на машиностроителната продукция (благодарение и на ниската изходна основа), но без да са осигурени напълно нито суровините, нито пазарите, за което пречи и ниското качество на българското машиностроително производство[121].

Първоначалната цел на СИВ, декларирана при учредяването на организацията, е *„за обменяне на стопански опит, за оказване на техническа помощ една на друга, за оказване на взаимна помощ със суровини, продоволствие, машини, инсталации"*[122] между страните от Източна Европа (до юни 1962 г. и по устав СИВ е организация само на европейските социалистически страни). Но намеренията за международно стопанско сътрудничество са много по-широки; те включват и *„съгласуване на техните стопански планове на основата на специализацията и кооперирането на производството“*, за да се улесни решаването на многобройните икономически проблеми на Източния блок и преди всичко да се преодолее дефицитът на суровини и на някои производства, както и паралелизмът при индустриализацията, предизвикан от следването на съветския модел, според който задължително трябва да се развиват електрификацията, добивната индустрия, машиностроенето, химията и металургията. По всичко личи, че наред с политическия мотив източноевропейските страни да се обединят и икономически под егидата на Съветския съюз, преборването с недостига и с паралелизма са сред основните причини за създаването на СИВ. Но още началните му сесии (първата е проведена на 26–30 април 1949 г. в Москва, втората – на 25–27 август 1949 г. в София, а третата – на 24–25 ноември 1950 г. отново в Москва) показват неподготвеността на СИВ да координира многостранното сътрудничество. За това липсват съответните многостранни целеви органи, а пречи и неумението да се използват икономическите механизми за насочване към едно или друго производство (вместо това се предпочитат централизираните решения отгоре)[123]. Затова дейността на СИВ през първите години след създаването му се свежда до координация на съществуващите и преди учредяването на организацията двустранни търговски и икономически отношения.

---

[121] Най-пълно и задълбочено е представено българското място и роля в СИВ у: *Никова, Г.* Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949–1960. С., 1989.

[122] Основые документы Совета Экономической Взаимопомощи. Т. 1. Москва, 1981, с. 10.

„Българската“ втора сесия на СИВ разглежда нов проблем, който преди това не е изрично споменаван в документите. Става дума за научно-техническото сътрудничество в рамките на международната икономическа организация. През лятото на 1949 г. е прието решение, че научно-техническото сътрудничество в СИВ ще се осъществява чрез безвъзмездна размяна на техническа документация и лицензи между страните членки, чрез обмяна на опит и специалисти и чрез съвместно разработване на научно-технически проблеми. Трябва да се заплаща единствено за размножаването и транспортирането на документацията. Тази система, която коренно се отличава от закупуването на научно-техническа и технологична информация, практикувано в световната икономика, продължава с десетилетия и е оценявана като форма за реално подпомагане на по-изостаналите страни от по-напредналите. Но тя подчертава неравноправието в системата, където едни страни са по-развити и подпомагат другите; тя подсилва също усещането на по-развитите за превъзходство и нежеланието им да плащат за по-изостаналите. Страни като България са заинтересовани от съществуването на безплатната размяна на информация и продължават да защитават съществуването ѝ дори и през 80-те години, когато по-развитите страни от СИВ се опитват да наложат в организацията принципите на пазарната икономика.

---

[123] Проблемът не е, че на сесиите не се обсъждат планове за многостранно сътрудничество, а че те по-късно не могат да се реализират. Всъщност първата сесия разглежда координацията на плановете в черната металургия и тежкото машиностроене, втората – производството на сачмени лагери и съгласуването на суровинното производство, третата – специализацията в машиностроенето.

С началото на 50-те години настъпва промяна в отношенията между страните от Източна Европа, по-скоро в тяхната зависимост от Съветския съюз. В средата на 1950 г. започва Корейската война, която формално се води между Корейската НДР (Северна Корея) и силите на ООН, защитаващи Корейската република (Южна Корея) от агресията от Севера, но на практика в нея се включват американските войски под командването на ген. Д. Макартър и китайските „доброволци", а и съветските военни „съветници". Този конфликт изправя света за пръв път след края на Втората световна война пред реалната опасност от война между свръхсилите, като при това вече не само САЩ, но и СССР разполага с атомно оръжие. Това найважно за света събитие на 1950 г. има сериозни икономически последици за Източна Европа. От сравнително умерената индустриализация, в която вече са се проявили недостатъците на съветското увлечение по тежката индустрия за сметка на селското стопанство, всички източноевропейски страни са принудени да преминат към режим на подготовка за война. Първите петгодишни планове, започнати в няколко страни, между които и България, през 1949 г. претърпяват рязка промяна. Показателите за развитие на добивната и тежката индустрия, производството на транспортни средства и електротехниката, на военни средства са повишени допълнително с 50 до 100 %. При ограничените инвестиционни средства обаче това може да стане само за сметка на потребителските стоки и на селскостопанските кредити. В българския случай повратът е съпроводен и с решение за масовизиране на кооперирането на земята.

През напрегнатите години на изострено противопоставяне най-после е изграден и планираният още от 1947 г. мост над р. Дунав, който трябва да свърже румънския град Гюргево с българския град Русе. Предварителните проучвания са осъществени от съветски специалисти и са обсъдени от създадената през юли 1950 г. специално за целта българо-румънска комисия. Година по-късно, през юли 1951 г., по поръчение на правителствата на България, Полша, Румъния, Съветския съюз, Унгария и Чехословакия е подписан протокол за построяване на моста с обещанието всички те да се включат в изграждането му. За строителството на моста България получава съветски кредит, а през април, юни и август българо-румънската организация „Дунав-мост“ подписва споразумения и с останалите три централноевропейски приятелски страни за участие в изграждането[124]. Построяването на съоръжението над Дунав, наречено „Мост на дружбата“, започва през март 1952 г. и завършва след две години – на 20 април 1954 г. Това е една от най-успешните многостранни инициативи, осъществени с усилията на СИВ, а от търговско-транспортните изгоди на моста се възползват всички източноевропейски страни. До началото на второто десетилетие на XXI в. „Мостът на дружбата“ остава единствената, макар и крайно недостатъчна, пряка шосейна и железопътна връзка между България и Румъния.

„Ускоряването“ на индустриализацията, предизвикано с политически мотиви в началото на 50-те години, съдейства по-бързо да се проявят недостатъците на съветския модел за индустриализация в Източна Европа. Възможността негативните последици да се дискутират и да се потърсят пътища за промяна е създадена след смъртта на Сталин на 5 март 1953 г. Още преди смъртта на съветския диктатор се проявяват признаците на острата селскостопанска криза: недостигът на храни е толкова голям, че се налага отново да се въведат продоволствени купони за градското население, но едва след смъртта му може да се говори открито за причините за това[125]. Също както и при „ускорението“, сигналите за промяната идват от центъра на системата в Москва. Първо там е направен опит да се въведе нов стил на упражняване на властта с т.нар. колективно ръководство. На преден план излизат икономическите проблеми, на първо място в селското стопанство. Затова при всички двустранни срещи, организирани от съветското „колективно ръководство“ в лицето на Лаврентий Берия (само до края на юни 1953 г., когато е арестуван, а в края на годината – и осъден на смърт), Георгий Маленков и Никита Хрушчов с източноевропейските лидери, първо се говори за необходимостта да се повиши селскостопанската продукция, като се разпуснат създадените насила кооперативи, като се намалят данъците, като се повишат изкупните ѝ цени, като се увеличат инвестициите за селото[126].

---

[124] И четирите допълнителни участнички в проекта – Полша, СССР, Унгария и Чехословакия, участват със средства или активи в рамките на по 12,5 % от общата стойност на моста, а погасяването на тяхната помощ трябва да се извърши от двете заинтересовани страни в срок от 15 години след изграждането на моста при 2 % годишна лихва – чрез стоки, злато или във валута (*Саздов, Д., П. Д. Пенчев.* Дунав мост. 100 години дипломация и политика. С., 2006).

Идва времето на пропагандираната от Маленков „продоволствена политика“. Следват нови промени в петгодишните планове, които за пореден път променят акцентите – този път в посока, обратна на онази от 1950 г. Положителното е, че на преден план се поставя грижата за жизненото равнище, намаляват се цените на основните потребителски стоки, стимулират се леката и хранително-вкусовата промишленост. Що се отнася до България, решения за повишаване на потреблението и на доходите взима VI конгрес на БКП (25 февруари – 3 март 1954 г.), който приема и директивата за втория петгодишен план (1953–1957). Новата линия е изцяло в съответствие със съветския „продоволствен курс“, като капиталовложенията в селското стопанство се увеличават 2,3 пъти в сравнение с предишната петилетка. Рязко нараства и фондът за потребление. Така България действа в пълен синхрон с дадените от Съветския съюз инструкции, което облекчава бита и живота на повечето българи, но създава дисбаланси при започнатата вече индустриализация и малко по-късно поражда значителна безработица (заради намалените инвестиции за изграждане на нови индустриални предприятия). Тези проблеми на свой ред карат новото българско ръководство (между 1954 и 1956 г. в България властта постепенно преминава от ръцете на Вълко Червенков в тези на Тодор Живков) да потърси нова промяна, този път назад към индустриализацията[127]. По инициатива на Живков българските представители в СИВ защитават необходимостта България да получи ново индустриално разпределение, което да облекчи икономическите ѝ затруднения. Страната получава правото да развива производство на електро- и мотокари, на стругове и различни електроуреди, на селскостопанска техника. Всъщност и тук българите не са инициатори – в началото на 1955 г. с отстраняването на Г. Маленков от съветското правителство и там настъпват промени в „продоволствения курс“.

---

[125] *Баева, И.* Източна Европа след Сталин, 1953–1956. Полша, Унгария, Чехословакия и България. С., 1995, с. 40.

[126] Пак там, 45–79.

Въпреки обявения стил на „колективно ръководство“ новата четвърта сесия на СИВ е свикана едва на 26–27 март 1954 г. Причините за това забавяне с цяла година след смъртта на Сталин вероятно трябва да се търсят в острата борба за власт (фактически за Сталиновото наследство), започнала сред съветското ръководство, а и в различните пътища за десталинизация на икономиката, която избират различните източноевропейски страни. След 1954 г. СИВ продължава опитите си да реализира многостранното икономическо сътрудничество чрез съгласуване на стопанските планове на източноевропейските страни, чрез двустранни търговски спогодби и опити за договаряне на производството в отделни отрасли. Проблемите обаче остават – оказва се по-лесно да се взимат решенията, отколкото те да се изпълняват. Причина за това е преди всичко естественото нежелание на страните, от които е отнета специализацията в дадено производство, да го спрат и да започнат да закупуват същите стоки от други, които са го получили, без да имат необходимия опит[128].

Така приключва началният период от развитието на СИВ, когато тя все още остава организация не толкова за интегриране, колкото за координиране на икономиките на източноевропейските съюзници (или сателити) на Съветския съюз. Когато се търсят причините за неуспеха на СИВ да осигури хармонично икономическо развитие на Източна Европа, трябва да се имат предвид особеностите в структурата и функционирането на тази организация. Като едно от големите ѝ предимства се пропагандира равното представителство в нейните органи: всяка страна, независимо от размера, населението или икономическия си потенциал, разполага с по един глас. Това се изтъква като осигуряване на равноправни отношения[129]. Практиката обаче показва нещо друго. Решенията се взимат почти винаги чрез предварителна договореност и съвпадат с вижданията и интересите (невинаги икономически, понякога става дума за политически интереси) на Съветския съюз. Водещата политическа роля на СССР в Източния блок чрез СИВ добива и икономически характеристики. Съобразявайки се с тази особеност, всички източноевропейски страни се опитват предварително да защитят желаните от тях позиции пред съветските представители. В това отношение особено успешни за много дълъг период от време са усилията на българския лидер Тодор Живков, който успява да установи близки лични отношения както с Никита Хрушчов, така по-късно и с Леонид Брежнев.

---

[127] *Марчева, И.* Тодор Живков – пътят към властта. Политика и икономика в България 1953–1964 г. С., 2000, 18–65.

[128] Такова преразпределяне на видовете производство не може да се избегне, тъй като новоиндустриализиращите се страни като България настояват да получат някакви производства и често ги получават за сметка на страни, които вече имат традиции в това отношение. Получава се така, че те трябва да купуват недостатъчно качествена продукция (поради липсата на умения и опит), при това на сравнително високи цени. Такъв пример е опитът да се продават български радиоапарати в Унгария вместо унгарските, който предизвика негативна реакция сред унгарците.

Все пак съществуването на СИВ позволява да се обсъждат общи икономически проблеми, а и без съмнение неговата дейност е от полза за по-неразвитите източноевропейски страни, които са подпомогнати в индустриализацията си. Те получават безплатна документация за внедряване на нови производства и по-добри условия за външнотърговските си връзки вътре в Източния блок. До края на първия период от съществуването на СИВ той си остава регионална организация за взаимна помощ, а не за ефективно международно сътрудничество и интеграция.

---

[129] За сравнение положението в създадения с Римския договор от 1957 г. Общ пазар, трансформирал се по-късно в Европейска икономическа общност (ЕИО), е доста по-различно. В Общото събрание на ЕИО всяка страна има пропорционално представителство. От 142-мата му членове по 36 имат ФРГ, Франция и Италия, по 14 – Белгия и Холандия, 6 – Люксембург. В Съвета на ЕИО, където държавите имат по един представител, те получават различен брой гласове: ФРГ, Франция и Италия – по 4, Белгия и Холандия – по два, а Люксембург – един. Решенията и в двата органа се взимат с мнозинство, но са задължителни. Това означава, че за разлика от СИВ, ЕИО има наднационален характер и може да провежда единна икономическа политика. В СИВ решенията не са задължителни и това силно затруднява изпълняването на приетите решения.

България и създаването на Организацията на Варшавския договор

В края на 40-те години мястото на България в Европа и света вече е ясно определено. За това съдейства българската политическа еволюция, в резултат на която до началото на 1948 г. комунистите овладяват напълно властта. Не бива да се подценява обаче влиянието и на международните фактори, които на свой ред ускоряват приближаването на страната към оформящия се блок около Съветския съюз. Този процес има двойствен характер. При него се съчетават усилията на СССР да подчини новите съюзници от Източна Европа на своите външнополитически цели с действията на САЩ и техните европейски съюзници, насочени към затрудняване на международното признаване на страни като България, бивши сателити на нацистка Германия и нови съветски съюзници. Проблемите пред българската външна политика често са инспирирани от Съединените щати и Великобритания, а защитата обикновено идва от Съветския съюз, което в крайна сметка подпомага утвърждаването на външнополитическите концепции на българските комунисти и затруднява опитите на демократичната опозиция да запази добрите отношения на България със западните демокрации[130].

Така именно американското и английското правителство в средата на 1949 г. обвиняват властите в България, Румъния и Унгария в неспазване на условията на мирните договори[131], а Съветският съюз ги защитава със специална нота на 19 юли 1949 г. Нещо повече, на 21 октомври 1949 г. пред специална политическа комисия на ООН тогавашният съветски външен министър Андрей Вишински произнася реч в полза на трите източноевропейски държави[132]. Тези факти, използвани и от тогавашната тотална пропаганда, съдействат на управляващите в Източна Европа в опитите им да изградят образа на Съветския съюз като защитник на националните интереси, а на свой ред западните демокрации да бъдат обрисувани като последователни противници – всъщност по такъв начин те са представяни от властите в България, Румъния и Унгария и в годините на Втората световна война, така че тази теза не е нещо ново; просто тя идва от друга политическа посока.

---

[130] Желанието следвоенните международни отношения на България да се изграждат едновременно и на Запад, както и на Изток, е изразявано и от комунистите, но то е подчинено по-скоро на тактиката на Сталин, докато другите сили в ОФ, а по-късно и от опозицията са много по-последователни. Така например в съветските документи е запазено едно изказване на представител на БЗНС, който декларира: *„Ние искаме да имаме прозорци във всички посоки, не само на север – към Съветския съюз“*.

[131] Англо-американската атака срещу трите правителства е мотивирана от „накърняването на основните човешки права и свободи“, като става дума преди всичко за политическите права на опозиционно настроените граждани. Според западните победители във Втората световна война спазването на човешките права е задължение на България, Румъния и Унгария по подписаните от тях през февруари 1947 г. мирни договори. И в трите страни обаче англо-американските обвинения са интерпретирани като опит за външна „империалистическа“ намеса във вътрешните им работи (ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 16, л. 53, 258; а.е. 77, л. 35, а.е. 642, л. 13).

Продължително време след края на войната във външнополитическата дейност на България и на другите страни от Източна Европа важно място заемат масовите пропагандни акции на международното движение за мир[133]. Новоразсекретените съветски документи потвърждават, че до 1950 г. Сталин възприема Движението на привържениците на мира като едно от най-силните оръжия в общата източноевропейска политика[134]. То е координирано от Коминформбюро[135] и от създадения през август 1949 г. Съветски комитет за защита на мира. Пацифисткото движение не е нещо ново; то е широко разпространено в Европа още през 30-те години, когато е мотивирано от опасността от фашистка и нацистка агресия[136]. То обединява предимно леви интелектуалци, но често е било критикувано от комунистите, защото отрича всяка война, включително и „справедливото революционно“ насилие. Пацифизмът обаче губи популярността си, след като през септември 1938 г. Великобритания и Франция се опитват да избегнат нова война, отстъпвайки пред исканията на германския фюрер Адолф Хитлер и разчитайки на „умиротворяването на агресора“ за сметка на Чехословакия. Заради неудачното предвоенно минало на пацифисткото движение опитът на Сталин да заложи на него след войната предизвиква изненада и предполага обяснение.

---

[132] В печата на трите страни – България, Румъния и Унгария, речта на А. Вишински е публикувана изцяло със съответните положителни коментари (Пак там, а.е. 16, л. 258).

[133] Архивите съдържат много сведения за антивоенни демонстриции в страните от Източна Европа (Пак там, а.е. 32, л. 561).

[134] Американските анализатори също обръщат внимание върху факта, че едва след смъртта на Сталин по западните граници на Източния блок започват да се разполагат значителни военни сили. Косвено това означава, че Сталин е разчитал на Движението на защитниците на мира за сигурността на Съветския съюз от западна посока. Повече за аналитичните доклади на ЦРУ вж. *Баева, И.* България от 50-те години през погледа на ЦРУ. – В: Модерна България. С., 1999, 338–365.

[135] На борбата за мир е посветено заседанието на Коминформбюро, проведено от 16 до 19 ноември 1949 г. в Будапеща. Съветският идеолог Михаил Суслов представя доклад „Защитата на мира и борбата срещу подпалвачите на войната", според който *„широкото движение за мир трябва да стане мощно препятствие пред опитите за разпалване на война от страна на западните държави"*.

[136] Като цяло пацифисткото движение е с лява насоченост и се обявява против фашизма, но е много по-сложно структурирано и не е пряко подчинено на комунистическото. През август 1932 г. в Амстердам е проведен Антивоенен конгрес; през юни 1933 г. антивоенни искания поставя и Европейският антифашистки кон-

В Европа веднага след края на войната започват да се създават нови леви международни организации. На 10 ноември 1945 г. и с българско участие в Лондон е учредена Световната федерация на демократичната младеж; през август 1946 г. в Прага на Световен студентски съвет е създаден Международният студентски съюз. И двете организации са леви, но въпреки това обединяват младежи и от Запад, и от Изток. Това е в очевидно съзвучие с продължаващото все още сътрудничество между победителките във войната. А когато отношенията им започват да се изострят, идва времето европейското обществено мнение да се мобилизира „в защита на мира“, което според Сталин означава то да се противопостави на позицията на западните сили. В изпълнение на тази линия на 20–25 април 1949 г. едновременно в Париж и в Прага[137] е организиран Световен конгрес на мира, призоваващ навсякъде да се приемат декларации в защита на мира, което прави и българското Народно събрание на 10 февруари 1950 г. През 1950 г. из цяла Европа тръгва събирането на подписи под т.нар. Стокхолмско обръщение за забрана на атомното оръжие, Вторият конгрес на привържениците на мира е свикан във Варшава от 16 до 21 ноември 1950 г., през 1952 г. следва Виенски конгрес, а нова световна мирна инициатива се провежда в Хел-

---

грес в Париж, а с призив *„Мирът е в опасност, ние трябва да го спасим!“* излиза и Конгресът на мира в Брюксел през септември 1936 г.

[137] Причината да се организира паралелен световен мирен конгрес в Прага е, че по-голямата част от представителите на Източна Европа (девет десети от определените за участие) не получават входни визи за Франция и те именно се събират на паралелен конгрес в Прага. Решението за конгреса в Прага е взето през април 1949 г., в навечерието на Парижкия (ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 110, л. 233–234). Той поставя основата на провеждани във всички източноевропейски страни национални конгреси на мира (Пак там, а.е. 112, л. 16; а.е. 637, л. 11).

зинки на 22–29 юни 1955 г. България се включва ентусиазирано в движението на привържениците на мира и на 16 ноември 1952 г. организира национален конгрес на мира и в София. Тази дейност продължава и през следващите години, но вече без предишната интензивност и без да ѝ се възлагат толкова големи надежди.

Интересното в случая с движението за мир е, че тъкмо Съветският съюз и Сталин залагат на въздействието в Европа и в света на такъв фактор като общественото мнение, който в съветската вътрешна политика се използва предимно за паралелни „обществени“ акции в съзвучие с кампаниите на властта. Би могло да се предположи, че Сталин е вярвал във възможността и международното движение за мир да се използва като външнополитически просъветски фактор по подобие на международното комунистическо движение преди войната. Но то не постига нищо повече от това да държи народите в Европа в напрежение заради опасността от евентуална нова трета световна война, при която може да се използва и оръжие с огромна разрушителна сила – атомното[138]. По подобие на идеята за славянско единство и движението за мир е стимулирано и използвано от Съветския съюз в продължение на няколко години, след което идва разочарованието от възможностите му и то продължава да вегетира, но без предишната подкрепа.

Увлечението по масовото движение за мир е само част от съветската външнополитическа стратегия. Много по-важна е класическата схема за укрепване на съветската „сфера на влияние“. Тя е осигурена от двустранните договори на СССР за „дружба, сътрудничество и взаимопомощ“ с всички страни от региона. По думите на съветския външен министър и вицепремиер Вячеслав Молотов значението на отношенията със страните с „народна демокрация“ е преди всичко в това, че *„на империализма никога вече няма да се удаде да изолира Съветския съюз в Европа, да повтори политиката на „санитарен кордон“ на съветската западна граница“*. За ограничената роля на Източна Европа говори и нежеланието на Съветския съюз да трансформира своята „сфера на влияние" в единна организация. Популярността на лансираните през войната и веднага след нея идеи за създаване на междудържавни структури на мястото на раздробената Източна Европа[139] бързо угасва при първия конфликт в Източния блок през 1948 г. Основна мотивация за сключването на двустранните договори продължава да е „германската опасност", или по-точно опасенията на всички източни съседи на Германия, че тя отново, както и след поражението си в Първата световна война, ще съумее бързо да се възроди, да възстанови икономическия си потенциал и да продължи вековния си „натиск на Изток". Това не се отнася за България, за която „германската опасност" е твърде далечна и абстрактна, но въпреки това и българските власти приемат и провеждат общата антигерманска пропаганда. За поддържането и дори засилването на представата за „германска опасност" съдейства и политиката на държавите, окупирали бивша нацистка Германия.

---

[138] Антивоенното движение, в което се включват и повечето от създателите на атомната бомба, пророкува, че евентуалната нова война може да завърши с унищожаването на цялото човечество. Едно от най-популярните изказвания от този род принадлежи на известния с черния си хумор Албърт Айнщайн – че след третата атомна война четвъртата най-вероятно ще се води с тояги и камъни. През 1957 г. в Канада учени като А. Айнщайн, Фредерик Жолио-Кюри, Бъртранд Ръсел създават свое неполитизирано антивоенно движение, наречено „Пъгуошко“.

С течение на времето и най-вече поради различния начин, по който победителките осъществяват постановленията на Ялтенската (4–11 февруари 1945 г.) и Потсдамската (17 юли – 2 август 1945 г.) конференция, перспективата Германия отново да се обедини и с нея да бъде сключен мирен договор не се приближава, а се отдалечава. Формално погледнато, това би трябвало да успокои страните от Източна Европа, защото за тях е най-опасна единна Германия. Но с началото на Студената война през 1947 г. в Западна Европа започва трансформация, която се оказва по-опасна от перспективата победена и изолирана Германия отново да стане единна. Американската програма за възстановяване на Европа, формулирана в Плана „Маршал", се ограничава само до Западна Европа и до страните със силно западно влияние (като Гърция и Турция, южните съседки на България). През есента на 1947 г. е формулирана и ответната съветска теза за разделянето на света на два лагера. На 2–3 февруари 1948 г. САЩ, Великобритания и Франция обсъждат германския въпрос без участието на СССР и отказват да продължат работата си в общия Контролен съвет за Германия. Така започналото вече обединяване на западните германски окупационни зони[140] се вписва в процеса на глобално разделяне, а тъй като германският въпрос играе водеща роля във външната политика на Съветския съюз и към западните, и към източноевропейските държави, той добива нови характеристики – германската опасност става още по-голяма, защото се свързва с общото западноевропейско обединение.

---

[139] Още в годините на Втората световна война У. Чърчил лансира идеята за създаване на Дунавска федерация, която да обедини няколко централноевропейски държави. През 1942 г. дори се водят преговори за създаване след войната на конфедерация между Полша и Чехословакия, но противоречията се оказват по-многобройни от мотивите за обединение. С края на войната започват преговори за изграждане на Южнославянска или Балканска федерация, като за нея дори започва да се говори като за ядро на бъдещо източноевропейско обединение, а унгарският лидер Матиаш Ракоши говори за сближение на комунистическите партии от Дунавския район. Но в началото на 1948 г. след остра намеса на Сталин е сложен край на всякакви подобни планове.

В годините между 1945 и 1948 г. съществено се променят и нагласите в Западна Европа – споменът за германската агресия отстъпва пред „съветската опасност“, която изглежда много по-реална заради присъствието на съветските войски в Източна Европа, отколкото би могла да бъде разоръжена и разрушена Германия. С активното съдействие на Съединените щати Западна Европа започва да се обединява по нов начин – реализацията на Плана „Маршал“ създава възможност за по-широко европейско обединение, което заменя двустранните договори (например англо-френския от 4 март 1947 г.). На 17 март 1948 г. в Брюксел Великобритания, Франция, Белгия, Холандия и Люксембург подписват договор за създаване на Западен съюз (по инициатива на британския външен министър Ърнест Бевин и на френския Жорж Бидо). Това обединение вероятно е ускорено от февруарските събития в Чехословакия, но е възприето болезнено от Съветския съюз и от източноевропейските му съюзници. То е оценено като *„пръв официален военнополитически съюзен договор за създаване на Западен блок под ръководството на САЩ... военен съюз, насочен преди всичко срещу Съветския съюз и страните с народна демокрация“*. Формално основание за острата реакция е фактът, че въпреки съюзните си договори със СССР, Великобритания и Франция не са го предизвестили за създаването на Западния съюз.

---

[140] Още през декември 1946 г. е осъществено икономическото обединение на американската и британската зона в Бизония; в средата на 1947 г. е създадена администрация на Бизонията, а след като през февруари 1948 г. комунистите овладяват властта в Чехословакия, към Бизонията се присъединява и френската окупационна зона и е създадена Тризонията. През май–юни 1948 г. в обединените западни зони се извършва парична реформа, която създава германската марка (DM). През май 1949 г. Парламентарният съвет приема Основен закон като временна Конституция и през септември 1949 г. е оповестено създаването на Федерална република Германия (*Turner, H. A. Jr.* Germany from Partition to Reunificatin. Yale Univ. Press, 1992, 1–54).

Западният съюз е първото по-голямо междудържавно обединение; то влиза в противоречие със съветското виждане за следвоенните международни отношения в Европа, които би трябвало да се градят върху двустранни договори (като тези на СССР с Великобритания от 26 май 1942 г. или с Франция от 10 декември 1944 г.). Според съветската концепция само двустранните договори могат да предотвратят противопоставянето на една група европейски държави на друга. Практиката на Източна Европа обаче показва, че макар отношенията там да се градят само върху двустранни договори, това не попречва на група държави да се противопоставят на Югославия. Формално Западна Европа започва своето обединение преди Източна Европа. Може би и затова въпросите на западните журналисти към източноевропейските лидери във връзка с подписването на двустранните договори са обърнати преди всичко към възможността и те да се подготвят за общ блок. На подобен въпрос към Владислав Гомулка от 2 февруари 1948 г. отговорът е: *„Източен блок не съществува, а съществуват съюзи между отделните демократични държави... Нашите съюзи имат за цел затвърждаването на мира и стопанското развитие на народите, докато идеята за западна уния на Бевин, предложена още отдавна от Чърчил, цели разделянето на Европа на два противни един на друг блока.“*[141]

За новия дух на противопоставяне в Европа говори и извеждането на преден план на военните аспекти: дали армиите на източноевропейските държави трябва да се въоръжават със съветско оръжие, дали те трябва да се „съветизират“ чрез чистки в офицерския апарат и чрез съветските „военни съветници“. В България „чистката“ в българската армия е осъществена още през 1946–1947 г. и въпреки че съветските окупационни войски са изведени от България през декември 1947 г., съветските „военни съветници“ остават[142]. При учредяването на СИВ през януари 1949 г. се обсъждат не само чисто икономически въпроси, но според записките на Антон Югов и *„отбраната на страната, и необходимостта от координиране на ра-*

---

[141] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 31, л. 29.

[142] Съветските „военни съветници“ в България през 1946–1947 г. са ръководени от ген. Вул и ген. Павлов в армията, а в Държавна сигурност – от полк. Страдилников и полк. Залакис; след изтеглянето на съветските войски – от ген.-лейт. Петрушевски.

ботата на разведките и контраразведките на социалистическите страни". Но липсата на единна организация дава възможност за по-голямата самостоятелност, която през 1948 г. вече е мотивирана не от политически, а от чисто военно-икономически мотиви. Затова чехословашкият министър-председател и лидер на ЧКП Клемент Готвалд заявява на 10 март 1947 г.: *„Когато чехословашката армия се биеше заедно с руската, братският СССР ни помогна да се въоръжим, за което му благодарим. Но от освобождението насам ние се въоръжаваме сами... Имаме добри танкове. Може би имаме нужда от закупуване само на самолети."*[143] В отговор на подобни позиции идва директивата на Сталин за координиране на военното сътрудничество, като за целта е създаден Военен организационен комитет.

На започналите преговори за обединяване на Западна Европа полските лидери (инициативата е на Якуб Берман) отговарят със свикването на 18 февруари 1948 г. в Прага на конференция на министрите на външните работи на трите държави, които се чувстват най-пряко заплашени от възраждането на Германия: Полша, Чехословакия и Югославия. Като повод е посочена *„политиката, провеждана от англо-американците по отношение на Германия. Тази политика се изразена в явното потъпкване на потсдамските решения, като се цели засилването на икономическата и стопанската мощ на Германия и нейното предопределение да бъде преграда и постоянна заплаха за страните с народна демокрация"*[144]. Както се вижда, първата обединителна инициатива е строго регионална и не включва Съветския съюз, което за пореден път демонстрира неохотата, с която Сталин приема всяка колективна акция. Но проблемът е значителен и засяга всички, затова тази среща се оказва предшестваща по-широката инициатива.

На 23–24 юни 1948 г. във Варшава се провежда първата съвместна конференция на министрите на външните работи на осемте страни с „нова демокрация" начело със Съветския съюз (останалите 7 са: Албания, България, Чехословакия, Югославия, Полша, Румъния и Унгария). Срещата не е нищо повече от отговор на Брюкселския договор и на действията на западните сили в Германия или, както е заявено, тя се провежда *„непосредствено след Лондонската конференция, на която се реши разделянето на Германия на две*

---

[143] ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 30, л. 127.

[144] Пак там, л. 41.

части"[145]. Характерният Сталинов стил на тайнственост и липса на информация води до множество слухове, свързани с конференцията: например, че Полша ще бъде принудена да направи отстъпки на Германия или че ще бъде създадена източна германска държава в отговор на обединението на западните зони. Всъщност тази първа многостранна конференция в региона показва механизмите, при които ще функционира по-късно Източният блок. Тя се ръководи от съветския външен министър Вячеслав Молотов, а останалите се радват, когато предложенията им се приемат; така в отчета на българския посланик като голям успех е подчертан фактът, че две предложения на Васил Коларов са влезли в общата резолюция[146]. Истинското значение на Варшавската конференция от юни 1948 г. е по-скоро в това да покаже, че и Източна Европа започва да мисли за общи действия, въпреки явното нежелание на Сталин да развива многостранни отношения. Може да се предположи, че подозрителността на Сталин към всякакви многостранни срещи и предпочитанието му към двустранните се дължи на опасенията му, че Съветският съюз би могъл да се окаже в малцинство или изолиран от останалите източноевропейски държави – нещо немислимо при двустранните отношения[147].

Голямата промяна, настъпила в отношенията между страните от Източна Европа и Съветския съюз, е мотивирана от едно външно събитие – създаването на Северноатлантическия пакт (НАТО) на 4 април 1949 г. Обединяването на страните от Западна Европа с водещите в Северна Америка – САЩ и Канада, във военнополитически съюз е оценено от съветското Външно министерство като *„формален и окончателен разрив на управленските кръгове в САЩ и Англия с политиката на следвоенно сътрудничество на трите велики сили – СССР, САЩ и Великобритания"*. Този акт съществено променя международните отношения, а бележи и края на американската изолационистка външнополитическа традиция[148]. За Запада основен мотив за създаване на НАТО е съветската опасност, срещу която западноевропейските държави искат да разчитат на американска защита. Затова и съветската реакция е изключително остра: още в първото Заявление на съветското Външно министерство намерението да се подпише Северноатлантическият пакт е обявено за акт, насочен срещу Съветския съюз и противоречащ на устава на ООН, тъй като новата организация няма отбранителен, а *„явно агресивен характер"*. Тези основни положения залягат в позициите на всички източноевропейски страни към Пакта. С възникването на НАТО Европа окончателно е разделена за десетилетия напред. Същата 1949 г. остава като повратна в международните отношения не само заради НАТО, но и поради още две събития, свързани с Изтока: с първия съветски опит с атомна установка, осъществен на 24 август 1949 г. и сложил край на американския монопол върху атомното оръжие, и с окончателната победа на Мао Дзъдун в китайската гражданска война, обявена в Пекин на 1 октомври 1949 г.[149] Те променят баланса на световните сили, но не съдействат за намаляване на напрежението, а напротив – изострят го още повече.

---

[145] Пак там, л. 186.

[146] Пак там, л. 186–187.

[147] Основание за подобни опасения дават сведенията на съветски представители в Източна Европа, че населението започва да изразява недоволство от прекомерното съветско присъствие. Що се отнася до българските политически дейци, за тях в СССР са получени сигнали, че одобряват „смелостта" на Тито да се противопостави на Сталин, неговата „самостоятелност" и нежеланието му да се намира под натиска на Москва (Пак там, а.е. 78, л. 138).

[148] За да може САЩ да се присъединят към Северноатлантическия договор, се налага първо Американският конгрес на 11 юни 1948 г. да гласува резолюцията

В противоречие с нарастващото световно напрежение са спокойствието и самочувствието на Източна Европа в края на 40-те години. По думите на българския посланик във Варшава: *„Засега не може да се мисли за война, защото никой народ не иска война, а единственото правителство, което иска и би могло да води война – американското, не е готово за това нито военно, нито стопански."*[150] На „военната истерия" в Америка и Западна Европа пропагандата в Източна Европа противопоставя спокойствието, „мирния труд", актовете на демобилизация и благоприятното уреждане на отношенията с другите съюзници на Германия – Финландия и Австрия. Заключението е категорично: *„Провокации от малък*

на сенатора-републиканец А. Ванденберг, която дава право на американското правителство САЩ да се включват във военни съюзи извън Западното полукълбо, а също и в мирно време.

[149] Това събитие е оценено и от българската дипломация като *„третото най-голямо събитие на XX век след Великата октомврийска социалистическа революция и Великата отечествена война... Съществуването на новата държава определя бъдещото поражение на империализма, като го лишава от една от ценните стратегически бази и създава условия за освобождаване на народите от Азия"* (ДА на МВнР, оп. 1п, а.е. 16, л. 260).

[150] Пак там, а.е. 31, л. 117.

мащаб не са изключени и ние трябва да вземем всички мерки, за да ги предотвратим, но за война от голям мащаб не може и дума да става." Всъщност в края на 40-те години противопоставянето между Изтока и Запада изглежда като резултат от повтарящи се недоразумения и от двете страни – пропагандно те се обвиняват една друга в най-войнствени намерения, но въздействието на тези обвинения е обърнато по-скоро към общественото мнение, отколкото се базира на реални данни. Затова в Източна Европа въобще не се говори за истинска военна опасност, а само за предотвратяването ѝ. Съвсем скоро обаче на взаимното плашене е сложен край с реални действия.

На 25 юни 1950 г. далеч от Европа в Югоизточна Азия севернокорейските войски на комунистическия лидер Ким Ир Сен атакуват Южна Корея под претекст да бъдат наложени резултатите от изборите, проведени в Северна Корея и „нелегално" в Южна, спечелени от комунистите. Акцията още същия ден е осъдена от Съвета за сигурност на ООН, а тъй като съветският представител бойкотира заседанията заради представянето на Китай от Чан Кайшъ, а не от Мао Дзъдун, безпроблемно е приета резолюция, с която ООН се задължава да спре севернокорейската агресия[151]. Документите, станали достъпни след краха на комунизма в Съветския съюз, доказват, че независимо от убеждението на повечето изследователи, че акцията на Ким Ир Сен е координирана и стимулирана от Сталин, нещата изглеждат различно. С агресията корейският лидер поставя Сталин пред свършен факт вероятно защото правилно предполага, че СССР ще бъде принуден да се солидаризира с нея[152]. Що се отнася до България и Източна Европа, Корейската война променя изцяло политическата атмосфера – на мястото на увереността, че светът не може да си позволи нова голяма война, идват опасенията, че конфликтът в Далечния изток може да се разрасне и да излезе от контрол. И следвайки логиката на древните: „Ако искаш мир, готви се за война!“, българските и другите източноевропейски власти започват да подготвят населението за евентуални военни действия. Пропагандата става все по-крайна, производството се военизира и идва времето за усилено издирване на „шпиони и диверсанти“.

---

[151] Това не би могло да се случи в присъствието на съветския представител, тъй като той не би се съгласил с подобна резолюция, а петте постоянни членки на Съвета за сигурност разполагат с абсолютно вето. Следователно при несъгласие дори само на една от петте страни Съветът за сигурност не може да приеме никаква резолюция. Отсъствието на съветския представител е косвено доказателство, че корейската комунистическа акция е изненадала и Съветския съюз. Едва на 4 юли 1950 г. съветското правителство излиза с протестна декларация срещу резолюцията на СС на ООН.

[152] Cold War International History Project. Bulletin, Issue 5, Spring 1995, 1–9; Issue 14/15, Winter 2003–Spring 2004, New Evidence on North Korea, 5–139.

Източният блок се консолидира, като включва в границите си и новосъздадената в съветската окупационна зона Германска демократична република (ГДР). Едва след началото на Корейската война източногерманска делегация начело с Валтер Улбрихт посещава София между 23 и 25 септември 1950 г. и подписва търговска и културна спогодба. В центъра на вниманието на страните от Източния блок продължава да стои германският въпрос, но и той се пречупва през новата опасност. На 21–22 октомври 1950 г. е свикана втората конференция на осемте източноевропейски държави (като този път осмата страна не е Югославия, а ГДР), която трябва да обсъди външнополитическата стратегия на Изтока. Тя реагира на продължаващото обединение на Западна Европа, в което се включва и ФРГ. Става дума за Плана „Шуман“, обявен през май 1950 г., който предвижда създаването на Европейско обединение за въглища и стомана[153]. Според Пражката конференция на осемте Планът „Шуман“ създава опасност от възраждане на военнопромишления потенциал на Германия *„с цел подготовка на нова война в Европа и за приспособяване на западногерманската икономика към плановете на англо-американския военен блок“*. Очевидно опасенията на източноевропейските държави се разширяват, като в тях се включва не само ФРГ, а цяла Западна Европа в комбинация със САЩ. Страховете се подсилват и от инициативата на френския премиер Рене Плевен от 24 октомври 1950 г. (веднага след Пражката конференция): в реч пред френския парламент той обявява идеята си за изграждане на Европейски отбранителен съюз, който да разполага със своя европейска армия.

Корейската война ускорява процеса на милитаризация и на НАТО. Пактът не участва във войната, но под нейно влияние през 1951 г. е създадена армията на НАТО, като се засилва и присъствието на американски войски във военните бази във Великобритания и в другите страни членки. След като на 14 февруари 1951 г. е отменен окупационният статут на ФРГ, започва да се говори за необходимостта от нейната ремилитаризация успоредно с европейската ѝ интеграция. За Запада това изглежда най-сигурната гаранция, че Германия повече няма да може да стане агресор, но за Изтока нещата изглеждат точно по обратния начин – като реална възможност целият Запад заедно с ФРГ да се превърне в застрашаваща сила. Така очертаващата се военна заплаха за Съветския съюз стимулира обединението на Изтока, но и тогава (до смъртта на Сталин) дори не се споменава идеята в Източна Европа да се изгради военнополитическа организация по подобие на Северноатлантическата. Според спомените на унгарския комунистически лидер от този период Матиаш Ракоши през януари 1951 г. Сталин говори за предстоящата милитаризация на Източна Европа – за създаването до края на 1953 г. на мощни армии във всички източноевропейски страни[154]. Вярно е също така, че от края на 1951 г. рязко нараства и броят на съветските съветници в източноевропейските армии, както и доставките на военна техника, но не се предвижда създаването на единна организация. Обяснението на този факт вероятно трябва да се търси в характерното за Сталин недоверие към всякакви международни организации и в желанието му за пряк контрол върху съюзниците.

---

[153] В Париж на 9 май 1948 г. е провъзгласен планът на френския външен министър Робер Шуман за общо ръководство на въглищната и стоманодобивната промишленост на Франция и Германия. Общото ръководство, открито и за участие на други държави, дава гаранция на Франция, че Германия никога повече няма да използва тези два важни икономически отрасъла за подготовка на агресия срещу Франция. С Плана „Шуман“, реализиран през 1952 г., започва обединението на Западна Европа.

На намеренията за ремилитаризация на ФРГ Сталин отговаря с дипломатическа офанзива – с предложението да се свика Съветът на министрите на външните работи на четирите държави от Антихитлеристката коалиция, за да се обсъди обединението на Германия. Вместо това на 15 февруари 1951 г. в Париж започва конференция, посветена на създаването на Европейската отбранителна общност, а в Петерсберг край Бон е договорено участието в тази общности и на ФРГ. Ситуацията за Съветския съюз и съюзниците му се влошава още повече, след като се взема решение за присъединяване на Турция и Гърция към НАТО (които нямат нищо общо със Северния Атлантик, откъдето идва името на пакта), договорено през 1951 и осъществено в началото на 1952 г. Присъствието на НАТО на Балканите, по южните граници на България, съществено променя геостратегическото положение и на България – тя става гранична страна на южния фланг на противопоставянето, което повишава значението ѝ за Съветския съюз и за Източна Европа изобщо. Съществуват реални опасения, че и Югославия може да влезе в НАТО (заради сближаването ѝ с Гърция и Турция, с които влиза в съюзни отношения)[155]. В такава обстановка на 27 май 1952 г. в Париж с участието на Франция, Италия, ФРГ, Белгия, Холандия и Люксембург е създадена Европейската отбранителна общност.

---

[154] Людям свойственно ошибаться. Из воспоминаний М. Ракоши. – Исторический архив, 1998, № 3.

Отговорът на закъснява. На 31 март 1954 г. е предприет изненадващ ход. СССР, ръководен вече не от Сталин, а от импулсивния Никита Хрушчов, поставя въпроса за участието си в НАТО. Официалният мотив е, че по този начин пактът ще се превърне в организация за общоевропейска сигурност, но предложението прилича повече на пропагандна акция. То е отхвърлено с обосновката, че членове на НАТО могат да бъдат само държави с подобен социално-икономически и обществено-политически строй[156]. При това положение съвсем естествен отговор изглежда оформянето на също толкова единен в социално-икономическо и политическо отношение блок в Източна Европа. Но за създаването му е необходимо време. Преди това да стане, на 23 октомври 1954 г. са подписани Парижките споразумения, с които в Западноевропейския съюз (ЗЕС) се включват ФРГ и Италия, а ЗЕС се обединява с НАТО. ФРГ получава правото да поддържа 500-хилядна армия в състава на обединените въоръжени сили на НАТО.

Съветският съюз излиза с нова инициатива, която пряко засяга и България. Това е предложението да се свиква общо Съвещание по въпросите на европейската сигурност в Москва или в Париж. Още на 27 март 1954 г. българското правителство е оповестило в декларация желанието си за подписване на договор за колективна сигурност в Европа. Идеята за общоевропейско съвещание не е одобрена от западноевропейските страни, но получава пълната подкрепа на съветските съюзници. Става ясно, че такова съвещание може да се организира само за Източна Европа, което променя изцяло смисъла му. В специално Заявление на съвместно заседание на Президиума на Народното събрание, на Националния съвет на ОФ и на парламентарните комисии на НРБ от 22 ноември 1954 г. България се съгласява да участва в Съвещанието. То се провежда от 29 ноември до 2 декември 1954 г. в Москва като първа среща на европейските социалистически страни, посветена на мира и сигурността в Европа. В Съвещанието участват СССР, Полша, Чехословакия, ГДР, Унгария, Румъния, България и Албания, а като наблюдател присъства и Пън Дехуай – заместник-председател на Държавния съвет на Китай. Работата на съвещанието се ръководи от Вячеслав Молотов – един от най-близките съратници на Сталин, а българският представител е Антон Югов. На 2 декември 1954 г. Съвещанието приема Декларация от Кремъл, в която се осъждат Парижките споразумения и се призовава към създаване на система за колективна сигурност в Европа. Това предложение наподобява популярната преди Втората световна война идея за колективна сигурност. Но в декларацията става дума и за друго: участниците в Съвещанието заявяват, че ако бъдат ратифицирани Парижките споразумения, те са готови да създадат свои общи въоръжени сили, за да „се защити мирният труд на народите, да се гарантира неприкосновеността на границите и да се осигури защитата им от евентуална агресия“[157].

---

[155] *Баев, Й.* Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война. С., 2010, 128–138.

[156] Истинските мотиви на отговора от 2 април 1954 г. са, че ако СССР стане член на НАТО, той ще има право на вето върху решенията му и по този начин ще пречи на работата му и на отбраната на Западна Европа. Но резонният въпрос е: от кого в такъв случай ще се отбранява Западна Европа?

От началото на 1955 г. подготовката за създаване на втората военнополитическа групировка в Европа върви с пълна сила. На 22 март 1955 г. съветското Външно министерство оповестява, че участниците в Московското съвещание са провели консултации и подготвят подписването на общ Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ. Това ще стане на нова конференция, този път в столицата на Полша Варшава. Документите се подготвят в Москва, като в проекта за политическо заявление е записано: *„Съветската външна политика не може да не се съобразява с новата обстановка, създадена в Европа след ратификацията на Парижките споразумения... вече не са достатъчни онези гаранции за сигурност, които днес дават на страните договорите за дружба, сътрудничество и взаимопомощ.“* В този текст прави впечатление: първо, че е написан изцяло от съветска гледна точка; второ, че отрича Сталиновото виждане отношенията между СССР и съюзниците му в Източна Европа да се основават само на двустранни договори.

---

[157] Пътят до Варшавската среща е описан от Йордан Баев във вече цитираната му книга „Системата за европейска сигурност...“ (с. 79–83).

Обяснението за съветската еволюция може да се потърси в новите външнополитически идеи на Сталиновите наследници, но основната причина за създаването на източната военнополитическа организация е по-дълбока. След подписването на мирен договор с Австрия съветските войски трябва да се изтеглят оттам, а това означава, че те губят правото си да присъстват в Централна Европа (в Унгария оправданието им е било, че поддържат комуникациите с войските в Австрия, а в Полша – в ГДР). След май 1955 г. съветските войски трябва да се изтеглят от Унгария, и то точно в момент, когато политическото развитие там започва да тревожи Москва. Десталинизацията в Източна Европа, независимо от сравнително умерения си характер, все пак дава възможност на интелигенцията в региона да заяви нови виждания, да постави под въпрос принципите на сталинския модел на социализъм, а оттам има само една крачка до тревожното за Съветския съюз надигане на антисъветски и антисоциалистически настроения. При това положение новото съветско ръководство вижда в изграждането на източноевропейска военнополитическа организация възможност да се запази непокътнато съветското присъствие в Централна Европа, а и да бъде легитимиран съветският контрол върху цяла Източна Европа.

Конференцията във Варшава започва работа на 11 май 1955 г. и продължава 4 дни. На 14 май тържествено е подписан общият Договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ, с който е създадена Организацията на Варшавския договор (ОВД). Мотивите за обединението са изразени от полския премиер Юзеф Циранкевич – да се постигнат съвместни отбранителни позиции, но и да се направи крачка към европейската колективна сигурност (за момента само за част от Европа). Съветският премиер Николай Булганин поставя ударението върху отбранителния характер на Договора: *„Не се стремим към война, не искаме надпревара във въоръженията. Но когато срещу нас се създават военни блокове, обкръжават ни от всички страни с военни бази и ни заплашват с атомна война, ние не можем да останем бездейни.“* Подписи под Договора поставят осем правителствени ръководители: албанският Мехмед Шеху, българският Вълко Червенков, унгарският Андраш Хегедюш, източногерманският Ото Гротевол, полският Юзеф Циранкевич, румънският Георге Георгиу-Деж, съветският Николай Булганин и чехословашкият Вилям Широки. На Варшавската конференция отново присъства Пън Дехуай, като това извъневропейско присъствие създава впечатлението за огледален образ-отговор на НАТО: там Западна Европа се обединява с най-изявените северноамерикански сили, а в ОВД Източна Европа търси съдействието на най-значителните азиатски сили – Китай и донякъде Съветския съюз, ако го приемем като евразийска държава[158].

Текстът на Договора от Варшава подчертава стремежа за *„създаване на колективна сигурност в Европа, основана върху участието на всички европейски държави“*, при това *„независимо от техния обществен и държавен строй“*. На 4 места се подчертава, че ОВД е изградена в съответствие с Устава на ООН. Още в първия член на Договора се говори, че участниците *„ще се въздържат в своите международни отношения от заплаха със сила или от използването ѝ“*. Обещани са *„ефективни мерки за общо намаляване на въоръженията и за забрана на атомното, водородното и другите видове оръжие за масово унищожение“*. Може би най-важен е чл. 4, който предвижда оказването на военна помощ, но в съответствие с чл. 51 от Устава на ООН и със съгласието на Съвета за сигурност. В чл. 9 е заявено, че Договорът е открит за други държави, а към този опит да се защити идеята за колективна сигурност трябва да се прибави и текстът от последния, чл. 11, който гласи: *„Ако в Европа се създаде система за колективна сигурност и с такава цел се сключи общоевропейски договор за колективна сигурност, към което неотклонно ще се стремят договарящите се страни, настоящият договор ще загуби своята сила от деня на влизане в сила на общоевропейския договор.“* Срокът за действие на Договора е 20 години с автоматично продължаване с по 10 години[159]. Сравнението на текста на Варшавския договор с този на Северноатлантическия пакт показва голямо подобие, но и някои отлики. При НАТО текстовете за механизмите за оказване на военна помощ и периметрите ѝ са много по-конкретни, а е предвидено и икономическо сътрудничество. Но само във Варшавския договор се говори за общоевропейска система за сигурност и се предвижда механизъм за саморазпускане.

---

[158] Повече за създаването на Варшавския договор вж. *Баев, Й.* Изграждане на военната структура на Варшавския договор 1955–1969 г. – Военно-исторически сборник, 1997, № 5, 56–77.

[159] Организация Варшавского договора. Документы и материалы 1955–1980. Москва, 1980, 6–10.

На закрито заседание във Варшава е обсъдено създаването на Обединени въоръжени сили и на Обединено командване като органи на ОВД. Те фигурират в Договора, както и органът за осъществяване на сътрудничеството – Политически консултативен комитет (ПКК). И в ОВД, както и при СИВ, се приема принципът всяка държава да има равно представителство: в ПКК страните участват с по един представител, член на правителството или специално упълномощено лице. Що се отнася до Обединените въоръжени сили, те от самото начало са оглавени, както и Обединеното командване, от съветски военни (марш. И. Конев и ген. А. Антонов) и тази практика остава непроменена до края на съществуването на Организацията. Вярно е, че всички страни имат по един заместник във въоръжените сили и в командването, но тяхното присъствие е по-скоро формално. Седалището на Щаба на Обединените въоръжени сили се намира в Москва. Дори и когато отделните заседания на ОВД и на ПКК се ръководят от представител на страната домакин, най-важните документи за заседанието винаги се подготвят в Москва и се приемат във вида, в който са били подготвени. Вярно е, че 90 % от разходите за издръжка на Обединените въоръжени сили, както и за въоръженията и за инфраструктурата се покриват от Съветския съюз, но това не променя неравноправието в ОВД, а само го подчертава.

Така на 14 май 1955 г. Европа е окончателно (за повече от три десетилетия) разделена между два военнополитически блока. За България това означава и формална принадлежност към Източния блок. Със създаването на Варшавския договор Съветският съюз вече ясно поема ангажимента за защита, но и за военен контрол над страните от неговата „сфера на влияние“, които са се превърнали в сателити. Необходимостта от съветска защита се мотивира с атомното оръжие и това прави евентуалните военни действия много по-внезапни и унищожителни, отколкото при конвенционалната война. От друга страна, със създаването на Организацията на Варшавския договор най-после, 10 години след края на Втората световна война, Източният блок добива вид на класическа международна структура. По същество мястото на България не се променя, но тя става легитимна част от по-голяма международна институция. След приемането на България в ООН в края на същата 1955 г. страната си възвръща част от международните права, макар и съществено ограничени от съветското господство над региона.

БАЛКАНСКИ ИЗМЕРЕНИЯ НА БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА

След Втората световна война балканските проблеми заемат важно място във външнополитическата дейност на България. Отношенията със съседите зависят от наследените от предходния период спорни въпроси, от различните позиции по време на войната и след края ѝ, както и от процесите, протичащи в политическия живот на всяка от страните. Силно влияние върху тях оказват промените в международните отношения и балканската политика на победителите от Антихитлеристката коалиция – СССР, САЩ и Великобритания. До подписването на мирния договор (1947 г.) за България са приоритетни репарационните и териториалните проблеми с Гърция, преплетени със започналата там през 1946 г. гражданска война, както и контактите с Югославия във връзка със създаването на Южнославянска федерация и съдбата на Пиринска Македония.

Очерталото се идеологизиране на отношенията с двете държави най-ярко проличава в периода от 1947 до 1953 г., когато през Балканите минава линията на блоковото разделяне и противопоставяне. През септември 1947 г. комунистическите партии, управляващи в България, Румъния и Югославия, са сред основателите на Коминформбюро; през 1949 г. българската и румънската страна обвързват своите икономики с останалите европейски социалистически държави в рамките на СИВ, докато политическото сплотяване на Източния блок под крилото на Москва се извършва чрез система от двустранни договори за „дружба, сътрудничество и взаимна помощ“. Така отношенията на България с Румъния стават част от диктуваната от Съветския съюз блокова външна политика[1].

Още по-бързо протичат интеграционните процеси, довели до оформянето на Западния блок, в който са включени също Гърция и Турция. През 1947 г. доктрината „Труман“ демонстрира желанието на Вашингтон да превърне двете балкански страни в сигурна преграда срещу комунизма, а през 1952 г. те са приети в НАТО. Поредната стъпка в тази посока е сключеният през февруари 1953 г. договор за приятелство и сътрудничество между Гърция, Турция и Югославия (т.нар. Балкански пакт). Така в периода 1947–1953 г. българската външна политика се осъществява в рамките на Студената война и балканските дилеми в нея са свързани с разрива с Югославия в резултат на конфликта Тито–Сталин, с продължаващата до 1949 г. гражданска война в Гърция, както и с поредното надигане на изселническата вълна сред българските турци, довело до сериозни противоречия с Турция.

---

[1] Тези отношения са предмет на анализ в предходната глава.

Настъпилите след смъртта на Сталин (1953 г.) промени в съветската външна политика рефлектират незабавно върху българските управляващи. За пореден път интересите на Москва са наложени на източноевропейските страни и те са принудени да подобрят отношенията си с Югославия, но за България това означава и бавно и мъчително изясняване на собствената позиция по македонския въпрос. Същевременно „размразяването" в международните отношения позволява в средата на 50-те години да се сложи началото на по-конструктивна линия в поведението на българската страна към Гърция и Турция.

Полюсите на българо-югославските отношения

В първите години след 9 септември 1944 г. за България е особено важно да уреди отношенията си с Югославия и Гърция. Проблемите са наследени от миналото със сложния национален въпрос, а през войната са утежнени от присъствието на български войски в Беломорието, Македония и Сърбия. По-късно все по-голяма тежест при споровете добиват идеологическите мотиви, положението на победена България и най-вече указанията на Сталин[2].

В края на войната Югославия и Тито имат висок международен престиж и самочувствие на победители. Това им помага да наложат родилата се в началото на века теза, че населението в трите части на Македония (Пиринска, Вардарска и Егейска) е отделна македонска нация, която има право да се обедини в държавно формирование в рамките на Югославия. На 2 август 1944 г. е направена първата крачка: създадена е Народна република Македония (НРМ) като член на Югославската федерация. През септември-октомври 1944 г. Белград и Скопие се възползват от трудностите на България, за да предприемат и следващата стъпка: пряко присъединяване на Пиринска Македония към НРМ[3]. Тя е улеснена от БРП (к), възприела под натиска на Коминтерна противоречащата на историческите факти и националните интереси теза за отделна „македонска нация“ и подхождаща идеологически към „нова Югославия“. За това допринася и категоричната подкрепа на СССР за Тито и толерирането на воюващата срещу Хитлер страна[4].

---

[2] *Исусов, М.* Сталин и България. С., 1991, 52–74.

Югославия се възползва от международната изолация на България и от необходимостта тя да получи съгласието на Белград за военни действия на югославска територия и оказва натиск за откъсване на Пиринския край. Най-податливи на него са българските комунисти с тяхната традиционно непоследователна линия по националния въпрос, прекомерния им респект пред Тито и стъписването им пред сложната международна ситуация на България. В края на септември 1944 г. те приемат югославската теза, че населението в Пиринска Македония *„има право на самоопределение до отцепване или доброволно присъединяване към други народи“*[5], и допускат широка пропаганда от представители на Скопие в Горноджумайска (дн. Благоевградска) област за *„издигане на македонското национално съзнание“* на българите в този край. Изразено е и съгласие да се изпълнят поставените от югославска страна искания за създаване там на *„македонски“* военни единици и *„народоосвободителни*

---

[3] *Лалков, М.* От надежда към разочарование. Идеята за федерацията в Балканския югоизток (1944–1948 г.). С., 1993, 91–158; *Ангелов, В.* Хроника на едно национално предателство. Благоевград, 1999, 3–36.

[4] Съветската позиция е открито демонстрирана още през април 1944 г., когато Г. Димитров информира Сталин, че според БРП *„правилното решаване на въпроса за бъдещето на Македония е възможно само на основата на братско съглашение между България и Югославия, с отчитане интересите и волята на самото македонско население и при съдействието на Съветския съюз“*, като най-желателно с оглед на интересите на Балканите и на СССР е създаването на южнославянска федерация. Съветският отговор едва ли оставя съмнения за бъдещото поведение на Москва в българо-югославския спор: *„Македонският въпрос ще се обсъжда при нас. При разрешаването му след войната нашето отношение към Югославия ще бъде най-благосклонно“* (*Димитров, Г.* Дневник 1933–1949 г. С., 1998, 418–419).

[5] Такова устно *„спогаждане“* се постига на 25 септември 1944 г. на среща в София между югославска делегация с участието на Св. Вукманович-Темпо, секретаря на ЦК на Македонската комунистическа партия Лазар Колишевски и членове на Политбюро на ЦК на БРП (Тр. Костов, Д. Терпешев, Г. Чанков, А. Югов, Ц. Драгойчева) (*Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения 1944–1945. С., 1989, 75–77; *Германов, С.* Македонският въпрос 1944–1989. С., 2012, 44–48).

комитети" и за разгръщане на пропаганда в полза на незабавното му присъединяване към НРМ.

След по-малко от месец обаче намеренията на Македонската комунистическа партия (МКП) да се осъществи незабавно присъединяване на Пиринския край към НРМ стават съвсем явни. На 20 и 25 октомври 1944 г. Политбюро на ЦК на БРП (к) отчита, че в резултат от дейността на македонските представители в Горноджумайска област *„се създава държава в държавата"* и тя се превръща *„фактически в територия на Македония"*[6]. Партийното ръководство решава присъединяването ѝ да не се поставя в практически план, а да се обвърже с бъдещия българо-югославски съюз. Продължава обаче придържането към погрешната теза за необходимостта да се *„издига македонското национално съзнание"* сред населението в областта. В крайна сметка замисълът на югославската страна е осуетен, след като Сталин принуждава Тито да се съгласи българските войски да воюват на югославска територия, а от Москва Г. Димитров, информиран от Политбюро за действията на македонските емисари в Пиринския край, категорично се обявява против откъсването му. Според него разрешаването на македонския въпрос не може да стане без арбитража на Москва и трябва да е следствие от бъдещия съюз между двете държави[7].

След този неуспех, от ноември 1944 г. югославската страна извежда на преден план идеята за създаване на южнославянска федерация. Тито има интерес от голяма славянска държава, която ще му даде предимства при преговорите за общ кабинет с югославското кралско емигрантско правителство и за отстояване на югославските претенции за Триест. В България и правителството, и общественото мнение са убедени, че тясното обвързване с победителката Югославия ще помогне за излизане на страната от изолацията, ще издигне авторитета ѝ и ще осигури надеждна защита при преговорите за бъдещия мирен договор. Сталин също одобрява започналите българско-югославски разговори, тъй като бъдещата голяма славянска държава в съветската орбита ще е надеждно предмостие за СССР в Южна Европа и ще противодейства на доминираната от Англия Гърция.

---

[6] *Ангелов, В.* Хроника..., 25–28.

[7] На 27 октомври 1944 г. Г. Димитров настоява пред Тито *„да разясни на македонските другари да не поставят практически въпроса за присъединяването на българска Македония* [към република Македония], *което може да стане само при определяне на новите граници между България и Югославия на основата на предварително разбирателство между тези две държави"* (*Димитров, Г.* Дневник, с. 445). Вероятно върху позицията на Г. Димитров оказват влияние и постигнатите същия месец договорености между Сталин и Чърчил, предвиждащи по 50 % съветско и западно влияние в Югославия.

До началото на 1945 г. Белград и София си разменят няколко проекта за федерация[8], които открояват различните виждания на двете страни за формата, за сроковете и за начина на създаването ѝ. ЮКП предлага принципът на федериране да е 6:1, т.е. включване на България в Югославската федерация със статут на една от югославските републики. Това би означавало поглъщане на страната и затова във всички български проекти се отстоява принципът 1:1, т.е. обединение между Югославия като цяло и България на паритетна основа. В югославските проекти се настоява за незабавно създаване на федерация, за да се поставят Англия и САЩ пред свършен факт (дори се посочва и крайният срок – 31 декември 1944 г.), и за присъединяване на Пиринския край към НРМ. В това предложение българската страна съзира опасност за националната независимост и отстоява възгледа за поетапно изграждане на федерацията, т.е. тя да се предхожда от тесен съюз между двете държави във всички области и за неопределен срок. Разработването на тези позиции става на държавно равнище, като в него се ангажират различни политически сили[9]. България е категорична, че присъединяването на Пиринския край към НРМ ще бъде възможно едва след като се изгради федерацията, при това едновременно с връщането на Западните покрайнини на България. Същевременно БРП (к) упорито се придържа към тезата за *„македонската нация“* и за *„правото на самоопределение“* на македонците, като многократно заявява готовността си да работи за утвърждаване на *„македонско национално съзнание“* сред българското население в Пиринския край.

За разрешаване на спорните въпроси е потърсен арбитражът на Сталин. По сроковете за федерирането той приема югославското становище, за да изпревари реакцията на западните съюзници. Съветът му е да се ускори федеративното обединение, *„защото, ако народите искат, никой не може да им попречи“*[10]. Югославската настъпателност и съветската благосклонност карат българската страна да възприеме тезата за ускореното федериране, но все пак не до 31 декември 1944 г., а до края на войната. Що се отнася до формата на федерацията, Сталин първоначално отстоява българската теза[11], но в края на януари 1945 г. по югославско внушение съветва тя да не се предрешава. По същото време Англия, получила сведения за предстоящото обединение, протестира официално пред СССР, че България не е подписала мирен договор и не може да води самостоятелна външна политика. Страхът на Лондон е предизвикан от опасността бъдещата голяма славянска държава да доведе съветското влияние до Гърция, както и от превръщането на НРМ в притегателен център и за Егейска Македония.

---

[8] *Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения..., 276–293.

[9] В разработването на проектите освен комунистите участват К. Георгиев, П. Стайнов, Д. Велчев, д-р Г. М. Димитров, Д. Казасов, Д. Нейков. Мисията по съгласуването на проектите е поверена на члена на ръководството на НС „Звено“ Петър Тодоров, който подробно я описва в спомените си (*Тодоров, П.* Лични свидетелства. С., 1999, 333–373).

Протестите на Англия са подкрепени и от САЩ и Сталин не може да не се съобрази със своите съюзници. В края на януари 1945 г. той се отказва от незабавното федериране, а иска България и Югославия през следващия месец да подпишат съюзен договор, който да не дразни Лондон и Вашингтон, но да се приеме от двете страни като първа крачка към федерацията. Новите западни протести карат Москва два пъти да отлага сключването на договора, а на 12 април 1945 г. в Москва Тито и Г. Димитров получават поредната инструкция – този път за триетапно развитие на отношенията: да се възстановят *„в най-близко време“* дипломатическите отношения (последвало на 5 май 1945 г.), *„след известно време“* да се сключи договор за сътрудничество и взаимопомощ и едва като трета стъпка да се създаде федерация, за която срокове не се поставят[12]. Всъщност това е българският вариант за поетапно изграждане на обединението. През следващите две години България и Югославия имат различни приоритети, но перспективата за федерацията се запазва.

---

[10] *Лалков, М.* От надежда към разочарование..., с. 164.

[11] Мнението на Сталин е предадено в дневника на Г. Димитров: *„10 януари 1945. Сталин се обади: ...Югославяните ми съобщиха, че предложили на българите България да влезе в Югославия на онези права, както сърбите и хърватите. Но българите не се съгласили с това и настоявали за създаване от Югославия и България на равноправна българо-югославска съюзна държава. Аз казах, че българите са прави, а югославяните не са прави. Би следвало от Югославия и България да се създаде двуединна държава на равноправни начала, нещо като бившата Австро-Унгария. Иначе влизането на България в Югославия ще означава поглъщане на България...“* (*Димитров, Г.* Дневник, с. 460).

През юни 1946 г. Сталин отново казва тежката си дума: подписването на съюзния договор да се отложи за след мирните договори, а дотогава на Пиринския край да се даде *„културна автономия"*, за да се развие там *„македонското съзнание"* на *„македонската нация"* като първа крачка към присъединяването по-късно към НРМ[13]. Поредният съветски натиск, с който БРП трябва да се съобрази, отново идва в момент, когато България е уязвима – предстои Парижката конференция за обсъждане на мирните договори с бившите сателити и страната трябва да си осигури дипломатическа подкрепа. Десетият пленум на ЦК на БРП (к) (9–10 август 1946 г.) изпълнява съвета: в доклада на Г. Димитров и в приетата резолюция се признава правото на *„македонския народ"* на обединение в НРМ в рамките на Югославия, т.е. признава се правото на вътрешноюгославско решение на македонския въпрос, но се поемат и ангажименти към Пиринския край. До присъединяването му към НРМ в бъдещата федерация БРП (к) поема ангажимента да работи *„систематически за културното сближаване на македонското население"* с НРМ, за популяризиране на *„македонския език и литература и историята на НРМ"*, както и да осъществи *„ред ме-*

---

[12] Пак там, с. 474; *Лалков, М.* От надежда към разочарование..., 203–209; *Даскалов, Г.* Българо-югославски политически отношения..., 226–315; Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944–1952 г.). Сб. документи. Съст. В. Ангелов. С., 2004, с. 27.

[13] Поредната инструкция е дадена на срещата на Сталин с Г. Димитров и Тито в Кремъл на 7 юни 1946 г. Сталин отправя похвали към югославската страна за това, че е имала *„по-гъвкава политика"* и е дала автономия на Вардарска Македония, докато БРП (к) се бояла да даде автономия на Пиринския край. Той е безцеремонно категоричен: *„Трябва да се даде културна автономия на Пиринска Македония в рамките на България... Автономията ще бъде първата крачка към съединението на Македония, с което при сегашната обстановка може да не се бърза... Че нямало развито македонско съзнание у населението, това нищо не значи. И в Белорусия нямахме такова съзнание у населението, когато я обявихме за съветска република. А сетне се оказа, че действително има белоруски народ..."* (*Ангелов, В.* Хроника..., с. 97; *Мичев, Д.* Македонският въпрос и българо-югославските отношения – 9 септември 1944–1949. С., 1994, 227–228; *Димитров, Г.* Дневник, 527–528).

роприятия по линия на културната автономия, които да способстват за развитие на националното самосъзнание и да облекчат обединението с НРМ"[14].

Принудата е основният начин за изграждане на македонско национално съзнание у българите в Пиринския край. Кулминацията е демографското преброяване на населението (декември 1946 г.), когато то е принуждавано да се записва като „македонско" с цел официално да се докаже „македонският характер" на региона[15]. По този начин под външен натиск и поради идеологическото късогледство на БРП (к) са пренебрегнати българските национални интереси и са потъпкани историческите традиции в угода на Югославия и СССР. Мнението на Сталин, че с присъединяването може да не се бърза, позволява на БРП (к) да отстоява позицията си то да стане след създаването на федерацията и в замяна на връщането на Западните покрайнини. Признаването на „македонска нация" в България, макар впоследствие да е отхвърлено от българската страна, остава да тежи върху българо-югославските отношения, създавайки сериозни проблеми и напрежение между двете съседни държави.

През лятото на 1947 г., след като България вече е сключила мирния договор с победителите, започва нов период в преговорите за федерация. В Блед (30 юли – 1 август 1947 г.) двете страни съгласуват текста на Договора за дружба и взаимопомощ, който впоследствие е подписан в Евксиноград (27 ноември 1947 г.)[16]. Договорена е и общата линия към Пиринския край: присъединяването му към НРМ да стане *„въз основа на бъдещия съюзен договор"* между България и Югославия и *„едновременно с възвръщането на Западните български покрайнини към България"*, без да се води пропаганда за незабавното му присъединяване. Същевременно българската страна в лицето на министър-председателя Г. Димитров се задължава да работи за *„културното сближение на македонското население в България и НРМ“* чрез организиране в Пиринския край на *„редица културни предприятия – македонски театър, македонска книжарница и пр., а така също се въвежда в българските училища в Македонския край изучаването на македонския език и историята на македонския народ“*[17]. Така на държавно равнище са потвърдени взетите година по-рано партийни решения за „културната автономия“. Те заедно с двустранния договор приближават федерацията, за която обаче двете страни не говорят публично. След Блед българската държава започва действия по линия на „културната автономия“[18], посрещнати обаче със съпротива от населението в Пиринския край.

---

[14] *Мичев, Д.* Македонският въпрос и българо-югославските отношения..., с. 234; *Ангелов, В.* Хроника..., 102–105.

[15] От 252 575 жители на Пиринския край към 31 декември 1946 г. 160 641, или 63,6 %, са записани като „македонци", 54 425, или 21,5 % – като българи, и 28 924, или 11,5 % – като „помаци". Показателен обаче е фактът, че 131 954 души от записаните като „македонци" отбелязват в графата „майчин език" българския и само 28 611 – македонския (*Ангелов, В.* Хроника..., 125–143).

[16] Подписването на договора при втората визита се налага поради това, че България има право да сключва такива договори след влизането в сила на мирния договор на 15 септември 1947 г. (Македонският въпрос в българо-югославските отношения..., с. 212).

Тито и Димитров демонстрират стремеж към федерация, без да я уговорят със Сталин, което дразни съветския лидер и засилва трупащата се неприязън към Тито като към конкурент за ръководното място в комунистическия лагер. Сталин се опитва да „опитоми“ своя конкурент с „юздата“ на федерацията – на 10 февруари 1948 г. той съветва двете страни: *„Направете я, ако искате, утре. Това е естествено и ние нямаме нищо против. Ние сме само против комсомолските методи на обединение... Вие не бива да се бавите с обединението на трите страни – Югославия, България и Албания... Сега България е нормална и пълноправна държава. Сега по моему вие не бива да отлагате тоя въпрос – по-добре е да се*

---

[17] ЦДА, ф. 146 Б, оп. 5, а.е. 490, л. 1–5.

[18] Сред тях са откриването на „македонска“ книжарница в Горна Джумая (дн. Благоевград); задължителното абониране и закупуване на македонски вестници и литература; *„подвижното македонско кино“*; *„македонският облик“* на в. „Пиринско дело“; празнуването на националния празник на НРМ (11 октомври); „поправките“ в учебниците по история и география; създаването на „Македонски народен театър“; изпращането в НРМ като стипендианти на 149 студенти, 148 ученици в средните училища и 135 учители, които да се подготвят да преподават македонски език и история, въведени като нови учебни дисциплини в гимназиите и основните училища на Пиринска Македония; пристигането на учители от НРМ и др. (*Ангелов, В.* Хроника..., 195–207; *Германов, С.* Македонският въпрос..., 61–67, 86–100; Македонският въпрос в българо-югославските отношения..., с. 220, 227, 228, 231; *Ангелов, В.* Вик в съня. Материали за съпротивата на Владимир Поптомов срещу македонизацията в Пиринския край (1944–1949). С., 2005).

ускори... Федерацията решава всички въпроси."[19] Надеждата му е, че чрез Г. Димитров и България ще може да държи Югославия под контрол. В края на март 1948 г. конфликтът Тито–Сталин набира инерция и съветският лидер прави своите критики достояние на ръководителите на останалите източноевропейски страни, които веднага се солидаризират с тях[20]. Раздразнен от българската реакция, Тито обявява разговорите с българската страна за невъзможни и по този начин официално демонстрира отказа на Югославия да изгражда южнославянска федерация, в която според него България ще бъде проводник на съветското влияние и контрол. Така федерацията се отлага за неопределено бъдеще, след като Югославия се върне в социалистическия лагер.

Същевременно през пролетта на 1948 г. кризата в съветско-югославските отношения извежда на повърхността недоволството на населението в Пиринския край от политиката на „културна автономия"[21]. Под въздействието на тези външни и вътрешни фактори ръководството на БРП (к) е принудено да анализира водената до момента политика по македонския въпрос и да внесе корекции в нея[22]. Промяната в тона се усеща в доклада, изнесен от Тр. Костов на второто заседание на Коминформбюро в Букурещ (юни 1948 г.), което обвинява ЮКП, че е поела *„пътя на откъсване от социалистическия фронт"* и е преминала *„на позициите на национализма"*[23]. Тр. Костов подчертава: *„Ние се задължихме по съвета на съветските другари да съдействаме за развитието на македонско национално съзнание... но трябва ли да се кара населението от Пиринския край да се откаже от своя роден български език... Част от населението не само на Пиринския край, но и на Вардарска Македония продължава да се чувства българско и да говори български език."*[24] От името на ЦК на БРП (к) Тр. Костов предлага Коминформбюро да обсъди македонския въпрос и българо-югославските отношения, разчитайки вероятно на по-благоприятно третиране на България в условията на разрив с Югославия. Съвещанието обаче не приема българското искане[25].

---

[19] Сталин настоява Албания да се присъедини към бъдещата федерация, но едва след изграждането на българо-югославското обединение. Целта му е да предотврати започналите опити на Югославия да погълне Албания и едва след това, със засилени позиции, да гради федерацията с България (*Димитров, Г.* Дневник, с. 599).

[20] Сталин посочва като причина за влошаването на отношенията антисъветските изказвания на югославските ръководители за *„великодържавния шовинизъм на СССР"* и идеологическите различия с ЮКП, която пренебрегва класовата борба и ръководната роля на комунистическата партия.

[21] *Ангелов, В.* Хроника..., 241–251.

[22] Пример за това е информацията на Владимир Поптомов, член на комисията на Политбюро на ЦК на БКП, за провеждането на „културната автономия", изпратена в началото на април 1948 г. до Г. Димитров: *„...работите в този край не вървят добре. Така нареченото македонизиране тук се върши по такъв нескопосан начин, че резултатите са твърде печални и... твърде вредни от гледна точка на големите интереси на нашата държава. Тук „македонската пропаганда" се върши по такъв начин, че просто се сее дух на сепаратизъм, на разединение на българския народ от българската държава... съзнанието на населението в Пиринския край е вече раздвоено...думата българин, думата българско започва да се слуша все по-рядко и дори се дохожда дотам, че това се счита за ерес, за непозволено нещо, за великобългарски шовинизъм..."* (*Ангелов, В.* Хроника..., 241–242).

В критиката на ЮКП, направена в Букурещ, прозвучава и нотка на оптимизъм – Коминформбюро *„не се съмнява, че в недрата на Югославската компартия има достатъчно здрави елементи... верни на единния социалистически фронт"*, чиято задача е да накарат партийното ръководство *„да скъса с национализма"*, или да го сменят и да издигнат ново[26]. Българските комунисти възприемат тази оценка и се надяват, че конфликтът няма да излезе от партийните рамки. На XV пленум на ЦК на БРП (к) (27 юни 1948 г.) Г. Димитров и Тр. Костов заявяват, че кризата в ЮКП не трябва да накърнява добрите междудържавни отношения и да компрометира идеята за единството и братството на двата народа. В същото време необходимостта от промени в позицията по македонския въпрос (до момента тя съответства на вече изминал етап в българо-югославските отношения, насочен към подготовка за федериране) кара партийните лидери за пореден път (след неуспеха с Коминформбюро) да търсят подкрепа – този път от Сталин. И отново българската страна не получава отговор[27].

---

[23] Резолюция на съвещанието на Коминформбюро „За положението в Югославската комунистическа партия", Букурещ, юни 1948 г. – В: Титовата банда – оръдие на империалистите. Сб. документи и материали. С., 1951, 43—49.

[24] *Баев, Й.* Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България. С., 1995, с. 120; *Германов, С.* Македонският въпрос..., с. 110.

[25] *Мичев, Д.* Македонският въпрос и българо-югославските отношения..., с. 433.

[26] Резолюция на съвещанието на Коминформбюро „За положението в Югославската комунистическа партия", Букурещ, юни 1948 г. – В: Титовата банда – оръдие на империалистите..., с. 50.

На 12–13 юли 1948 г. се провежда XVI пленум на ЦК на БРП (к). Г. Димитров критикува себе си и партийното ръководство за *„сляпото доверие“* към югославските лидери, които обаче подхождали към федерацията от позициите на диктата с цел да ощетят националната независимост на България. Димитров признава, че са се поддали на югославския натиск и са допуснали скопски учители и книжари *„да наводнят“* Пиринския край, да водят антибългарска пропаганда и да го превърнат в *„държава в държавата“*[28]. В раздела „По положението в Пиринския край“ на приетата от пленума резолюция федерацията и евентуалното присъединяване на Пиринския край към НРМ остават като перспектива, но с уговорката, че *„са възможни само при една Югославия, която ще остане вярна на общия социалистически и демократически международен фронт“*. В документа е записано да се преустанови безконтролното минаване на границата от НРМ в Пиринския край; да се прекрати враждебната агитация на учители, книжари и др.; да се премахне принудителното изучаване на македонски език от чиновниците и принудителното абониране за македонски вестници. Така се прекратява насилствената „македонизация“ на Пиринския край. Партията обаче продължава да се придържа към погрешното схващане, че населението там е „македонско“ и че политиката на „културна автономия“ трябва да продължи *„с неотслабваща енергия“*, като в училищата се изучава историята на *„македонското освободително движение“*, като се създават македонски самодейни колективи и се въвежда факултативно изучаването на македонски език, но с *„местни македонски учители“*, а населението да се остави *„свободно да определя своята националност“*[29]. Така се слага край на антибългарската пропаганда в Пиринския край; преустановена е насилствената смяна на българската националност и за първи път се признават грешки по македонския въпрос. БРП (к) обаче продължава да оценява населението в Пиринския край като „македонско“, но говорещо български, и да прилага там политиката на „културна автономия“. В този дух са и постановките в доклада на Г. Димитров на V конгрес на БРП (к) през декември 1948 г.[30]

---

[27] Запитването до Сталин е отправено на 6 юли 1948 г. чрез Андрей Жданов в хода на подготовката за XVI пленум на ЦК на БРП (к). Няма документално потвърждение дали Сталин е отговорил (*Мичев, Д.* Македонският въпрос и българо-югославските отношения..., с. 439; *Баев, Й.* Военнополитическите конфликти..., с. 122).

[28] *Мичев, Д.* Македонският въпрос и българо-югославските отношения..., 440–442.

[29] Из резолюцията на 16 пленум на ЦК на БРП (к), 12 юли 1948 г. „По положението в Пиринския край“. – В: Титовата банда – оръдие на империалистите..., 51–53.

През 1949 г. Сталин засилва натиска върху Югославия, принуждавайки източноевропейските страни да денонсират договорите си с нея. Конфликтът ескалира и надеждите на българските ръководители, че няма да засегне междудържавните отношения, остават напразни. На 1 октомври 1949 г. България е принудена да последва съветския пример и да денонсира Договора за приятелство, сътрудничество и взаимна помощ от 27 ноември 1947 г. Отношенията се изострят още повече; взаимните нападки стават ежедневие. Социалистическите страни водят широка кампания срещу Югославия, кулминация на която е резолюцията на третото съвещание на Коминформбюро в Матра (Унгария) през ноември 1949 г.[31] Прекратени са търговските и културните контакти[32], провокират се гранични инциденти, започват и съдебни процеси с обвинения в шпионаж и вредителство. През 1949 г. се засилват преследванията на българите в НРМ, като част от тях са пратени в концентрационни лагери. Нарушенията на границата стават ежедневие, а към нея от двете страни се придвижват военни части[33]. В търсене на „врага с партиен билет" в духа на Сталиновата теория за непрестанното изостряне на класовата борба при прехода към социализма в БКП започва чистка. От редиците ѝ са изключени комунисти, обвинени, че са *„титовисти"* и *„югославски шпиони"*[34].

---

[30] В доклада си пред конгреса Г. Димитров заявява, че партията *„е стояла винаги и днес стои твърдо на позицията, че Македония принадлежи на македонците“* и е убедена, че *„македонският народ ще осъществи своето национално единство... като свободна и равноправна нация само в рамките на федерацията на южните славяни“*. Главната пречка пред нея обаче са *„изменниците на марксизма-ленинизма, националистическите ръководители в Белград и Скопие“* (Пак там, 59–60).

[31] За тона на тази кампания красноречиво говори докладът „Югославската компартия в ръцете на убийци и шпиони“ на румънския комунистически лидер Г. Георгиу-Деж на третото съвещание на Коминформбюро през 1949 г. в Матра, Унгария, както и издаването през 1951 г. на сборника с документи и материали „Титовата банда – оръдие на империалистите“ и на подготвените от Министерството на външните работи „Документи за враждебната и агресивна политика на югославското правителство спрямо НРБ“.

[32] Югославия възпрепятства българския транзит през нейна територия и това налага да се потърсят други търговски коридори, особено след създаването на СИВ през януари 1949 г. По това време българската страна се ориентира към изграждане на мост на Дунав, който да улесни търговските връзки със СССР. При посещението си в Москва в края на юли 1949 г. В. Червенков, А. Югов и Г. Дамянов се оплакват на Сталин, че между България и Югославия *„вече фактически не става никаква търговия. Тя е замряла. Но за нас е жизнен въпросът за транзита. Ние трябва да излезем от тази зависимост, затова ни е необходимо за 1–2 години да бъде построен моста при Гиген.“* Сталин обещава да подпомогне този проект. На същата среща той уверява своите гости: *„България е по-близко до нас, не Югославия, а България е по-близко до нас“* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 42, л. 41–42).

Македонският въпрос продължава да засилва напрежението между България и Югославия. През ноември 1950 г. българската страна за трети път безуспешно настоява Коминформбюро да изработи обща позиция по него[35]. Вместо това се издига лозунг за създаване на единна народнодемократична Македония, при което на Пиринския край е отделена ролята на обединителен център[36].

---

[33] *Огнянов, Л.* Отношенията между България и Югославия (1949–1956). – Минало, 1996, № 3, 85–95; *Баев, Й.* Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война. С., 2010, 125–128.

[34] На 5 декември 1948 г. Сталин обвинява един от най-изтъкнатите партийни и държавни ръководители – Тр. Костов, в национализъм и титовизъм, а през март 1949 г. ПБ и ЦК на БКП го заклеймяват в този дух. През юни 1949 г. той е арестуван, включително за сътрудничество с Тито и продаване на интересите на България при преговорите за федерацията, както и че с югославска военна помощ възнамерявал да свали властта, като за целта създал югославска шпионска мрежа (Борби и чистки в БКП (1948–1953). Документи и материали. Съст. Л. Огнянов. С., 2001, с. 37, 53, 68).

[35] *Баев, Й.* Военнополитическите конфликти..., с. 126.

[36] В началото на 1952 г. министърът на външните работи Вл. Поптомов разработва тезиси по македонския въпрос, според които политиката на Белград прави невъзможна южнославянската федерация и обединението на Пиринска и Вардарска Македония. За *„националното"* обединение на македонците, което може да стане само с подкрепата на СССР, пречка е прозападната политика на Югославия. Акцентът за първи път е върху *„националното потисничество"* на македонците в Югославия и Гърция, които са *„поробени"* от *„титовци и колишевци"* и от гръцките *„монархофашисти"*. Те трябва да водят борба за събаряне на режимите в двете страни, за *„мир, свобода и демокрация на Балканите"* и против американското присъствие на полуострова, а населението от Пиринския край трябва да оказва всестранна помощ на тази борба. Тази българска позиция е много уязвима и подхранва антибългарски коментари на Запад. Като основна задача на БКП в Пиринския край се поставя укрепването на *„македонското национално съзнание"*, като националният въпрос е подчинен на задачите по изграждането на социализма (*Ангелов, В.* Политиката на БКП по македонския въпрос (юли 1948–1956). – Исторически преглед, 1996, № 5, 104–105).

Концепцията за обединена Македония е кулминация на опитите на Коминформбюро за дестабилизиране на Югославия. Същевременно в българския печат неспирно се изнасят факти за кървави насилия над населението в НРМ и за *„гестаповския терор“* над пробългарски настроените хора там, за натрапването на изкуствения литературен „македонски език“ и неговото посърбяване. От своя страна в края на 1951 г. Югославия внася в ООН меморандум и в него обявява населението в Пиринския край за *„малцинство“*, което е преследвано и тероризирано от българските власти.

След смъртта на Сталин през 1953 г. отново по нареждане на Москва България започва да нормализира отношенията си с Югославия. Тласък дават промените, които настъпват в съветската външнополитическа концепция. През февруари 1953 г. Гърция и Турция, членуващи вече в НАТО, създават заедно с Югославия Балкански пакт[37] и така засилват западните позиции на полуострова. Подготвя се и приемането на ФРГ в европейските и атлантическите структури. Тези неблагоприятни за Москва тенденции карат новите съветски ръководители да преосмислят отношенията с Югославия[38]. В началото на юли 1953 г. министър-председателят В. Червенков е извикан в Москва, за да получи инструкции, формулирани от съветското ръководство след пленума, „разобличил“ Л. Берия. Във външнополитически план от България се изисква по-голяма настъпателност в Балканския регион и най-вече – да се нормализират отношенията с Югославия, но *„като с буржоаз-*

---

[37] *Баев, Й.* Системата за европейска сигурност и Балканите..., 128–135.

[38] В края на юни 1953 г. съветското ръководство преценява, че след като опитът да се реши югославският проблем с *„челен удар“* се е оказал неуспешен, трябва да се използват други средства – *„да се установят с Югославия такива отношения, каквито има с другите буржоазни държави, свързани със Северноатлантическия агресивен блок – посланици, официални телеграми, делови срещи и т.н.“* (Дело Берия: Пленум ЦК (июль 1953 г.) – Известия ЦК КПСС, 1991, № 1, с. 143). Подготовката на първоначалните неофициални контакти с Тито е дело на комисаря по вътрешните работи и претендент за поста на Сталин – Л. Берия, а впоследствие това се превръща в едно от обвиненията срещу самия него, макар че обвинителите Н. Хрушчов, Г. Маленков и В. Молотов след отстраняването му продължават именно по този път (*Берия, С.* Мой отец – Лаврентий Берия. Москва, 1994, 365–366, 371; *Аникеев, А.* Началний период нормализации советско-югославских отношений (1953–1954 гг.). – В: Spoljna Politika Jugoslavije 1950–1961. Zbornik radova. Beograd, 2008, 68–73).

на държава"[39]. Българската страна веднага започва да изпълнява тези указания. Политбюро на ЦК на БКП решава да се подобрят отношенията с Югославия, като се заобикаля най-тежкият въпрос – македонският. Позицията на българските управляващи е да не се влиза в *„открит спор"* по този деликатен проблем и да спрат *„резките нападки"* в печата срещу Югославия[40]. Мотивите са не само плод на желанието на В. Червенков да се съобрази с указанията на новите господари на Кремъл и да спечели благоволението им. За него мълчанието по македонския въпрос е изгодно, за да не се припомня, че по-голямата част от периода на най-острото противопоставяне между България и Югославия съвпада с годините, когато той е начело на държавата и на БКП. Съзнанието на В. Червенков за собствена и партийна непогрешимост и инстинктът му за политическо самосъхранение позволяват ограничен периметър на действия за активизиране на отношенията с Югославия, а най-вече правят невъзможна сериозната преоценка „отгоре" на политиката на БКП по македонския въпрос. На 20 август 1953 г. на югославската страна официално е предложено да се нормализират дипломатическите отношения и в следващите месеци са разменени посланици, уреждат се редица въпроси, свързани с общата граница, активизират се търговските и културните връзки[41].

През 1954 г. съветското партийно ръководство разпорежда специална комисия да проучи вътрешнополитическото развитие на Югославия и да прецени доколко отговарят на действителността пропагандните твърдения от времето на разрива, че в тази държава се извършва „реставрация на капитализма". Изводът на комисията, че Югославия строи социализъм, но по свой път, активизира съветската дипломация[42]. През втората половина на 1954 г.

---

[39] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 122, л. 39. Решение в този дух е взето от Политбюро на ЦК на БКП на 13 август 1953 г. (Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1950–1967 г.). Сб. документи „Архивите говорят". Т. 60. Съст. И. Бурилкова, Ц. Билярски. С., 2009, с. 99).

[40] *Огнянов, Л.* Отношенията между България и Югославия..., с. 93.

[41] Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1950–1967 г.)..., 116–117.

[42] В мемоарите си Н. Хрушчов твърди, че той е инициаторът за комисията: *„Товарът на миналото тежеше върху всички нас и тогава не беше толкова лесно веднага да се променят нещата. Затова аз предложих: „Другари, дайте да създадем комисия от учени и да ѝ поръчаме да проучи какъв тип е сега югослав-*

Москва подготвя другите комунистически партии за замисленото сближаване с Белград, но реакцията е по-скоро въздържана – резките политически обрати в рамките само на няколко години не предизвикат ентусиазъм дори в послушните партийни елити[43]. Колебанията на българските управляващи се подсилват от нееднопосочната външнополитическа линия на югославското ръководство и от еретичните от гледна точка на марксизма идеи, прокарвани от някои негови представители. Сред тях изпъква Милован Джилас - секретар на ЦК на СЮК и председател на югославското правителство, който в поредица статии в официоза „Борба“ определя марксизма като *„остарял“* и настоява за демократизация на обществения живот[44]. В. „Работническо дело“ информира за ревизията на марксизма от страна на толкова високопоставен югославски ръководител и провокира нови съмнения в ползата от нормализирането на отношенията. Те не са напълно заличени и след като през януари 1954 г. М. Джилас е отстранен от всички ръководни постове. Несигурността се предизвиква и от задълбочаването на югославското сближаване с Турция и Гърция. Сключеният на 28 февруари 1953 г. договор за дружба и сътрудничество (Балкански пакт) между трите държави е допълнен на 9 август 1954 г. с военен пакт, подписан отново със съдействието на САЩ и Англия. Така Югославия, без да влиза в НАТО, става част от военно-стратегическите планове на тази организация, а до края на 1955 г. Тито уверява, че *„много грешат тези хора на Запад, които мислят, че Югославия ще се оттегли от Балканския пакт в резултат от установяването на нормални дипломатически отношения със*

ската държава – капиталистическа или социалистическа?... Комисията бе принудена да признае, че Югославия по никакъв начин не можеше да се разглежда като капиталистическа държава и че в държавното устройство на Югославия са налице всички елементи на социалистическия строй“ (*Хрущёв, Н.* С. Воспоминания. Москва, 1997, с. 314).

[43] През юли 1954 г. югославският посланик в България М. Милкович се оплаква на съветския си колега Ю. Приходов, че българските власти бавят отговорите на предложени от Югославия инициативи в областта на културата и спорта и продължават да толерират (както това правят и Румъния и Албания) югославските политемигранти, които водят пропаганда срещу правителството в Белград (КПСС и формирование советской политики на Балканах в 1950-х – первой половине 1960-х гг. Сб. документов. Салоники, Греция, 2003, 25–26).

[44] *Огнянов, Л.* Отношенията между България и Югославия..., с. 94.

СССР" и че страната му няма да влиза в НАТО, но ще сътрудничи със Запада във военно отношение[45].

Стремежът на Тито да лавира между двата блока го кара да се възползва от променящото се отношение на СССР към него и да активизира контактите със социалистическите страни. До края на 1954 г. Югославия прекратява пропагандните кампании срещу тях и дори подкрепя молбата на България за член на ООН. В средата на май 1954 г. югославският посланик в София М. Милкович предлага разширяване на културните връзки между двете страни[46]. През 1954 г. са сключени споразумения за граничната линия и инцидентите по българо-югославската граница; възстановени са и икономическите връзки[47]. В. Червенков, повлиян от по-категоричните наставления, идващи от Москва след доклада на съветската комисия за характера на югославската държава, променя оценката за западната съседка. Докато през лятото на 1953 г. той твърди, че отношенията с нея трябва да се развиват *„като с буржоазна държава"*, на 2 ноември 1954 г. вече заявява пред ЦК на БКП, че Югославия *„не е изгубена за социалистическия лагер"* и *„следва да бъде в него"*[48].

Повратна в съветско-югославските отношения е 1955 г. Разведряването в международния климат благоприятства сближаването между двете страни, но те се ръководят и от по-различни съображения. В Москва Г. Маленков е отстранен от министърпредседателския пост, Н. Хрушчов укрепва позициите си начело на КПСС, но все още не е безспорният лидер. Дългогодишният сратник на Сталин – външният министър В. Молотов, остава сериозен конкурент. Различията между двамата по редица проблеми на външната политика демонстрират стария и новия начин на мислене и се превръщат в инструмент на вътрешнопартийната борба. През февруари-март 1955 г. В. Молотов прави опит да ревизира идеите на Маленков за мирното съвместно съществуване, връщайки се към постановките от времето на Коминоформбюро за двата неизбежно враждебни лагера. Тези разбирания на Молотов не се споделят от Н. Хрушчов и по-голямата част от партийното ръководство. Особено остро е противопоставянето за политиката на СССР към Югославия[49].

---

[45] КПСС и формирование советской политики..., с. 371, 373.

[46] Пак там, 17–18.

[47] *Григорова, Ж.* Балканската политика на социалистическа България 1944–1970. С., 1985, 268–269.

[48] Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1950–1967 г.)..., 119–126.

Битката за властта в Кремъл се следи внимателно от източноевропейските комунистически лидери. Повечето от тях, включително и В. Червенков, виждат бъдещия победител в лицето на сталиниста В. Молотов, който им изглежда много по-авторитетен в сравнение с по-импулсивния Н. Хрушчов. Разнопосочността на сигналите, които идват от Кремъл през първите месеци на 1955 г., позволява на българските управляващи да изчакват и да не проявяват инициативност за активизиране на контактите с Белград, още по-малко – да преразглеждат постановките си по македонския въпрос. Към средата на 1955 г. обаче Хрушчов се ориентира към решителен завой по отношение на Югославия. Причините са най-вече в променената международна обстановка – в началото на май 1955 г. се създава Западноевропейският съюз с участието на ФРГ, която влиза и в НАТО, изменяйки баланса на силите в центъра на континента. Това превръща спечелването на Югославия в приоритет за Кремъл, още повече, че след посещенията на Тито в Индия, Индонезия, Бирма и Етиопия през 1954–1955 г. нейният авторитет нараства и сред развиващите се страни в Азия и Африка, ориентирали се към „необвързване“ с военно-политическите блокове. Белград остава верен на принципите си и през май 1955 г. отказва участие в новосъздаващата се Организация на Варшавския договор. Същевременно Тито демонстрира готовност за сближаване със СССР – през януари 1955 г. е подписано споразумение за търговия и плащания (два месеца по-късно такова е подписано и с България), а през март Югославия заявява, че главната задача на Балканския съюз вече не е военното, а икономическото, политическото и културното сътрудничество[50].

---

[49] В мемоарите си Хрушчов обяснява, че лично е подел инициативата за подобряване на отношенията с Тито. Според него Молотов не е искал уреждане на конфликта с Югославия, защото бил приучен от Сталин *„да мисли от позициите на великодържавния шовинизъм“*: *„Как така ние, великата страна, победила хитлеристка Германия, ще отидем да се поклоним на някаква си Югославия?“* (*Хрущёв, Н.* С. Воспоминания..., 313–314).

[50] КПСС и формирование советской политики..., 37–38, 51.

Преориентацията на съветската политика към Югославия завършва с посещението на първия секретар на ЦК на КПСС Н. Хрушчов в Белград от 27 май до 2 юни 1955 г. Целта му е *„пълна нормализация"* на двустранните отношения по държавна линия, което *„в условията на напрегнатата международна обстановка има извънредно важно значение"*, докато по партийна линия Хрушчов предвижда само *„разбирателство"* заради твърдо отстояваните от Тито идеологически позиции[51]. Разговорите по ключовите проблеми на международните отношения (германския въпрос, Балканския пакт и НАТО) напълно удовлетворяват Хрушчов. Уверенията на Тито, че страната му има твърдо отрицателно отношение към НАТО, че *„сега силно се отличава от Запада"* и върви по самостоятелен път, карат Хрушчов да оцени срещата като *„рязък обрат"* в двустранните отношения, основа за дружески отношения и *„всестранно сътрудничество по държавна линия"* и най-вече като *„сериозен удар срещу агресивните планове на американския империализъм"*[52]. Подписаната на 2 юни 1955 г. Белградска декларация възстановява нормалните отношения между СССР и Югославия. Хрушчов демонстрира, че признава целостта и независимостта на републиките в Югославия, вкл. и съществуването на Македонската република и македонския народ[53]. Според него декларацията е стъпка към сближаване на Югославия със социалистическия лагер. Значително по-трудни за преодоляване са идеологическите различия между СЮК и КПСС и останалите източноевропейски комунистически партии. Макар да заявява, че неговата партия стои *„на основата на марксизма-ленинизма"*, Тито няма намерение да се отказва от *„особеното разбиране"* за ръководната роля на партията, за диктатурата на пролетариата, за ролята на държавата. На натиска на съветската страна за разбирателство между СЮК и останалите източноевропейски партии Тито отговаря с нееднократно напомняне, че това ще бъде постигнато, *„но не изведнъж, а постепенно"*, и не трябва да се бърза с установяването на открити връзки по партийна линия, защото ще е нужно време *„за подготовка на партията и народа“*, а и защото би предизвикало проблеми със Запада, към който Югославия има финансови задължения[54].

---

[51] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 169, л. 1–2.

[52] Пак там, л. 6–8; *Калинова, Е.* България и съветско-югославското „сближаване" 1953–1958. – В: *Spoljna* politika Jugoslavie 1950–1961. Zbornik radova. Beograd, 2008, 118–138.

[53] *Лалков, М.* Югославия (1918–1992). Драматичният път на една държавна идея. С., 1999, с. 208.

На връщане от Белград Н. Хрушчов неофициално посещава София (на 3 юни 1955 г.), а след това и Букурещ, където са поканени и ръководни дейци на Чехословакия и Унгария, за да ги инструктира, че интересите на международното комунистическо движение и на социалистическите страни налагат незабавно пълно нормализиране и подобряване на отношенията с Югославия по държавна линия, а по партийна – постепенно и по-бавно сближаване. На 9 юни основните изводи от посещението се изнасят пред ЦК на БКП, без обаче да има дискусии по ключовия проблем в българо-югославските отношения – македонския въпрос[55]. Българските управляващи не правят пряка връзка между него и изискването за подобряване на междудържавните отношения. За В. Червенков е важно да се нагоди към съветските изисквания в името на политическото си оцеляване и той вижда в тях това, което Хрушчов внушава – извеждането на Югославия от проамериканската орбита.

На 25 юни 1955 г. Хрушчов повтаря дадените инструкции в писмо, адресирано до ЦК на БКП и първия секретар Т. Живков. То завършва с изричното напомняне, че *„трябва стъпка по стъпка, с голямо търпение и такт да се подтикват самите югославски ръководители да изправят своята линия, за да се усилва марксистко-ленинското влияние в редовете на СЮК и да отслабва влиянието на Запада“*[56]. Ръководителите на БКП бързо схващат, че са нужни реални стъпки, за да се осъществи обективната необходимост от нормални отношения между две съседни страни, но и да се запише актив пред Кремъл. Само две седмици след посещението на Хрушчов в София МВнР е готово с предложения за активизиране на връзките с Югославия (но и с Гърция и Турция)[57]. Те предвиждат размяна на парламентарни, стопански, спортни и културни делегации, сключване на съдебна, митническа, културна и други конвенции, увеличаване на публикациите в печата за връзките между България и Югославия. Предложенията стават част от приетото на 2 юли 1955 г. от Политбюро на ЦК на БКП решение за развитие на отношенията с трите страни. За Югославия се подчертава, че към нея трябва да се подхожда *„като към страна, която се развива към социализма, с която ние се стремим да направим връзките си братски“*[58]. Допълнително е пояснено, че спрямо нея трябва да се прекратят *„мероприятията, естествени в отношенията ни с капиталистическите страни“* и тя да се третира така, както *„народнодемократическите страни“*.

---

[54] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 169, л. 10–14.

[55] *Баев, Й.* Българското държавно ръководство и македонският въпрос от 1948 г. до края на 70-те години. – Военноисторически сборник, 1994, № 1, с. 99.

[56] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 169, л. 14–17.

[57] АМВнР, оп. 11п, а.е. 200а, л. 2–3.

Достъпните документи не показват, че в българското партийно и държавно ръководство има някакви резерви и тревоги във връзка с Белградската декларация. В своите мемоари обаче Т. Живков твърди, че с декларациите си за *„цялост и независимост на републиките в Югославия“* и за признаването ѝ *„като единна държава на включените в нея народи“* съветският лидер е създал *„немалко трудности“* на България[59]. Според Живков пристигането на Хрушчов в София на връщане от Белград не било *„случайно“* и доказвало, че той си е давал сметка как *„с посочения акт (съобщението пред целия свят, че Съветският съюз поддържа югославските позиции, включително по „македонския въпрос“) ни поставя в трудно положение“*. Тези оценки, както и изводът, че *„пострадали бяхме отново ние“*, са плод на по-късни размишления на Живков, защото фактите показват, че през втората половина на 1955 и през 1956 г. българските управляващи без резерви изпълняват указанията на Москва за активизиране на отношенията с Югославия по държавна линия и поставянето им на широка договорно-правна основа[60]. Белград също има интерес от връзките с България и не поставя предварителни условия, вкл. и свързани с македонския въпрос[61].

---

[58] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 2592, л. 1.

[59] *Живков, Т.* Мемоари. С., 1997, с. 455, 457.

[60] Икономическите връзки между България и Югославия от 1948 до 1954 г. практически са преустановени. След това стокооборотът нараства от 1 900 000 щатски долара през 1955 г. до 20 650 000 долара през 1961 г. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 4879, л. 6, 50–61). За многобройните конвенции по-подробно вж. *Григорова, Ж.* Балканската политика..., 268–273; *Огнянов, Л.* Отношенията между България и Югославия..., 94–95.

[61] Когато в края на 1953 г. новият посланик Мита Милкович заминава за България, Тито го инструктира да не повдига македонския въпрос. Той не е разискван

На XX конгрес на КПСС през февруари 1956 г. Хрущов демонстрира изцяло позитивно отношение към югославския модел, като го оправдава с Лениновата теза за многообразието на формите при преминаването на различните страни към социализма. Това заедно с посещението на Тито в СССР през юни 1956 г. издига авторитета на СЮК и обрича на неуспех и заклеймяване от Москва евентуалните опити за противопоставяне, вкл. по македонския въпрос[62]. Всъщност ръководството на БКП няма и намерение да ги предприема заето с вътрешнопартийните борби за власт. Докато Хрушчов в „секретния“ си доклад в последния ден на конгреса включва конфликта от 1948–1953 г. в разобличаването на Сталин, в българската му реплика – пленума на ЦК на БКП от април 1956 г., изобщо не става дума за политиката към Югославия на „българския Сталин“ – В. Червенков[63]. Т. Живков, А. Югов, Г. Чанков и всички, атакуващи Червенков, в по-голяма или по-малка степен са участвали в провеждането на тази политика и са загрижени как обществото ще посрещне разкритията за „култа“ и отмятането от собствените им думи и действия от предходните години.

Все пак отстраняването на В. Червенков от министърпредседателския пост улеснява българо-югославското сближаване. В дните на пленума в България на посещение пристига делегация на Съюзната народна скупщина на Югославия начело с председателя ѝ М. Пияде и от двете страни се декларира желание за сътрудничество. Българският отговор на визитата е от 22 септември до 8 октомври 1956 г., когато в Югославия гостува парламентарна делегация. Всъщност парламентарните контакти са по-скоро параван за партийната среща на представители на ЦК на БКП и СЮК. Самата визита е замислена като възобновяване на пряката връзка между

и при посещението на българската парламентарна делегация в Белград през есента на 1956 г. (*Петков, Д.* Българо-югославските политически отношения март 1953 – октомври 1956 година. – Исторически преглед, 2008, № 1, 183–184, 196–198).

[62] Тито прекарва близо три седмици в СССР, посрещан сърдечно както от населението, така и от съветските лидери, които според югославския посланик в Москва Велко Мичунович *„сякаш се надпреварваха кой ще осъди най-остро политиката на Сталин по отношение на Югославия“* (*Ридли, Дж.* Тито. С., 1995, с. 393).

[63] *Хрушчов, Н.* За култа към личността и последиците от него. Доклад на XX конгрес на КПСС. – В: Априлския пленум на ЦК на БКП 1956. Пълен стенографски протокол. С., 2002, 420–421.

тях в отговор на поставената от Москва задача и затова делегацията се води от първия секретар на ЦК на БКП Т. Живков[64], който се стреми да демонстрира пред Кремъл своята готовност за съобразяване със съветските указания и така да спечели подкрепа в борбата срещу конкурентите за властта. Показателно е, че при тези първи преки контакти няма изразени югославски претенции, свързани с македонския въпрос, още повече че и БКП не е променила разбиранията си за „македонската нация“. След завръщането си Т. Живков заявява, че партията ще продължи *„Димитровската политика по македонския въпрос“*[65]. Ярко свидетелство за това е извършеното през декември 1956 г. преброяване на населението в България. В Пиринския край то отново е записвано като „македонско“ (178 862 души срещу 93 671, определили се като българи). За цялата страна като „македонци“ са се записали 187 789 души (или 2,46 %) при общ брой на населението 7 613 709 души (за сравнение – турците са 8,62 %, а циганите – 2,6 %)[66].

Мълчанието на властта по македонския въпрос през 1956 г. има обяснение не само в съветската поръка за нормализиране на отношенията с Югославия. По-важното е, че управляващите нямат нагласа да разискват по него. От Москва не идва и намек за промяна в коминтерновското разбиране за „македонската нация“[67], а в България кадровите размествания след пленума от април 1956 г. оставят в първия ешелон на властта хората, които през втората половина на 40-те години допринасят за политиката на „културна автономия“ в Пиринския край[68]. Не бива да се забравя и сложната ситуация, в която през 1956 г. изпадат управляващите в резултат на десталинизацията. Трудностите ги заставят да избягват нови удари върху репутацията на партията. Важно е и цялостното разбиране на БКП за малцинствата. То е ясно изразено между 1951 и 1956 г. по отношение на българските турци. БКП стимулира тяхната културна автономия, за да ги спечели за социализма[69]. Тази политика е повлияна от сталинския опит в изграждането на „многонационалната“ държава, при който приоритет имат социалните, а не националните характеристики.

---

[64] В мемоарите си Т. Живков твърди, че югославското ръководство отказало разговори *„на най-високо равнище“* и затова бил направен *„компромис“* с изпращането на парламентарна делегация (*Живков, Т.* Мемоари, с. 459). Стенограмата на разговорите вж. в: Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1950–1967 г.)..., 144–158.

[65] *Ангелов, В.* За ролята и мястото на мартенския пленум на ЦК на БКП от 1963 г. за формиране и провеждане на българската политика по македонския въпрос. – Минало, 2001, № 1, с. 85.

[66] Като „македонци“ се записват и 9 хил. души в други окръзи – Софийски, Пловдивски, Варненски, Плевенски. Общият брой на „македонците“ е с 18 хил. повече от 1946 г. (Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1950–1967 г.)..., 161–179).

[67] За съветските позиции красноречиво говори *„учудването“*, което през декември 1954 г. съветски дипломати в София изразяват пред югославския посланик М. Милкович, че на *„македонците“* в България не са признати малцинствени права (*Петков, Д.* Българо-югославските политически отношения..., с. 184).

Подобен подход обезсмисля преразглеждането на македонския въпрос, а през 1956 г. преодоляването му едва започва. Сред първите тласъци в тази насока са призивите, които отделни представители от Съюза на македонските културно-просветни дружества в България, както и други обществени и политически дейци (най-вече произхождащи от Македония) отправят до партийното и държавното ръководство. Общото в тях е, че се настоява властта да формулира официална позиция по проблема (последния път това е сторено на XVI пленум през 1948 г.), макар и предлаганите варианти да се различават съществено[70]. Появата им е предизвикана от активизирането на българо-югославските контакти и от съзнанието, че отново Югославия е в по-силна позиция и може да се опита да използва македонския въпрос като средство за натиск. Има обаче и надежда, че в условията на либерализиране на системата на държавния социализъм мнението на хората, пряко свързани с проблема за Македония, ще бъде чуто от партийните върхове. От значение е и започналата подготовка за поредното преброяване на населението в България, което връща спомена за преброяването от 1946 г. и предизвиква смут и объркване сред хората. При липсата на ясна национална позиция стават възможни и такива казуси: *„Ако в едно*

---

[68] Достатъчно е да се припомни, че новият министър-председател Антон Югов в периода от 9 септември 1944 до август 1949 г. е министър на вътрешните работи.

[69] *Стоянов, В.* Турското население между полюсите на етническата политика. С., 1998, 118–125; *Калинова, Е.* Насилието в политиката на българската държава към българските турци 30-те – 80-те години на XX век. – История, 2004, № 3, 56–57.

[70] Част от тези предложения са публикувани от Й. Баев (*Баев, Й.* Българското държавно ръководство..., с. 99, 107–111).

и също семейство бащата иска да се запише като македонец, а синът като българин, как трябва да се постъпи?" С подобни въпроси се сблъскват представителите на Централното статистическо управление в навечерието на преброяването и искат становището на Политбюро на ЦК на БКП. Препоръчаният отговор е: *„Въпросът за националността не е биологически въпрос и може бащата да бъде записан като македонец, а синът като българин."*[71] Той е показателен за продължаващото нежелание на комунистическите лидери да видят действителното състояние на нещата и своята отговорност за създаденото объркване сред хората.

Предприетите през 1957–1958 г. опити на ръководството на БКП да изясни своето отношение по македонския въпрос са половинчати и силно повлияни от старите партийни схващания[72], тъй като на практика същите хора, които са изпълнявали Сталиновите нареждания за разрив с Югославия и за „македонизиране" на Пиринския край, трябва при новите условия да изпълнят и поредните кремълски изисквания за привличането ѝ към социалистическия блок. И в двата случая националните интереси са поставени на втори план, но докато през първия период се стига до крайно обтегнати отношения на България със западната ѝ съседка, то поредното съветско нареждане отваря пътя за тяхното нормализиране и активизиране, но върху темповете и обхвата на този процес продължава да лежи сянката на македонския въпрос.

България и Гърция – наследените проблеми и реалностите на Студената война

Отношенията на България с Гърция се формират под въздействието на договореностите между Сталин и Чърчил, бързо променящите се събития в Гърция и гръцките териториални и финансови претенции към България. През май 1944 г. е постигната съветско-британска договореност за свобода на британските действия в Гърция, потвърдена на срещата Сталин–Чърчил през октомври с.г. в Москва. Тя е особено важна за Лондон, тъй като събитията в Гърция не се развиват в желаната посока. Надмощие в съпротивителното движение там имат левите антимонархически сили, докато Чърчил се надява да върне в Атина гръцкото емигрантско правителство и монарха[73]. Дясното крило на гръцката съпротива е подкрепено от британските части, които през октомври 1944 г. извършват десант в Пелопонес и в началото на декември предприемат опити за разоръжаване на партизанските формирования. В отговор на тези действия на 4 декември 1944 г. в Атина левицата започва въоръжено въстание. За Англия залогът е толкова голям, че още на следващия ден Чърчил нарежда на британските части в Гърция: *„Не се колебайте да действате така, като че сте в завладян град, където е в разгара си местен бунт!“*[74] В сложната ситуация гръцките комунисти използват София, за да разберат дали Москва ще ги подкрепи[75]. Сталин стриктно се придържа към уговорените с Чърчил 90 % западно влияние в Гърция и отговорът му, предаден чрез София, е: *„Аз съветвах в Гърция да не започват тази борба... Изглежда те са разчитали, че Червената армия ще се спусне до Егейско море. Ние това не можем да направим. Ние не можем да изпратим и в Гърция свои войски. Гърците извършиха глупост.“*[76] В духа на Сталиновите инструкции и съобразявайки се с неуреденото положение на България, Г. Димитров настоява БРП (к) да не се ангажира с подкрепа за гръцките комунисти, тъй като тя не би им помогнала особено, а *„на нас може изключително много да навреди“*[77]. Така, оставени без външна подкрепа, в началото на януари 1945 г. те прекратяват въоръжените действия в Атина, а след месец сключват споразумение с правителството и англичаните за разоръжаване и разпускане на партизанската армия ЕЛАС, но преследванията срещу тях не спират.

---

[71] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 3023, л. 5–6, 54.

[72] *Баев, Й.* Българското държавно ръководство..., 99–101, 107–117; *Ангелов, В.* Политиката на БКП по македонския въпрос (юли 1948–1956). – Исторически преглед, 1996, № 5, 105–106; *Стамова, М.* Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1953–1956 г.). – Известия на държавните архиви, т. 74, 53–59.

---

[73] През есента на 1944 г. ЕЛАС – въоръжената сила на лявата коалиция ЕАМ, разполага с 55 000 души и контролира над 2/3 от територията на страната, докато дясното крило на съпротивата разполага с около 14 000 души (*Баев, Й.* България и гражданската война в Гърция (1944–1949). – Военноисторически сборник, 1992, № 2–3, с. 89).

[74] Пак там, с. 97.

[75] БРП (к) предава молбата на гръцките комунисти на Г. Димитров, който информира Молотов и след няколко дни по същия ред гръцките комунисти узнават съветското становище.

[76] *Димитров, Г.* Дневник, с. 460.

[77] След като гръцките комунисти са принудени да се откажат от съпротивата, в края на януари 1945 г. те молят БРП (к) да им помогне да организират политическа кампания зад граница в своя защита, но българският отговор е в духа на съветските указания: *„Нашето правителство ви съчувства, но се бои да не развали отношенията си с англичаните“* (*Баев, Й.* България и гражданската война..., с. 100, 102).

Независимо че България не оказва помощ на гръцката съпротива, в края на 1944 г. отношенията ѝ с управляващите в Атина се обтягат поради прекомерните гръцки териториални и финансови претенции, подкрепяни от Лондон. Гръцката страна пропагандира необходимостта от *„стратегическа"* граница с България, която да я предпази от *„четвърто нападение"* от север. Тя настоява и за пълно компенсиране на причинените ѝ между 1941 и 1944 г. щети от България, които още през ноември 1945 г. изчислява на 600 млн. долара[78]. Българските управляващи се съобразяват с неуреденото положение на страната, с нежеланието на Москва да създава напрежение в отношенията със САЩ и Англия и до пролетта на 1946 г. не повдигат въпроса за границата с Гърция.

В средата на годината обаче подготовката на мирните договори навлиза в решителна фаза и през април 1946 г. българската страна поставя в официални изявления и в печата въпроса за гръцките териториални претенции, а като противовес – българските права върху Западна Тракия. Кулминацията на дипломатическата активност е преди и по време на Парижката мирна конференция. Българските териториални претенции са отстоявани със сериозни исторически, етнически и икономически аргументи, но служат само като контрааргументи на гръцките искания за *„поправка"* на границата с около 12 000 кв.км.[79] С подкрепата на СССР, Югославия и другите социалистически страни на Парижката конференция е решено границите да останат такива, каквито са били на 1 януари 1941 г. Не се приемат и гръцките претенции за 150–200 млн. долара репарации, които българската страна оспорва с данни за вложени инвестиции в Беломорието. Прието е британското предложение за 125 млн. долара репарации[80].

---

[78] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., с. 84.

[79] *Пинтев, С.* Българската южна граница и мирният договор с България – септември 1944 – февруари 1947. – Векове, 1982, № 5, 53–55; *Исусов, М.* Външнополитическата дейност на В. Коларов (1944–1949). – В: Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война. С., 1982, 76–84.

[80] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 191–198. По-подробно вж. Трета глава.

Отношенията с Гърция се влошават още повече, когато през март 1946 г. там започва гражданска война. Началото ѝ е ускорено от преследванията на комунистите, които създават свои групи за самоотбрана, и от насрочените за пролетта на 1946 г. парламентарни избори. Гръцката комунистическа партия (ГКП) търси съвета на Москва дали да бойкотира изборите и да започне въоръжено въстание, за което обаче е нужна *„съществена подкрепа отвън"*, или да участва в тях, разгръщайки масова легална борба[81]. Съветският отговор е продължение на следваната в предходните години линия на съобразяване с договореностите с Англия и категорично препоръчва втория вариант, но след стълкновенията на 31 март 1946 г. между групи за самоотбрана и полицията гражданската война става неизбежна. В края на годината партизаните вече имат армия от 2500 души, командвана от ген. Маркос Ватиадис, срещу 168-хилядната правителствена армия[82].

Събитията в Гърция са силно повлияни от променящия се климат в международните отношения и същевременно стават елемент от започващата Студена война. През есента на 1946 г. САЩ изоставят своята резервираност към гръцкия проблем и преценяват, че е нужна незабавна подкрепа за правителството в Атина, за да бъде спряна идващата от север *„червена вълна"*[83]. Съветският съюз също променя отношението си и насърчава България, Югославия и Албания да оказват исканата от гръцките комунисти материална и продоволствена помощ[84]. В началото на декември 1946 г. Гърция се обръща към ООН с обвинение, че отговорността за войната е на трите съседни народнодемократични държави, и иска международна Анкетна комисия за инспекция на южната граница. Комисията работи от януари до април 1947 г. и констатира, че Югославия и в по-малка степен България и Албания подпомагат партизанската война[85]. Гърция постига целта си България да бъде дискредитирана и гледана с недоверие при окончателното изработване на мирния договор. Подписването му на 10 февруари 1947 г. в Париж урежда спорните въпроси. Българската страна трябва да демилитаризира южната си граница, която не е променена в полза на Гърция, но и искането за Западна Тракия е отхвърлено. Репарациите за Гърция са определени на 45 млн. долара (за Югославия са 25 млн.). Те трябва да се платят за осем години в селскостопанска продукция и суровини, които да се определят в преки българо-гръцки преговори[86]. Те обаче не започват, защото напрежението нараства през цялата 1947 г.

---

[81] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 133–135.

[82] Две години по-късно – в края на 1948 г., тези числа са съответно 25 000 и 263 000 души (*Баев, Й.* България и гражданската война..., 105–106).

[83] Американската въздържаност към британските действия в Гърция от края на 1944 г. започва да се преодолява още от есента на 1945 г., а година по-късно вече ясно се оформя становището, че *„Гърция става централно звено в сегашните напрегнати международни отношения и нейната съдба може да изиграе ролята на решаващ фактор в бъдещата ориентация на страните от Близкия и Средния изток"* (*Баев, Й.* България и гражданската война..., с. 107).

[84] *Димитров, Г.* Дневник, с. 451, 520; *Улунян, А.* Гражданская война в Греции и Болгария: мирный и немирный путь (1946–1949). – В: България в сферата на съветските интереси (Българо-руски научни дискусии). С., 1998, 140–143.

Това е свързано с все по-пълното ангажиране на САЩ със защитата на правителството в Атина и с обвързването на България с останалите страни от съветската сфера. През февруари 1947 г. Великобритания, изтощена от войната и отслабнала икономически, официално се отказва от ролята си на покровител на Гърция. Тя изтегля своите войски и изразява съгласие САЩ да подкрепят Гърция и Турция срещу „комунистическата заплаха". На 12 март 1947 г. президентът Труман оповестява решението на американското правителство да окаже незабавна финансова и военна помощ на двете страни, за да станат те надеждна преграда пред съветското влияние на полуострова[87]. През лятото на същата година двете страни сключват споразумения със САЩ, а през септември в Гърция пристига американска военна мисия. В началото на 1948 г. към гръцките брегове се придвижват и части от VI американски флот. Към военните мерки се прибавят и дипломатически. Силните позиции на САЩ в ООН им позволяват да използват тази организация за своите инициативи в защита на гръцкото правителство и за натиск върху съседните държави, подпомагащи партизаните[88].

---

[85] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 152–161; *Баев, Й., К. Грозев*. Българинът Джордж. Одисея в два свята. С., 2008, 274–279.

[86] Външна политика на Народна република България. Сб. документи и материали. Т. 1. 1944–1962. С., 1979, 45–66.

[87] Доктрината „Труман" предвижда общо 400 млн. долара финансова, материална и военна помощ, от която 300 млн. долара са за Гърция (*Тошкова, В.* САЩ и европейската интеграция: „имперски" амбиции и перспективи. – В: Проблемът Изток–Запад. Съвременни измерения. Съст. Т. Стоилова, В. Атанасова, П. Димитрова. С., 2004, с. 98).

За разлика от САЩ, които действат открито и директно, СССР избира друга тактика. Москва подтиква трите страни да подкрепят гръцките комунисти с надеждата, че така ще се дестабилизира „отвътре“ предният пост на Запада на Балканите. Фактът, че Гърция е в западната сфера на влияние и че САЩ до есента на 1949 г. все още притежават монопол върху ядреното оръжие, кара Съветския съюз да бъде предпазлив към гръцките партизани. Той съчувства на тяхната борба и няма нищо против тя да завърши с успех, но не желае да окаже пряка подкрепа, която може да влоши отношенията със Запада. Москва остава зад кулисите и помага на гръцките комунисти чрез трите съседни народнодемократични държави. България предоставя на гръцките партизани материална помощ, продоволствие и убежище за техните семейства[89].

В края на 1947 г. в контролираните от партизаните територии (около 1/4 от страната) е създадено временно правителство начело с ген. Маркос. За да осуетят евентуалното му признаване, САЩ и Великобритания предлагат чрез ООН подкрепяното от тях атинско правителство и България да възстановят своите дипломатически отношения. Опитите в тази насока в условията на гражданската война завършват без резултат. Окуражена от американската подкрепа, Атина води антибългарска кампания и проявява неотстъпчивост по въпросите за изплащането на репарациите, настоява да бъде прекратена помощта за партизаните и отказва да признае границата с Албания[90]. На свой ред България поставя като условие за преговорите тази кампания, както и въоръжените погранични инциденти от гръцка страна да се преустановят, но позицията ѝ се определя най-вече от тактиката на Москва на полуострова.

---

[88] През юни 1947 г. Анкетната комисия към ООН прекратява съществуването си, а Съветът за сигурност сваля гръцкия въпрос от дневния ред, без да е постигнато решението му. По инициатива на САЩ в края на 1947 г. е създадена Специална комисия на ООН за Балканите, но България, Югославия и Албания отказват да участват в нея (*Даскалов, Г.* България и Гърция...,161–164; *Исусов, М.* Външнополитическата дейност на Васил Коларов..., 87–92, 105–110.

[89] В средата на 1948 г. в страната пребивават 8279 гръцки бежанци (*Баев, Й.* Гръцката политическа емиграция в България (1949–1989). – В: Studia Balcanica. Изследвания в памет на Апостолос Христакудис. С., 2007, с. 17). До края на 1949 г. през страната преминават или се установяват за известно време 15 200 възрастни гръцки граждани. Към този момент в България пребивават 6880, но в следващите години в България пристигат и емигранти от останалите социалистически страни и през 60-те години броят им надхвърля 7500 души. В началото на 50-те години гръцката страна поставя въпроса за тяхното връщане като едно от условията за нормализиране на отношенията с България (*Даскалов, Г.* Гръцката политемиграция в България 1946–1989. С., 2008,13–32).

От 1948 г. Москва започва да проявява по-голяма въздържаност към гражданската война в Гърция. Задълбочаването на сблъсъка между Демократичната армия на ген. Маркос и гръцките правителствени войски, получаващи растяща американска подкрепа, засилва риска от конфронтация със САЩ, и то в момент на сериозно сътресение в съветския лагер поради конфликта Тито–Сталин. Москва става по-резервирана към молбите на гръцките партизани за материална и морална подкрепа[91] и внушава на България да преговаря с атинското правителство за възстановяване на дипломатическите отношения, още повече че това е препоръчано и от ООН с резолюция на Общото събрание от 21 октомври 1947 г.[92] България обаче не бърза със сключването на споразумение с Гърция, продържава да настоява първо да се прекратят граничните инциденти и Атина да се откаже от териториалните си претенции. Всъщност БКП вярва, че комунистите в Гърция имат големи шансове и трябва да се изчака развитието на войната, след която при успех на левицата би могла да се създаде дори Балканска федерация от народнодемократичните държави[93]. През юни 1948 г. Г. Димитров уверява лидерите на ГКП, че все още има условия за продължаване на борбата и е необходима по-нататъшна помощ от българска страна[94]. Вероятно тази позиция е свързана и с факта, че по това време конфликтът с ЮКП навлиза в крайната си фаза и Гърция става още по-важна за съотношението на силите на полуострова. Събитията обаче се развиват все по-неблагоприятно за гръцките комунисти, а и Югославия спира помощта за тях. През пролетта на 1949 г. Москва изисква от ГКП да прекрати съпротивата, което става факт през есента на същата година. За българската страна оказваната „интернационална“ помощ се измерва със сериозни материални усилия, непрестанни гранични инциденти и прииждащи бежанци, както и със значително влошаване на международните ѝ позиции в контекста на блоковото противопоставяне.

---

[90] *Тодорова, Р.* Възстановяване на дипломатическите отношения между България и Гърция след Втората световна война. – Исторически преглед, 1993, № 2, 62–83.

[91] Тази промяна ясно се долавя в наставленията, които Сталин дава на Г. Димитров и Кардел при срещата им в Москва на 10 февруари 1948 г.: „*Разбира се, партизаните трябва да бъдат подкрепени. Но ако перспективата на партизанското движение в дадена страна пада, по-добре е да се отложи борбата за по-добри времена. Това, което липсва като съотношение на силите, не може да бъде запълнено с възклицания и тюхкания. Необходима е разумна равносметка на силите... Вие се страхувате да поставите остро въпроса. Вам прави впечатление „моралният дълг“. Ако не можете да вдигнете дадена тежест, с която сте се натоварили, трябва да си признаете това. Вие не бива да се боите от някакъв „категоричен императив“ по въпроса за моралния дълг. У нас такива категорични императиви няма. Целият въпрос е в равносметката на силите. Ако си добре, удряй. Ако не, недей приема боя. Ние приемаме боя не когато иска противникът, а когато е в наш интерес.*“ Все пак Сталин се съгласява с предложението на двамата си събеседници да се изчака още известно време, преди да бъде прекратена помощта (*Димитров, Г.* Дневник, 599–600).

[92] Резолюцията изисква двете страни да сключат и гранична конвенция и да уредят малцинствените и бежанските въпроси. За осъществяване на тези препоръки ООН създава постоянен Балкански комитет със седалище в Солун, но българската страна отказва да съдейства на работата му, продължила до декември 1951 г. Натискът за възстановяване на отношенията между София и Анкара е свързан с опасността българската страна да признае провъзгласеното от ген. Маркос правителство.

С края на гражданската война отпада един от неблагоприятните фактори за нормализиране на отношенията между България и Гърция. Сериозна пречка обаче продължават да бъдат споровете по наследените от войната финансови проблеми, протичащи в поляризирана международна обстановка. Атина настоява България да уреди своите репарационни задължения независимо от наличието или липсата на дипломатически отношения и от ноември 1948 до юни 1950 г. четири пъти поставя този въпрос пред българското правителство[95]. Първоначално то го отминава с мълчание, но през лятото на 1950 г. сменя тактиката, като поставя контрапретенции за изоставеното през есента на 1944 г. в Беломорието българско държавно и частно имущество и за задълженията на Гърция по спогодбата Моллов Кафандарис от 1927 г. и като разкрива извършената от българските власти дейност по връщането на изнесеното от Гърция имущество и по рекламациите за повредена гръцка собственост по Черноморието. Така страната се застрахова срещу обвинения в неизпълнение на мирния договор, но напредък не е постигнат и въпросът за репарациите е изоставен чак до 1953 г. Негативно отражение върху двустранните отношения има и проблемът с гръцките политически емигранти в България и останалите в страната деца на гръцки партизани, които Гърция многократно настоява да бъдат репатрирани[96].

---

[93] Такива мисли Г. Димитров споделя пред чуждестранни кореспонденти на 17 януари 1948 г. на връщане от Букурещ, добавяйки към бъдещата федерация и Полша, Чехословакия и Унгария. С изказването той си навлича гнева на Сталин, защото не го е съгласувал с него и защото *„с това се облекчава работата на създателите на западния блок“* (*Димитров, Г.* Дневник, 594–597).

[94] Пак там, с. 616; *Златев, З.* Българо-гръцки отношения (1953–1954 г.) – Минало, 1996, № 4, 61–65.

[95] Гръцките искания за започване на преки българо-гръцки преговори за уточняване на стоките, които според чл. 21 на мирния договор България трябва да предаде като репарации, са отправени чрез британската легация в София, като в последната ѝ нота от юни 1950 г. се поставя и въпросът за чл. 22 и 23, отнасящи се

Първите стъпки в положителна посока са направени между 1953 и 1955 г., в условията на променяща се международна обстановка. От началото на 1953 г. Москва се опитва да подобри своите отношения с Гърция, за да отслаби влиянието на НАТО в региона[97]. Такива инструкции получава и премиерът В. Червенков при посещението си в съветската столица през юли с.г. България има интерес да нормализира отношенията си с Гърция, още повече че през 1951/52 г. ситуацията с изселването на българските турци води до сериозен конфликт с Турция. През юни 1953 г. Политбюро на ЦК на БКП решава да се установят контакти с Гърция, включително и чрез ООН, и да започне диалог по въпросите за възобновяване на дипломатическите отношения, прекъснати през 1941 г., и за уреждане на търговския обмен. Добра основа дава напредъкът в решаването на пограничните и търговските проблеми. От август 1953 г. по

до дължимите от българска страна реституции и рекламации (*Златев, З.* Българогръцки отношения..., с. 64).

[96] България отказва да репатрира децата (до края на 1949 г. броят им достига близо 3000) както заради тяхната сигурност, така и защото такъв акт ще бъде доказателство, че ситуацията в Гърция се е нормализирала, и ще допринесе за повишаване на авторитета на правителството в Атина (*Тодорова, Р.* Възстановяване на дипломатическите отношения..., 81–83; *Даскалов, Г.* Гръцката политемиграция ..., 32–66).

[97] *Улунян, А. А.* Греческое направление советской внешней политики в информационно-аналитических оценках американской дипломатии (первая половина 50-х годов). – В: Сталинское десятилетие холодной войны. Факты и гипотезы. М. 1999, 49–50.

гръцко предложение смесена двустранна комисия започва работа по демаркацията на границата, която завършва в края на декември с подписване на протокол в Солун; в следващите две години граничните знаци са възстановени, а през 1955 и 1957 г. са сключени още две спогодби – за предотвратяване на инциденти по общата граница и за контрол, поддържане и възстановяване на граничната линия[98]. Напредък е постигнат и в проведените в края на 1953 г. търговски преговори. Подписана е търговска спогодба, която, макар и с ограничен обхват, възобновява стокообмена[99].

През септември 1953 г. с одобрението на Москва и чрез генералния секретар на ООН Даг Хамършелд българската страна предлага на Гърция преговори за възстановяване на дипломатическите отношения. Предложението е направено само два месеца след като министрите на външните работи на Гърция, Югославия и Турция оповестяват, че създават *„постоянен секретариат“*, който да организира сътрудничеството между трите държави, вкл. във военната област[100]. Това е важна стъпка към създадения година по-късно Балкански пакт, който разширява периметъра на НАТО с привличането на Югославия към другите две членки на Атлантическия пакт. СССР се опитва да противодейства на тези процеси и насърчава България да уреди нерешените проблеми с Гърция. По взаимно съгласие преговорите започват през ноември 1953 г. и се водят в Париж, но двете страни имат различен подход към проблема. Гърция настоява възстановяването на отношенията да стане след писмено заявление на България, че ще изпълни задълженията си по мирния договор, и след като се подготви споразумение по изплащане на репарациите, докато българската делегация отстоява необходимостта първо да се възстановят отношенията и след това да се решават спорните въпроси. Все пак компромис е постигнат: предвидено е в официалната декларация за възстановяване на отношенията да се включи текст, че в едномесечен срок след подписването ѝ ще се свика комисия по репарационния проблем. Гръцката страна обаче поставя ново изискване: в декларацията да се запише, че България ще върне гръцките политемигранти, наречени *„заложници"* – определение, което българската страна отказва да приеме като неотговарящо на тяхното положение. Решение е намерено едва през април 1954 г., като в документа е записано *„гръцки поданици"*[101].

---

[98] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 200–214; *Тодорова, Р.* Възстановяване на дипломатическите отношения..., 84–85, 90–91.

[99] Двете страни обаче не успяват да се споразумеят за пряка транспортна връзка и затова превозването на стоките се предвижда да се извършва от Варненското и от Бургаското пристанище до по-големите гръцки пристанища, а това ограничава и забавя търговията (*Златев, З.* Българо-гръцки отношения..., 67–68).

[100] *Тошкова, В.* Балканите между геополитическите амбиции на СССР и САЩ след Втората световна война. – В: Проблемът Изток–Запад. България и Балканите. С., 2006, с. 177.

Така след трудни преговори на 22 май 1954 г. в Париж е подписана българо-гръцка декларация за възстановяване на дипломатическите отношения[102] – 13 години след скъсването им по време на войната. Пред тяхното развитие обаче стоят сериозни пречки, за преодоляването на които ще е нужно още едно десетилетие. От значение е и общият климат на Студената война – САЩ посрещат възстановяването на отношенията с хладно мълчание, убедени, че Москва се опитва да „ухажва" Гърция чрез България, за да отслаби балканския фланг на НАТО. Това недоволство действа възпиращо върху атинските политици в действията им към България, още повече че през първата половина на 50-те години вътрешната ситуация в Гърция е твърде нестабилна.

Месец след подписването на българо-гръцката декларация предвидената в нея двустранна експертна комисия за уточняване на репарационните плащания започва своята дейност в Париж. Българската страна се опитва да договори приспадане на българските вземания от стойността на репарациите, но след категоричния гръцки отказ прави ново предложение – да плати начална вноска, а остатъкът от дълга да се обвърже с погасяването на гръцките задължения към България. Компромис не е постигнат и след няколкомесечно прекъсване преговорите продължават в Атина. Гърция настоява да получи като първа вноска не по-малко от 1/8 от репарациите (т.е. 5–6 млн. долара) и гаранции за пълното изплащане на остатъка, без оглед на нейните задължения към България.

---

[101] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 238–243.

[102] Възстановяването влиза в сила от момента на подписване на декларацията. В нея се заявява също, че българското правителство признава и е готово да изпълни задълженията си по мирния договор, и е отбелязано, че България ще предаде на Гърция списък на гръцките поданици в страната (без политемигрантите), за да се репатрират желаещите (*Тодорова, Р.* Възстановяване на дипломатическите отношения..., 92–93).

Българската страна настоява вноската да е *„една договорена част“* от крайната сума, която се получава след приспадането от репарациите на *„остатъка от взаимните финансови претенции“*[103]. Съгласие обаче не се постига[104] и през следващите близо 10 години поради нерешените финансови проблеми отношенията са в застой, легациите на двете страни се оглавяват от временно управляващи, а гръцкият печат обвинява България в *„демагогия, нелоялност и липса на добра воля“*[105].

През 1955 г. в българо-гръцките отношения започва да се чувства влиянието на Кипърския проблем[106]. Неуспехът на Лондонската конференция провокира сблъсъци между гърци и турци както в Солун, така и в Истанбул и Измир. Заради конфликта с Турция Атина смекчава тона към България. Българските управляващи долавят промяната и през декември 1955 г. предлагат на Гърция програма за цялостно нормализиране на отношенията (размяна на пълномощни министри, отказ от взаимни нападки, развитие на транспортните и културните връзки), като отново подчертават готовността си да преведат авансово определена сума, която да се разглежда като част от финансовите ѝ задължения. Гърция обаче запазва своята дистанцираност и резултат не е постигнат. Все пак, повлияна от успешно уредените финансови задължения на България с Швейцария (ноември 1954 г.) и навлизащите в последна фаза преговори с Франция по същите проблеми, Атина е склонна да възприеме предлагания от българска страна метод на взаимната компенсация, като получи от България една глобална сума, с която да се ликвидират репарациите и контрапретенциите. България е готова да плати (в стоки, както е в мирния договор) първа вноска от 2 млн. долара, но Гърция настоява за 6 млн. и впоследствие отново се връща на старите си позиции, които не отчитат българските вземания. През пролетта на 1957 г. новият кабинет начело с Антон

---

[103] Пак там, 93–95; *Златев, З.* Българо-гръцки отношения..., 71–73.

[104] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 362–371.

[105] Пак там, 258–259.

[106] След Втората световна война в Кипър, който е колония на Великобритания и близо 80 % от населението е гръцко, се засилват настроенията за независимост и присъединяване към Гърция. Ескалацията на напрежението през 1955 г. принуждава Англия да „вкара“ в спора и Турция (заради близо 20-те % кипърски турци), като организира в Лондон тристранна конференция, която не разрешава спора.

Югов подновява предложенията към гръцката страна. Атина обаче продължава да е резервирана[107].

Зад неотстъпчивостта на България и Гърция по тези въпроси стои политиката на блоковото противопоставяне. Гръцките управляващи споделят оценките на САЩ, че Москва „ухажва“ Гърция, за да отслаби Западния блок, и същевременно се опитва да оказва натиск върху нея, като използва своя верен съюзник България. Тази ситуация прави Атина подозрителна към българските инициативи, които почти до средата на 60-те години не излизат извън зададените от СССР параметри, независимо че интересите на България изискват нормализиране на отношенията с южната ѝ съседка.

Сътресенията в българо-турските отношения

На 29 октомври 1923 г. на картата на Балканите се появява нова държава – Република Турция. Две години по-късно – на 18 октомври 1925 г., в Анкара между нея и България е подписан договор за приятелство, който влиза в сила на 17 август 1926 г., а през декември същата година са разменени и пълномощни министри[108]. Към договора има допълнителен Протокол и Конвенция за установяване, които съставят юридическата основа за решаване на проблемите, свързани с правата на малцинствата в двете страни, вкл. правото на свободно изселване. До края на десетилетието се доизграждат международноправните рамки, в които е възможно развитието на добросъседски отношения[109]. За България, преживяла две национални катастрофи и загубила значителни територии, сближаването с Турция, с която за разлика от другите си съседи няма териториални и репарационни спорове, е естествено и желано[110].

---

[107] *Даскалов, Г.* България и Гърция..., 261–266.

[108] *Хаков, Д.* Българо-турските отношения и турското население в България. – В: Изследвания в чест на проф. Страшимир Димитров. Т. 2. С., 2001, 693–696.

[109] *Пеева, К.* Българо-турски договори и спогодби и регулирането на двустранните отношения в 1908–1938. – В: Изследвания в чест на проф. Стр. Димитров..., 710–712.

[110] Своеобразна кулминация в тази насока е посещението на българска правителствена делегация начело с премиера Никола Мушанов в Анкара през декември 1931 г., когато Мустафа Кемал Ататюрк произнася знаменателните думи: *„Турция и България трябва да бъдат приятели. Този, който е против България, той е и против Турция“* (*Саръкоюнджу, А.* Турско-българските политически отношения през периода на Мустафа Кемал Ататюрк (1920–1938). – В: Българско-

В началото на 30-те години в политическия климат на Балканите все по-ясно се очертава стремеж към постигане на обединение на многостранна основа, което да гарантира статуквото в региона. Турция има амбицията да играе водеща роля в изграждащия се Балкански пакт, докато за България участието в него би било равносилно на отказ от политиката на национално обединение, насочена към ревизия на прекроените в неин ущърб балкански граници. Българската страна отказва участие в опитите на Анкара да създаде блокова структура на Балканите. През есента на 1933 г. Турция сключва договори с Гърция и Румъния, с които на практика се противопоставя на българския стремеж за връщане на Западна Тракия и Южна Добруджа[111]. Започва охлаждане в българо-турските отношения, задълбочено от създадения през февруари 1934 г. Балкански пакт, в който Турция е инициатор за военнополитическо обвързване на съседите на България за запазване на статуквото на полуострова. На 19 май 1934 г. с военен преврат е свален кабинетът на Народния блок, с който е свързано успешното развитие на връзките с Турция след 1931 г. За Анкара това е негативен знак и напрежението в двустранните отношения нараства.

На този фон все по-ясно се оформят контурите на важен проблем в българо-турските отношения, чиито проекции се простират и в следващите десетилетия – изселническият проблем. След Освобождението до средата на 20-те години на XX век българската държава напускат близо 450 хиляди турци, без този процес да е контролиран от управляващите. След създаването на Турската република Мустафа Кемал Ататюрк поставя основите на турската изселническа политика, като пропагандата акцентира, че Турция е „майката-родина“ и всички „външни“ турци могат да се преселят в нея. Българските управляващи възприемат разпространяването на кемалистките идеи[112] като предпоставка за засилване на турския национализъм и оттук – като заплаха за държавната сигурност.

турските военнополитически отношения през първата половина на XX век. С., 2005, 144–147).

[111] *Петров, Л.* България и Турция през 30-те години на XX век. (Политически отношения). – В: Българско-турските военнополитически отношения..., 115–116.

[112] *Ялъмов, И.* Влияние на кемалисткия модернизъм върху турското малцинство в България. – В: Турция, Балканите, Европа. История и култура. Изследвания в чест на проф. Дженгиз Хаков. С., 2003, 34–43.

За да противодействат на тази заплаха, българските управляващи засилват рестрикциите към българските турци в образователен и икономически план[113]. Турция отговаря с остри критики в печата, а в края на декември 1934 г. прави официално предложение: *„Ако българското правителство иска да се освободи от турското население в България, да се споразумеем взаимно, да го изтеглим постепенно в един период от 5–6 години, като уредим чрез преговори въпроса за изселването... Това ще е най-доброто разрешение на въпроса.“*[114] Българската страна възлага на комисия от различни министерства да обсъди всички аспекти на подобен вариант. Към средата на 1935 г. управляващите вече са категорични, че едно *„постепенно и бавно“*, добре подготвено изселване отговаря на държавните интереси, особено ако то се извърши от крайграничните области и там се засели българско население. Анкара продължава да настоява България да позволи на 600 хил. български турци в продължение на 10 години да се изселят в Турция. Двете страни постигат договореност за дългосрочно изселване по 10 хил. души годишно. През 1935 г. се изселват 22 650, а след това до 1939 г. вкл. годишно страната напускат по 15 хил., или общо през втората половина на 30-те години – между 80 и 100 хил. души[115]. Това е времето, когато се формира както българският, така и турският модел на поведение по отношение на изселването. Според Конвенцията от 1925 г. изселването трябва да е свободно и доброволно, но и двете страни извършват нарушения – българските власти използват различни форми на принуда, за да придадат масов характер на изселването, а турските още през 1937 г. се опитват да го ограничат и контролират както по брой, така и по региони, като поощряват изселването от далечната североизточна част на страната и не разрешават разреждане на турското население по границата с

---

[113] *Калинова, Е., И. Баева.* „Възродителният процес“ – върхът на айсберга. Българската държава и турската етническа общност в страната (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век). – В: „Възродителният процес“. Сборник документи. Съст. И. Баева, Е. Калинова. Т. 1. Българската държава и българските турци (средата на 30-те – началото на 90-те години на XX век). С., 2009, 7–10.

[114] Централен държавен исторически архив (ЦДИА), ф. 321к, оп. 1, а.е. 3141, л. 6–7.

[115] *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика С., 1998, 88–89.

Турция[116]. По-късните изселническите вълни повтарят в една или друга степен елементите на този модел.

Напрежението в българо-турските отношения отслабва в края на 30-те години пред лицето на засилващата се заплаха от нов военен конфликт и при осъзнаване от българска страна, че при евентуално поставяне на въпроса за националното обединение България ще има нужда от благосклонното отношение на Турция. Взаимодействието между двете държави по въпросите за промяната на статута на Проливите през 1936 г. (изгодна за Турция) и при подписването на Солунското съглашение от 1938 г. (премахващо военните ограничения за България) подсказва период на затопляне на отношенията. България се съобразява с искането на Турция от 1937 г. за ограничаване на броя на изселващите се български турци, мотивирано с икономически проблеми. Този факт, както и военновременните условия водят до рязко спадане на изселванията[117]. В началото на Втората световна война България и Турция се стремят да запазят неутралитет, но върху отношенията им пада сянката на взаимни подозрения, подхранвани от сложните външнополитически комбинации на въвлечените във войната държави. Все пак надделява стремежът към избягване на конфликтни ситуации и на 17 февруари 1941 г. двете страни подписват декларация за ненападение, разширяване на търговския обмен и поддържане на умерен тон в печата по отношение на другата страна[118]. Макар България да е съюзник на Третия райх (от 1 март 1941 до 26 август 1944 г., когато повторно обявява неутралитет), а Турция – неутрална чак до 2 август 1944 г., когато скъсва дипломатическите отношения с Германия, в отношенията между двете страни се запазва дух на добронамереност.

След Втората световна война българо-турските отношения не са обременени с военновременни проблеми и до 1946 г. двете страни се стремят да ги запазят на добро равнище, тъй като нямат териториални претенции една към друга и се нуждаят от сигурен тил при решаването на приоритетните за всяка от тях външнополитически задачи. Не липсват обаче и поводи за взаимни подозрения.

---

[116] АМВнР, оп. 11 п, а. е. 305, л. 7-8.

[117] *Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998, 237–239.

[118] *Петров, Л.* България и Турция 1931–1941. С., 2001, 191–192, 232.

Турция се чувства застрашена от съветските войски на българска територия и от претенциите на София към Западна Тракия, още повече че СССР настоява за промяна на режима на контрол върху Проливите, което за Анкара е посегателство върху турските национални интереси. Първоначално България, ангажирана във войната срещу Германия, отделя първостепенно внимание на вътрешнополитическата си реорганизация и на борбата за справедлив мирен договор с победителите. Затова тя се стреми да не отговаря на острия тон на турската преса срещу превръщащата се в съветски сателит страна и поставя ударението върху търговията и транспортните връзки. От края на 1944 до 1947 г. на двустранна основа са решени успешно проблеми на железопътния транспорт, а стокообменът расте, макар неговият дял да не е особено значим в търговските връзки на двете държави[119].

В първите следвоенни години в българо-турските отношения липсва напрежение и по изселническия въпрос. След 9 септември 1944 г. новите управляващи се стремят да приобщят мюсюлманското население към политиката на ОФ. Властта проявява особено внимание към него, разграничавайки се от линията на предишните кабинети[120]. През 1945 г. се възобновява издаването на вестници на турски език; държавата поема издръжката на турските училища и увеличава броя им; през 1948 г. 80 % от турчетата вече ходят редовно на училище; за тях се организират читалища и детски градини. Проявяваната толерантност е и заради необходимостта България да се представи добре в навечерието на изготвянето на мирния договор. Действително, в него няма отделна клауза за малцинствата. Висшето мюсюлманско духовенство и по-видните турски представители официално застават зад политиката на ОФ, която осигурява нови придобивки: земеделска пенсия за турските селяни наравно с българските; гарантирано от държавата безплатно образование на роден език[121]; достъп до висшите училища. Турци са включени в комитетите на ОФ и в администрацията.

---

[119] *Григорова, Ж.* Балканската политика на социалистическа България 1944–1970. С., 1985, 338–340; *Калинова, Е.* Преориентацията на българската външна търговия (септември 1944–1949). – В: Двадесетият век. Опит за равносметка. С., 2003, 285–286, 287–288.

[120] До Втората световна война турските училища са частни, с ограничено финансиране и броят им непрекъснато спада – от 605 през 1936 г. на 367 през 1944 г. Обучението е на ниско равнище, което е и следствие от политиката на държавата (*Гюдуров, Д.* Образователната политика спрямо мюсюлманите в България 1919–1925 г. – Исторически преглед, 2009, № 3–4, 39–68). Още през 1935 г. от Министерството на просвещението се изисква „*официално да дава вид, че прави всичко възможно... турското училище да се издигне на подобаваща висота, без обаче да дава ония резултати, каквито се добиват в народните училища... Едно подчинено народностно малцинство, което е разселено в компактни маси... представлява... сериозна опасност за държавната ни сигурност, ако то чрез просвета бъде издигнато до едно стъпало.*“ През 1941 г. в полицейски доклад се отбелязва: „*Трябва да се направи всичко възможно, че турците да тънат в невежество, културният им уровен да бъде колкото се може по-нисък, а в материално-икономическо отношение да не им позволяваме да стъпят здраво на краката си. По тоя начин те ще дойдат до положението нито да могат, нито да имат време да се занимават с политически въпроси*“ (*Стоянов, В.* Турското население в България между полюсите ...., 89–91).

Същевременно БРП (к) отчита и опасността от турската националистическа пропаганда. В началото на 1945 г. Г. Димитров съветва партийното ръководство: *„На националните малцинства трябва да се дадат пълни права, но с турците трябва да бъдем осторожни. Те трябва да бъдат равноправни, да имат същите политически и граждански права както българите, възможност да се учат на своя собствен език, да имат училища, джамии. Но като турци не трябва да представляват някакво особено турско национално движение, защото инак ще се създадат условия за турска агентура в страната. А ние искаме да изгоним Турция от Европа, да си отиде в Азия. Едно турско национално движение у нас ще създаде рана в организма на българския народ... На турците трябва да се каже съвършено открито: тези, които искат да живеят в България заедно с българите, трябва да имат и равни задължения. Комуто това не харесва, нека си отиде в Турция. Българският език трябва да бъде задължителен в турските училища. Турския национализъм ние не признаваме.“*[122]

Тези страхове нарастват с постепенното влошаване от края на 1946 г. на отношенията между двете страни в резултат на Студената война – България се интегрира в съветския блок, а през март 1947 г. с доктрината „Труман“ САЩ започват да подпомагат военно Гърция и Турция, за да ги обвържат в общ блок срещу комунизма. На 12 юли 1947 г. е подписан и американско-турски договор за икономическа и военна помощ, докато през март 1948 г. България сключва с другата суперсила – СССР, договор за „дружба, сътрудничество и взаимна помощ“. Негативно влияние върху политиката на Анкара към България оказва и изострянето на съветско-турските отношения във връзка с проблема за режима на Проливите, както и противоположните позиции, които двете съседни страни заемат към гражданската война в Гърция – България подпомага Демократичната армия на ген. Маркос, докато Турция подкрепя правителството в Атина. От края на 1947 г. зачестяват граничните инциденти и острият тон в печата.

---

[121] В чл. 79 на Конституцията на НРБ от 4 декември 1947 г. се постановява, че *„националните малцинства имат право да се учат на своя майчин език и да развиват националната си култура, като изучаването на българския език е задължително“* (Български конституции и конституционни проекти. С., 1990, 50–51).

[122] „Възродителният процес“. Сборник документи..., 45–46.

В условията на нарастващо блоково противопоставяне изселническият въпрос отново става централен в българо-турските отношения и задълго остава доминиращ негативен фактор[123]. В следващите години той ту затихва, ту се разгаря според зигзагите в тези отношения и непоследователната българска политика по националния въпрос. Изострянето на проблема в края на 40-те години е резултат от успоредното действие на два фактора. Първият е свързан с дълбоките промени в живота на българските турци: наред с подобреното им положение в обществото, с демонстрираното към тях уважение от страна на властта и с позитивните промени в бита им те изпитват смут и несигурност. Дълбоките социално-икономически промени, които обективно съдействат за модернизирането на турската общност, влизат в противоречие с манталитета на консервативно настроената маса. Тя посреща с недоверие и неприязън политиката на правителствата на ОФ, насочена към коопериране на земята, равенство на мъжа и жената, атеизстична пропаганда и ликвидиране на *„религиозния фанатизъм“*, като се забранява четенето на Корана[124].

---

[123] *Стоянов, В.* Турското население в България..., 96–103; *Трифонов, С.* Мюсюлманите в политиката на българската държава (1944–1989). – В: Страници от българската история. Т. 2. С., 1993, 210–211; *Калинова, Е.* Българо-турските отношения от 20-те до края на 50-те години – в търсене на верния тон. – В: Общите граници на разбирателството. България и Турция – партньори в XXI век. С., 2009, 83–95.

[124] *Желязкова, А.* Социална и културна адаптация на българските изселници в Турция. – В: Между адаптацията и носталгията. българските турци в Турция. С., 1998, 16–17; *Стоянов, В.* Турското население в България..., 102–103.

Вторият фактор за надигането на изселническата вълна е връщането на Турция към тактиката отпреди войната – да използва изселническата пропаганда за въздействие върху мюсюлманските общности в съседните страни и за постигане на свои външнополитически цели. Опасенията на българските турци от преобразованията в страната са умело използвани от Анкара, която активизира дейността си сред тях. Внушенията, които се правят от турската преса и радио, чрез идващи от Турция писма на роднини, разговори със служители от турската легация и консулства и особено агитацията на турските учители[125], трябва да предпазят българските турци от „аклиматизиране" към новата по-толерантна политика и да поддържат у тях убеждението, че Турция е родината им и е готова да ги приеме. Налице е приемственост с линията на Анкара отпреди Втората световна война, но започващата Студена война внася и нов щрих – използването на турското население в България за борба срещу идеологическия противник, за да бъде той дестабилизиран във вътрешен план и дискредитиран във външен.

Засилената пропаганда за изселване обаче не означава широко отворени врати, защото икономическата ситуация в Турция не позволява масов прием на изселници. Още в средата на 1947 г. наблюденията на българските власти показват, че турските консулства внимателно подбират желаещите да се изселят. Към предвоенния критерий, който позволява изселване най-вече от североизточната част на страната, но не и от Южна България, се прибавя чисто икономически: безпроблемно се разрешава да се установяват в Турция хора, които са заможни или имат роднини, готови да поемат издръжката им, или са квалифицирани специалисти, от които страната би имала полза. През май 1947 г. Анкара обявява, че е готова за дългосрочно приемане на турци от останалите балкански страни на основата на съществуващите изселнически спогодби[126]. В следващите месеци Турция поставя и въпроса за положението на турското малцинство в България[127].

---

[125] АМВнР, оп. 11 п, а.е. 312, л. 34.

[126] Турция води политика на размяна на населението от 1923 г., след идването на власт на кемалистите. Спогодби в този дух са подписани през 1923 г. с Гърция, през 1925 г. с България, през 1936 г. с Румъния и през 1938 г. с Югославия. През 1934 г. Анкара приема т.нар. поселищен закон, който дава възможност на всеки мюсюлманин от турския езиков и културен кръг да се пресели в Турция. Спогодбата от 1925 г. след Втората световна война продължава да е в сила и е заместена от нова изселническа спогодба едва през 1968 г.

Преброяването на населението в България през декември 1946 г. показва, че броят на българските турци е 675 000 (9,61 %). Сред тях се надига изселническа вълна под влияние на започващата Студена война и засиленото недоверие и дори враждебност между социалистическа България и капиталистическа Турция. До началото на 1948 г. изселванията стават с разрешение на Съюзната контролна комисия и броят на изселилите се от 1946 до 1948 г. е едва 887 души, но зачестяват опитите за нелегално минаване на границата. Българските ръководители отчитат тези настроения, като техните позиции са повлияни и от влошаването на международните отношения. На 4 януари 1948 г. лидерът на БКП и министър-председател Г. Димитров дава красноречив израз на опасенията, породени от вътрешни и външни фактори, и на начините, които партията смята да приложи за решаването на проблема. На пленум на ЦК на БРП (к) той припомня, че *„има един голям въпрос, който не от вчера съществува. Той е, че по нашата южна граница имаме всъщност небългарско население, което представлява постоянна язва за нашата страна“*. Според Димитров задачата е *„да го махнем оттам и го заселим на друго място, а там да заселим наше, собствено, българско население“*[128]. Моделът, който той предлага, съвсем не е специфично български или присъщ само на комунистическия режим[129]. Но поръката на Г. Димитров въпросът да се реши още през 1948 г. не се осъществява поради променените приоритети в резултат на конфликта Тито–Сталин.

---

[127] В Меджилиса се разисква по положението на „братята-турци“ извън Турция, а турската страна протестира пред българското МВнР за нарушените права на българските турци (*Тодорова, Р.* Българо-турските отношения след Втората световна война (40-те – 60-те години). – Исторически преглед, 1994–1995, № 5, 35–36; *Стоянов, Д.* Заплахата. Великодържавният национализъм и разузнаването на Турция против България. С., 1997, 129–135.

[128] Г. Димитров изразява тревога, че във важни региони, като Шуменски и Разградски, има компактни маси турско население, а *„при нашия режим, който даде пълна свобода на малцинствените групи, започват да вдигат глава мюфтиите, турските агенти; младежта започна да проявява турски национализъм, обръща очи към Цариград и Анкара“* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 19, л. 17).

[129] Достатъчно е да се припомни съдбата на насилствено изселените през 1913 г. българи от Източна Тракия и Мала Азия, чиито имоти не бяха компенсирани от турската държава, както и писанията в гръцката преса през 1946 и 1947 г. по повод на българското население в Беломорието. То е наречено *„трън, който в скоро време ще предизвика гнойна рана“* и *„рак в дробовете на Гърция“*, а призи-

През 1948–1949 г. изселническите настроения обхващат все по-широки слоеве, но българското ръководство не изглежда готово да позволи масово изселване и през юли 1949 г. решава да се вземат мерки то да бъде предотвратено, а подбудителите му – наказани[130]. Особената важност на въпроса за изселването и плътната обвързаност със СССР изисква „сверяване на часовника“ с Кремъл. Това става при посещението на Г. Дамянов, А. Югов и В. Червенков на 29 юли 1949 г. при Сталин. Той е категоричен, че *„ние би трябвало да се освободим от турците, да намерим възможности и начини действително да ги изселим. Тоя елемент е неблагонадежден“*[131]. Този „съвет“ разсейва и последните колебания и на 18 август 1949 г. Политбюро на ЦК на БКП заема категорична позиция: да не се пречи на желаещите да се изселят български турци, но докато са на българска територия, да спазват българските закони; ако Турция откаже да ги приеме до края на годината, те да бъдат заселени в северните райони на страната, а на тяхно място да се настани българско население, на което ще може да се разчита да прибере тютюна и да брани границата[132]. Българските власти издават изселнически паспорти на всички желаещи, а промяната в позицията им предизвиква ответната реакция на Турция, опасява-

---

вите са: *„Те трябва да си отидат... Трябва да се наложи на България да приеме и да настани далеч от нашите граници тия 60 000 – 70 000 фанатични сънародници“* и *„...както се изселиха принудително немците, така трябва да се постъпи и със славяните“* (*Трифонов, С.* Тракия. Административна уредба, политически и стопански живот 1912–1915. С., 1992, 162–182; *Даскалов, Г.* Българите в Егейска Македония. С., 1996, 254–255).

[130] „Възродителният процес“. Сб. документи...., Т. 1, 50–51.

[131] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 42, л. 46.

[132] Партийното ръководство анализира причините за масовата изселническа вълна в Кърджалийско и отбелязва, че *„тая компактна турска маса, без нито един българин между тях, живее напълно с чувствата към Турция и враждески към нас. Тях ние никога няма да можем да приобщим. Особено би бил уязвим тоя край при евентуални тежки събития и конфликти.“* Изводът е, че турците трябва да се изселят, но организирано, а същевременно да се помисли какви мерки да се вземат, за да се защити границата и да се прибере тютюнът (*Трифонов, С.* Строго поверително! – Поглед, № 16, 22 април 1991; *Баев, Й., Н. Котев.* Изселническият въпрос в българо-турските отношения след Втората световна война. I част. – Международни отношения, 1994, № 1, 20–21).

ща се от масов приток на емигранти. Ситуацията от края на 30-те години се повтаря. Турският пълномощен министър в София прекратява призивите пред българското Министерство на външните работи да се разреши свободно изселване и вече твърди, че Турция не желаела изселването на всички турци, а равнопоставеното им третиране в България[133].

В края на декември 1949 г. на Министерството на външните работи е възложено да направи официални постъпки пред Турция за приемане на български турци от южните райони, желаещи да се изселят. Според българските изчисления изселването трябва да обхване около 250 000 души и да завърши във възможно най-кратък срок (3 месеца). Сред българските турци настъпва изселническа еуфория, поощрявана от властите, но ограничавана от турската страна, която в противоречие с официалната си пропаганда в защита на правото на българските турци да се приберат *„час по-скоро в майката-отечество“* бави издаването на визи за изселниците[134]. Изселниците стават заложници на враждебната политика на двете съседни държави – напуснали работа и с разпродадено имущество, седмици наред чакат разрешение от турската страна да минат границата. Забавянето е плод на нежеланието на Анкара да „разреди“ контингента, на който разчита в България, както и на страха, че сред влизащите в Турция може да има носители на „комунистическа зараза“. Главното обаче е невъзможността на Турция да отдели средства за настаняване на изселниците[135].

На 3 август 1950 г. Политбюро на ЦК на БКП дава указание *„да се поощрява с всички средства изселването“* и най-вече от

---

[133] „Възродителният процес“...., Т. 1, с. 52.

[134] През май 1950 г. българският пълномощен министър в Анкара Й. Чобанов съобщава, че турското правителство настойчиво протестира *„съвсем не със сериозно намерение да прибере в турския оджак основната маса от пръснати извън „майката-отечество“ турци, а по-скоро да държи за неопределено време компактно турско население у нас в някакво постоянно положение на хора, едва ли не с двойно поданство, чувствайки стоенето си в България като нещо временно и непрекъснато гледайки с едното око (а много често и с двете) към Анкара“* (*Божков, В.* Заплахата остава. Записки на контраразузнавач по турска линия. С., 2001, с. 50).

[135] В редица материали от турската преса през 1950 и 1951 г. се говори за *„окаяното положение“* на пристигналите в Турция изселници. То се признава и от редица турски политици, надяващи се Западът да подпомогне финансово страната им (АМВнР, оп. 11п, а.е. 318, л. 2, 4–6, 15, 17–18).

Родопите, а оставащите български турци да бъдат преселени в Северна България до 1 април следващата година[136]. Седмица по-късно българското правителство официално протестира пред Турция, че 250 000 български турци са подали молби за изселване и 54 000 от тях вече имат български изселнически визи, а само 15 000 са получили турски входни визи. София призовава Анкара да изпълни задълженията си по конвенцията от 1925 г. и да приеме тези хора. В нарушение на същата конвенция българската страна поставя тримесечен срок Турция да издаде документи на всички желаещи[137].

В последвалата размяна на дипломатически ноти, пълни с обвинения, Анкара протестира срещу „*масовото депортиране*" на българските турци, което според нея било причинено от потъпканите им човешки права. Тя нарушава конвенцията от 1925 г., като изисква декларации за политическите убеждения на изселващите се и гаранции, че имат роднини в Турция, които ще ги издържат в продължение на година. В духа на разгарящата се Студена война Анкара използва изселването, за да обвинява България и дори да постави въпроса в ООН[138]. В началото на октомври 1950 г. Турция затваря границата и настоява българската страна да приеме обратно миналите на нейна територия без редовни документи лица от цигански произход. Те са само повод за прекратяване на наплива от изселници, с които Турция не може да се справи[139]. Изселващите се плащат и цената на това решение, тъй като хиляди остават на границата, без да могат да продължат напред, нито да се върнат назад. България отстъпва и след два месеца изселването се подновява. За 1950 г. броят на изселилите се български турци достига 55 746 души[140].

---

[136] Тези тенденции в турската политика, както и българската реакция, не са нови. В доклад на Разузнавателното отделение при Щаба на българската армия от март 1936 г. се констатира, че след 1930 г. има засилено изселване на български турци, което през 1935 г. е достигнало широки мащаби и е „*ръководено от едно централно място*", като целта на турското правителство е „*да се привлече турското население от Северна България*" и да се задържи „*в сегашните му места онова, което е близо до сегашните турски граници*". В препоръките, направени от междуведомствена комисия, създадена през 1936 г. по заповед на министъра на външните работи и изповеданията, се твърди, че „*съображения от висше естество налагат процесът на преселването да се канализира по начин, щото да се развие предимно в някои крайгранични области, които би трябвало да се заселят предимно с чисто българско население, а областите, отстоящи на повече от 25 км от границата, изселването да се ограничи до минимум*" (АМВнР, оп. 11п, пр. 305, л. 7–8, 12).

[137] В българската нота се припомня, че „*мъчно може да бъде забравен случаят с българското малцинство в Източна Тракия и Мала Азия, което бе насилствено изселено от пределите на Турция, лишени от възможност да ликвидират своите имоти – буквално ограбени*", както и фактът, че България е приела и хиляди арменски бежанци от Турция (*Трифонов, С.* Строго поверително! – Поглед, № 16, 22 април 1991; *Баев, Й., Н. Котев.* Изселническият въпрос..., 22–24).

[138] Препоръката на ООН е правителствата да осигурят еднакви права за всички свои граждани, а не да създават специални права за отделни групи, които найчесто водят до допълнителното им обособяване (*Баев, Й.* Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България. С., 1995, с. 160).

През 1951 г. Турция се стреми да забави темповете на изселване. Използвайки като претекст минаването на нейна територия на цигански семейства, нямащи право на изселване, на 7 ноември 1951 г. Анкара за втори път затваря границата. В отговор на 30 ноември 1951 г. България обявява, че прекратява изселването, за да не бъде използвано то за антибългарски цели и дълго след това българската страна е непреклонна, че няма да позволи такова масово изселване: между 1948 и 1951 г. страната напускат над 150 000 български турци[141]. След 1951 г. България преустановява издаването на визи за изселване и границата остава затворена до 20 февруари 1953 г., когато двете страни се споразумяват България да приеме обратно изселилите се неправомерно цигански семейства. Както решението на Турция да затвори границата, така и българският отказ да се разрешава изселване на желаещите български турци са крайни действия в нарушение на договореностите от 1925 г. (конвенцията обаче не е денонсирана). Върху тях тежи отпечатъкът на най-острата фаза на Студената война. Нарастват българските опасения от военното обвързване на южната съседка със САЩ, които ѝ отреждат водещо място в своите стратегически планове[142].

---

[139] През декември 1951 г. официалното турско обяснение е друго: *„Първото решение, което взехме, да затворим турско-българската граница, ни бе наложено от факта, че българските власти бяха превърнали изселването в масово и принудително и едва след това решение българското правителство се съгласи с молбата ни да ограничи и определи числото на изселниците, които ни бе възможно да приемаме месечно"* (АМВнР, оп. 11 п, а.е. 318, л. 29).

[140] *Стоянов, В.* Турското население..., 114–115.

[141] *Трифонов, С.* Мюсюлманите в политиката на българската държава..., 211–212; *Стоянов, В.* Турското население в България..., 107–118. Според С. Трифонов броят на изселилите се между 1948 и края на 1951 г. е 156 410, а В. Стоянов посочва, че те са *„над 154 000"*. Според официалното турско становище от началото на 1950 г. до края на 1951 г. в Турция са приети 152 755 изселници (АМВнР, оп. 11п, а.е. 318, л. 29).

Прекратяването на изселването, което не решава проблемите на турското население в страната, принуждава българските управляващи да преразгледат своята политика към него. Промяната става наложителна, след като от Москва идват упреци към БКП за несправяне с проблемите на българските турци[143]. На кандидат-члена на Политбюро на ЦК на партията Тодор Живков е възложено да разработи цялостно предложение за работата на БКП с оставащото в страната турско население. На 26 април 1951 г. по негов доклад Политбюро приема първото си специално решение „За подобряване работата на Партията сред турското население"[144]. Същността му е в толерирането и подчертаването на националните особености и стимулирането на духовното и стопанското развитие на турското население с цел постепенното му откъсване от исляма и приобщаването му към социалистическото строителство. В основата на тази политика стои идеологизираният възглед, че етническата принадлежност е от второстепенно значение, а най-важното е българските турци да припознаят БКП като „своя", да се убедят в правотата на нейната идеология и да осъзнаят перспективите, които тя им разкрива за реализация в България[145]. Ако партията ги спечели за своята кауза, заплахата от влиянието на капиталистическа Турция сред тях ще бъде неутрализирана и това ще гарантира националната сигурност. Т. Живков и Политбюро виждат реализацията на тази задача в няколко направления: подготвяне на партийни кадри от средата на турското население, като обучението им в партийните школи и пропагандата се водят на турски език[146]; подобряване на здравното обслужване; редовно снабдяване със стоки, *„отговарящи на бита и нуждите"* на турското население; създаване на поминък, издигане на неговото културно равнище и възпитание в социалистически дух, но на турски език[147]. В страната към 1956 г. има 1149 училища, където обучението е на турски и в тях учат 97 % от всички турски деца. Така се издига образователното равнище, но незнанието на български език затруднява социалната реализация на младежите и насочва погледа им към Турция. Българските турци чувствително подобряват бита си, но вместо да се „привържат" към БКП и да се интегрират, още повече се обособяват и усещат като нещо отделно от останалите българи[148].

---

[142] В съобщението на БТА от 30 ноември 1951 г. се посочва, че *„засилването на враждебните намерения, които Турция питае спрямо България, несъмнено е във връзка с присъединяването ѝ към Атлантическия пакт и с факта, че тя бе натоварена от военноподпалвачи като Англия и САЩ със задачи, които да смутят реда и мира на Балканите"* (АМВнР, оп. 11п, а.е. 318, л. 27, 30). За мястото на Турция в плановете на НАТО вж. документите от 1951 и 1952 г. в електронния документален сборник „НАТО на Балканите" (CD-ROM).

[143] През януари 1951 г. министър-председателят В. Червенков е мъмрен от *„съветските другари"* и му е наредено да се придържа още по-тясно към съветския опит (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1217, л. 3–4).

[144] Пак там, а.е. 1298, л. 37–43.

[145] *Стоянов, В.* Българските турци след Втората световна война. – Исторически преглед, 1998, № 1–2, 108–112.

В междудържавните отношения продължава духът на Студената война, засилен от влизането на Турция в НАТО (февруари 1952 г.) и от създаването година по-късно на Балканския пакт с участието на Гърция, Турция и Югославия[149]. От Анкара не пропускат да напомнят, че са готови да приемат желаещите да се изселят български турци и многократно представят пред българските власти конкретни искания за събиране на разделени семейства[150].

---

[146] Предвижда се създаване на тримесечни партийни школи в Хасково и Шумен и издаване на пропагандни материали на турски език (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1298, л. 37, 41).

[147] За целта радио „София" и радиостанциите в Стара Загора и Сталин (дн. Варна) трябва да имат предавания на турски език; кинопрегледи и късометражни филми да се озвучават на турски; в Коларовград (дн. Шумен), Хасково и Русе да се организират естрадни театри с актьори от турското население, които да изнасят представления на турски (Пак там, л. 42).

[148] За характера на политиката спрямо турското население от 1951 докъм 1956–1958 г. красноречиво говори броят на създадените в този период училища: до 9 септември 1944 г. в България има 424 частни турски училища с 871 учители и 37 335 ученици; през 1952 г. те са 1020 основни и 3 педагогически и в тях се учат 97 % от всички турски деца, а през 1956 г. има вече 1149 турски училища. Занятията в тях се водят на турски език, а българският е застъпен съвсем слабо (*Трифонов, С.* Строго поверително! – Поглед, № 16–17, 22–29 април 1991; *Стоянов, В.* Турското население в България..., 118–125).

[149] АМВнР, оп. 11п, а.е. 40, л. 14–22.

[150] След второто затваряне на границата до средата на 1955 г. Турската легация в София настоява пред МВнР да се разреши на общо 313 семейства (1780 души) да се изселят при вече изселилите се в Турция свои роднини. Година по-късно броят им е вече 2347 и легацията продължава да връчва подобни ноти (Пак там, а.е. 313, л.15; а.е. 200а, л. 62–63.

Слуховете за тези постъпки поддържат надеждата на българските турци за изселване и им пречат да свържат бъдещето си с България.

Първите признаци за смекчаването на идеологическото противопоставяне между двете съседни страни се проявяват през втората половина на 1953 г. Инициативата е на България и отново е внушена от Москва, която след смъртта на Сталин променя външнополитическата си концепция[151]. Новите инструкции са България да активизира политиката си на Балканите, за да се смекчат неблагоприятните за съветските интереси процеси, свързани с разширяването на НАТО. Българската страна няколко пъти предлага на Турция да се извърши демаркация на границата, за да няма възможност за нарушаването ѝ. Положителният отговор на Анкара идва едва през есента на 1955 г. и през март 1956 г. е постигнато съгласие по този въпрос. Броят на граничните инциденти спада, подготвя се и възобновяване на търговския обмен[152]. През май 1956 г. усилията на българската страна за установяване на културни контакти найпосле дават резултат[153]. Надеждите, че тези инициативи ще поставят началото на плодотворни културни връзки, се оказват напразни – до началото на 60-те години те остават единствените културни прояви между двете съседни страни. Независимо от позитивните промени, които са част от общото смекчаване на противопоставянето Изток–Запад, изселническият проблем продължава да тегне над българо-турските отношения.

* * *

В крайна сметка резултатите, постигнати от българската политика на Балканите през първото следвоенно десетилетие, не изглеждат особено оптимистични – тепърва предстои съживяване на връзките с Югославия, разрешаване на репарационния проблем с Гърция и преодоляване на застоя в отношенията с Турция. Решаването на тези задачи е в пряка зависимост от общия климат в международните отношения и от насоките на съветската външна политика, но е свързано и със способността на българските управляващи да определят своите приоритети и да се придържат към последователна и съобразена както с националните интереси, така и с човешките права външнополитическа линия.

---

[151] През юли 1953 г. В. Червенков е извикан в Москва заедно с другите източноевропейски лидери, за да им бъдат дадени инструкции след смъртта на Сталин. Новата линия Червенков оповестява на 8 септември 1953 г., като заявява, че българското правителство иска нормални отношения с Гърция, Турция и Югославия и е готово да уреди чрез преговори спорните въпроси (*Калинова, Е., И. Баева*, Българските преходи 1939–2010..., 197–198).

[152] В началото на 1955 г. е подписана нова спогодба, която поставя търговията между двете страни на клирингова основа (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 2192, л. 142–143).

[153] В България гостува известният диригент Дж. Решид, а през август 1958 г. българското консулство в Истанбул успява да организира там турне на балета на Софийската опера (*Калинова, Е.* Европейските капиталистически страни в международната културна дейност на България (1956–1966). (Непубликувана дисертация), 359–360).

САЩ И ЗАПАДНА ЕВРОПА В БЪЛГАРСКАТА ВЪНШНА ПОЛИТИКА

В края на 40-те години в развитието на международните отношения се разгръща нова страница. Вече е решена основната военнополитическа задача – разгромът на хитлеристка Германия и нейните съюзници. С ликвидирането на причината отпада и следствието – обединението и сътрудничеството на редица държави начело със СССР, САЩ и Великобритания. На преден план отново излизат идеологическата конфронтация и съперничеството, но в различни от предвоенните условия. Те съдържат плюсове и минуси както за победителите, така и за победените и оформят двуполюсния модел на света. САЩ постепенно изместват Великобритания от позициите ѝ в Европа и света като цяло; в техните ръце е икономическата мощ и те единствено притежават атомната бомба. Плюсовете на СССР са авторитетът на победителя, нарасналата притегателна сила на комунистическите идеи и наличието на съветски войски почти в центъра на Европа, но неговата икономика е разрушена и модернизирането на въоръжението му върви по-бавно. Всяка от двете най-силни държави съзира в преимуществата на другата заплаха за собствената си сигурност и интереси[1].

Между двете свръхсили е Европа. Първоначално това е Европа на победителите и победените, но САЩ и СССР все по-често започват да гледат на европейските страни като на потенциални съюзници (или врагове), които трябва да бъдат привлечени към единия или другия полюс. В условията на безкомпромисния идеологически сблъсък средната позиция, поне отначало, изглежда невъзможна[2].

Противопоставянето, разбирано в най-широк смисъл, се разглежда и от съветска, и от американска страна като неизбежно. Но СССР изпитва необходимост от известен период на отпускане и съвземане след изключителните военни усилия – 15–20-годишно продължаване на сътрудничеството със Запада, през което време да се подготви за решителния щурм за „световната победа на социализма“. Във Вашингтон преценката е, че изходните позиции на САЩ са благоприятни за незабавна атака. Във военно отношение тя е подкрепена от монопола над атомното оръжие и доктрината „Труман“, в икономическо – с предложената на 5 юни 1947 г. от държавния секретар Джордж Маршал помощ за възстановяване на Европа, а в идеологическо – с обоснованата от Джордж Кенан линия на „твърд курс“ и „сдържане“ на комунистическата експанзия.

---

[1] *Тошкова, В.* Западът и демократичната трансформация на европейския социалистически Изток. – В: Изследвания по история на социализма в България 1944–1989. Т. 2. Съст. Е. Кандиларов. С., 2010, 818–821.

[2] *Баева, И.* Интеграционните процеси в Западна и Източна Европа – намерения и резултати. – В: *Баева, И.* Източна Европа през XX век. Идеи, конфликти, митове. С., 2010, 249–252.

Доказателство за притегателната сила на тези аргументи е тясното обвързване на Западна Европа със САЩ. Същевременно само 3–4 години след края на войната разделението на тази част от Стария континент е преодоляно и там започват интеграционни процеси в икономическата, политическата и военната област, които му придават нов облик. С Дюнкеркския договор за взаимна помощ между Великобритания и Франция от 4 март 1947 г. и с подписания година по-късно (17 март 1948 г.) Брюкселски пакт за взаимна отбрана между тях и Белгия, Холандия и Люксембург западноевропейските държави правят първите стъпки към своята интеграция. Следва създаването на 4 април 1949 г. на Северноатлантическия пакт (НАТО), обвързващ 10 западноевропейски страни, САЩ и Канада. С обединяването през 1948–1949 г. на западните окупационни зони в Германия в т.нар. Тризония и създаването на Федерална република Германия (8 май 1949 г.), с включването през 1952 г. на Гърция и Турция в НАТО и присъединяването на ФРГ към тази организация през 1955 г. военната интеграция става реален факт. През май 1952 г. по френско предложение започват опити за създаване на Европейска отбранителна общност, но след две години те завършват с неуспех. Икономическата интеграция се осигурява от плана „Маршал“ и Организацията за европейско икономическо сътрудничество, създадена на 16 април 1948 г. за прилагането му, както и от сключения между Франция, ФРГ, Италия и Бенелюкс на 18 април 1951 г. в Париж договор за създаване на Европейско обединение за въглища и стомана[3]. Политическата интеграция е осигурена от Съвета на Европа, чийто устав е подписан от 10 европейски държави на 5 май 1949 г. в Страсбург.

---

[3] *Банов, Б.* Планът Маршал и предисторията на Европейския съюз. С., 2010, 32–67; *Чакалоф, М.-Фр.* Изграждането на обединена Европа 1945–1990 г. Основни етапи и проблеми. С., 2000, 36–42; *Никова, Г.* Характерни особености на икономи-

Все по-ясно очертаващите се контури на Западния блок стимулират ответната и донякъде забавената реакция на СССР. Създаването на Коминформбюро (септември 1947 г.), на Съвета за икономическа взаимопомощ (януари 1949 г.) и на Организацията на Варшавския договор (май 1955 г.) бележи стъпките на политическото, икономическото и военното сплотяване на Източния блок[4]. Така понятията „Изток“ и „Запад“ придобиват изцяло политическа натовареност. Победителите от Антихитлеристката коалиция отреждат на България място в съветската сфера на влияние, а Студената война от края на 40-те години я разделя с „желязна завеса“ от Западна Европа. В условията на блоковото противопоставяне през следващите десетилетия българската външна политика е в руслото на съветската, но плътната обвързаност и зависимост не лишават отношенията на България със западноевропейските държави и САЩ от собствена специфика. Тя е свързана с наличието или липсата на традиции в двустранното общуване, с непосредствените икономически нужди на България, с политиката на управляващите среди в отделните западни страни към Източния блок като цяло и към смятаната за най-верен съветски сателит България.

Разривът в отношенията със САЩ

Обвързването на България в Източния блок прекъсва почти изцяло връзките на страната със Запада. За това допринася и кампанията срещу България като част от общата антисъветска борба. Изолацията и влошените отношения от края на 40-те до средата на 50-те години са резултат не толкова на спорни въпроси и двустранни конфликти със западните държави, колкото на общия дух на Студената война. Това особено проличава в отношенията със САЩ.

През 1947 г. Вашингтон формулира политиката на „сдържане“ на комунизма и доктрината „Труман“ за отпускане на финансова и

ческата интеграция в Западна и Източна Европа след Втората световна война. – In: Collegium Germania 2. Probleme der Entwicklung Bulgariens in den 20-er bis 90-er Jahren des 20. Jahrhunderts. Sofia, 1997, 179–181.

[4] По-подробно за тези процеси и мястото на България в тях вж. в гл. „България в Източния блок“.

военна помощ за Гърция и Турция, определени за преден пост на борбата срещу съветското влияние. През февруари с.г. е сключен и мирният договор с България, след като през 1945 1946 г. САЩ ефикасно използват подписването му за натиск върху Москва (за постигане на техните глобални цели) и върху българските управляващи (за налагане на западните стандарти за демокрация). След 10 февруари 1947 г. Вашингтон е лишен от този аргумент, но още разполага с дипломатически и най-вече икономически средства за въздействие върху България[5]. Сред първите е въпросът за ратификацията на мирните договори. През април 1947 г. в Комисията за външна политика към Американския сенат се чуват все повече гласове срещу договора с Италия (оттам и против договорите с останалите бивши сателити), сключен, *„когато политиката на американското правителство е била да „успокоява" Москва, докато доктрината „Труман" е променила изцяло тази политика"*[6]. Новият държавен секретар Джордж Маршал обаче предотвратява подобни варианти на поведение, убеден, че ако договорите бъдат *„изоставени или отхвърлени"*, едва ли ще е възможно да се осигурят *„по-добри договори на базата на общото съгласие"*. Той посочва, че *„средствата за натиск (това е, което има стойност)"* в договорите с България, Румъния и Унгария, които САЩ могат да използват срещу *„прекалената концентрация на съветски войски"* там, не биха могли отново да се уговорят, а и сблъсъкът със СССР трябва да се отложи, докато се уреди въпросът за мирния договор с Германия[7].

---

[5] Такива призиви в началото на февруари 1947 г. отправя и американският политически представител в София Мейнард Барнс. Според него САЩ трябва да окажат *„пряк дипломатически натиск върху българското правителство"*, комбиниран с икономически условия. Необходимостта от решителни действия той аргументира с думите: *„Аз не възнамерявам да внуша, че ахилесовата пета на Русия ще бъде открита в България. Това, което искам да кажа, е, че ако ние продължим непоколебимо... една твърда политика в тази част на света, това уязвимо място ще бъде открито някъде от Балтийско до Егейско море"* (*Баев, Й.* Началото на Студената война в Европа и мястото на България в нея. – В: Лица на времето. Т. 1. С., 1996, с. 54).

[6] *Пинтев, С.* България 1947 г. – извън американските интереси и инициативи. – Исторически преглед, 1999, № 5–6, с. 109.

[7] Дж. Маршал признава, че това отношение към ратификациите е свързано с Московската сесия на СМВнР (март-април 1947 г.), обсъждаща съдбата на мирния договор. Докато тези дебати продължават, Маршал смята, че САЩ не трябва

Съображенията на Дж. Маршал надделяват и през първата половина на юни 1947 г. Американският сенат препоръчва, а президентът Труман потвърждава ратификацията на мирните договори. След като на 15 септември 1947 г. ратификационните актове на СССР, САЩ и СССР са връчени според изискванията на мирния договор с България за съхранение в Москва, той влиза в сила и дейността на СКК е прекратена, но остава въпросът за признаването на българското правителство от САЩ. Той е усложнен от настъплението на БРП (к) срещу легалната опозиция и най-вече от арестуването на 5 юни 1947 г. на нейния лидер Н. Петков и скалъпения съдебен процес срещу него, завършил със смъртна присъда. САЩ избират една вече позната от предходните години тактика. Те разгръщат протестна акция с писма и ноти до българските власти, до СКК и до съветското Министерство на външните работи, без обаче да стигат до крайности, и дори едновременно с протестите и независимо от резултата им подготвят възстановяване на дипломатическите отношения с България.

Същността на тази политическа линия е откровено изразена от високопоставени служители в Държавния департамент: „*Публичните протести при всеки случай на недемократичен акт... са полезни не толкова с надеждата да бъде поправено положението или само да бъдат регистрирани, а поради ефекта, който те могат да имат върху лидери... в други държави в подобно положение и като част от нашата „война на нерви.*“[8] Тя е формулирана броени дни след ареста на Н. Петков, а на М. Барнс е отказано да се завърне в България и да се опита да защити опозиционния лидер[9]. Неговата настъпателност и граничещата със своеволие ан-

---

да правят „*нищо, с което да затворим вратата за съветското сътрудничество. Поради тази причина трябва да се пазим от действия, които могат да бъдат тълкувани като категорично затваряне на вратата*“ (*Пинтев, С.* България 1947 г. ..., 109–110).

[8] Пак там, с. 112.

[9] *Калинова, Е.* Своенравният дипломат. Мейнард Барнс и политиката на САЩ към България 1944–1945. – В: Втората световна война и България 1939–1947 г. Сливен, 2006, 82–88. М. Барнс напуска България на 26 април 1947 г. и впоследствие е заменен на поста политически представител на САЩ в страната от Джон Хорнър. На 3 юни 1947 г. той изнася доклад в Националния военен колеж във Вашингтон, в който ясно посочва защо България би трябвало да е важна за САЩ, но и реалистично разсъждава за начините на американско въздействие върху нея. Според Барнс „*България е много лесно изчислима страна, тя се вписва в между-*

гажираност с българската опозиция не са в унисон с вижданията на Държавния департамент за мястото на България в американската политика след сключването на мирния договор. То е преценено през призмата на възможността в страната да се разгърнат процеси на демократизиране и откъсване или поне на отдалечаване от съветския контрол, които да дадат шанс на по-активна американска намеса. И тъй като ситуацията не подсказва подобно развитие, Вашингтон възприема друга тактика: решава да възобнови дипломатическите отношения с България и да използва възможностите на бъдещата американска легация в страната за събиране на информация в стратегически важен регион на границата между Изтока и Запада[10].

Американската страна не разполага с много време за действие по първата част на своята програма, защото произнесената смъртна присъда за Н. Петков трябва да се изпълни на 23 септември 1947 г. Неудобството да възстановяват дипломатическите отношения с правителство, привело в сила присъдата, срещу която САЩ два месеца открито протестират, води до ускоряване на процедурата и на 19 септември и.д. политически представител Джон Хорнър връчва в Министерството на външните работи в София нота с изразена готовност на САЩ да установят дипломатически отношения с България и да разменят с нея пълномощни министри. Неудобството, че този акт е само 4 дни преди екзекуцията на Н. Петков, е прикрито със „смокиновото листо“ на направеното от Хорнър заявление, че *„това действие не означава, че правителството на САЩ оправ-*

народната картина по много прост и директен начин. Разположена е на подстъпите към Егейско море. Русия винаги е искала да я притежава по тази причина. Тя почти я получи през 1878 г.; Русия мисли, че окончателно я е получила сега... България е важна за нас поради Източното Средиземноморие.“ Дипломатът, пряко свързан с българската опозиция, която според оценката му се е родила благодарение на *„доблестта“* на лидерите ѝ, но и на американската *„морална подкрепа“*, настоява тази подкрепа да се дава настойчиво и тогава ще има *„огромен ефект“*, защото единственото, което *„мъжественият“* български народ очаквал, била *„някаква добра новина, нещо, което да го подкрепя в момента“* (Култура, № 15, 15 април 1994 г.).

[10] Не е случаен фактът, че през 1949 г. американската страна настойчиво изисква увеличаване на персонала на своята легация в София от 20 на 30 души (*Тодорова, Р.* Дипломация и идеология. Българо-американски дипломатически отношения 1947–1950. – В: Българистиката в зората на XXI век: Българо-американската перспектива за научни изследвания. С., 2000, с. 47).

дава различни постъпки на българското правителство, отказващо на българския народ известни основни свободи, или подпомагащо на своя територия партизанска дейност, насочена срещу една съседна държава (Гърция – б.а., Е.К.)*“*[11]. На 1 октомври 1947 г. САЩ официално обявяват, че признават българското правителство и възобновяват дипломатическите си отношения с България[12]. До края на годината пълномощните министри Доналд Рийд Хийд и д-р Нисим Меворах[13] заемат постовете си в София и Вашингтон.

Много по-големи са възможностите на САЩ за икономическо въздействие. На 5 юни 1947 г. държавният секретар Дж. Маршал огласява официално намеренията на Вашингтон да окаже помощ за възстановяването на Европа, но не чрез предоставяне на обикновени кредити, а посредством обща дългосрочна програма. Според Маршал инициативата трябва да е на Европа, а САЩ само ще подкрепят приетата от европейските държави програма. Макар държавният секретар да твърди, че американската политика *„не е насочена против никоя държава, а срещу глада, отчаянието и хаоса“*, в неговия план се поставят и условия: *„Всяко правителство, което маневрира, за да затрудни възстановяването на други страни, не може да очаква да получи помощ от нас. Нещо повече, правителства, политически партии или групи, които търсят начин да останат постоянно на власт насила, ще срещнат противопоставянето на САЩ.“*[14]

---

[11] Пак там, с. 44.

[12] Това е заявено на пресконференция от заместник-държавния секретар Робърт Ловет, който също прави уговорката, че признаването не означава одобрение на *„определени действия на българското правителство напоследък“* (*Тодорова, Р.* Дипломация и идеология..., с. 44; *Тошкова, В.* САЩ и България 1919–1989. Политически отношения. С., 2007, 262–264; *Матеева, М., Хр. Тепавичаров.* Дипломатически отношения на България 1878–1988. С., 1989, с. 252).

[13] Д-р Меворах, юрист с принос към българската външна политика и член на комунистическата партия от 1920 г., остава на този пост само до края на 1948 г., когато по донос от *„бдителен“* служител в легацията във Вашингтон, обвиняващ го във връзки с *„реакционни“* и враждебни към България лица, възхищение от американския технически прогрес и др. под., е извикан в София, след което не му е позволено да се завърне на поста си. Легацията остава без титуляр до скъсването на отношенията със САЩ през февруари 1950 г. (*Тодорова, Р.* Дипломация и идеология..., с. 46).

[14] *Никова, Г.* Разделянето на европейското стопанство и България. – Исторически преглед, 2000, № 5–6, 129–130.

Политическите условия и общоевропейският характер на възстановителната програма са заложени в плана „Маршал“ с оглед на американските икономически и стратегически интереси в Европа и с разчет СССР да ги оцени като неприемливи. Целта е да се засили влиянието на САЩ на Стария континент и да се изолират източноевропейските страни от СССР. Изостанал в икономическо отношение и все още невъзстановил разрушенията от войната, Съветският съюз разчита не на стопанската, а на военната и политическата си мощ за запазване на завоюваните позиции и предпочита двустранното обвързване с всяка от държавите пред бъдещата отворена икономическа макроструктура, позволяваща според него накърняване на суверенитета. Въпреки това СССР се съгласява да участва в предложената от Англия и Франция среща на външните министри на трите страни в Париж (27 юни – 2 юли 1947 г.) и прави опит да внесе промени в предварителните планове[15]. Претърпяла неуспех, съветската страна официално заявява, че въпросът за американската подкрепа позволява на британското и френското правителство да създадат нова организация, която да е над европейските страни и която ще се меси във вътрешните им работи. СССР прекратява участието си в организацията по получаване на американската помощ и принуждава и останалите социалистически страни да я откажат[16]. Така на проведената от 12 до 16 юли 1947 г. в Париж конференция от поканените 22 страни (без франкистка Испания) участват 16. Те създават Комитет за европейско икономическо сътрудничество, който приема доклад за икономическото състояние на Европа и програма за нейното възстановяване. На 3 април 1948 г. Х. Труман подписва Закон за предоставяне на помощи по плана „Маршал“[17], който поставя началото на стопанската интеграция на Западна Европа, като същевременно гарантира икономическите интереси на САЩ.

---

[15] *Банов, Б.* Планът Маршал..., 61–67. Резултатите от тази среща са предизвестени, като се имат предвид съветските несъгласия, но и предварително изказаните пред американския посланик в Париж от Ъ. Бевин и Ж. Бидо надежди, че СССР ще откаже *„да сътрудничи“*. Западното предложение е за създаване на *„ръководен комитет“* от трите страни, който да състави програмата за възстановяване и да съгласува нуждите на европейските страни за 4 години. В. Молотов е против, защото чрез комитета и програмата Англия и Франция щели да установят контрол над европейските държави и да приспособят техните стопанства към своите нужди. Той предлага да се създаде само *„комитет за помощи“* с участието и на други европейски страни, които са били под германска окупация или са оказали съпротива на германската агресия. Бившите сателити няма да бъдат допуснати в комитета, но ще могат да посочат нуждите си. Този комитет трябва само да установи каква част от американската помощ е необходима на всяка държава и да ѝ помогне да я получи.

[16] Българското правителство решава да откаже поканата за участие в плана „Маршал“ на 8 юли 1947 г., след като предишния ден Москва съобщава, че се отнася с недоверие към него и смята, че САЩ, Англия и Франция се договарят зад гърба ѝ. Българските мотиви са, че ако страната се присъедини към инициативата, има опасност двегодишният народностопански план да бъде *„ревизиран и*

В отговор през януари 1949 г. Съветският съюз обединява източноевропейските страни в Съвет за икономическа взаимопомощ (СИВ). На американското желание с икономически средства да се ограничи комунистическото влияние в Западна Европа съответства формулираната от Сталин задача на СИВ: *„Чрез развитие на нашето производство да изтръгнем Европа из лапите на англо-американския империализъм.“*[18] На втората си сесия през август 1949 г. Съветът препоръчва на членуващите в него страни да съсредоточат стокообмена помежду си и да преустановят изцяло вноса от Запад, а през октомври 1951 г. в САЩ е приет Законът „Бетъл“, който забранява износ на стратегически стоки от Западна в Източна Европа и остава в сила до 1953 г. Така възможности за развитие на търговски връзки между България и САЩ на практика не съществуват, а българското стопанство трайно се обвързва със своите социалистически партньори[19].

съвван“. След отказа тонът на българската преса към американската инициатива от умерен става рязко отрицателен (*Никова, Г.* Разделянето на европейското стопанство..., 135–136; *Никова, Г.* Планът Маршал, европейските сили и България. - Исторически преглед, 1993, № 4–5, 65–66, 73).

[17] Условие за прилагането на Закона е подписването на двустранна спогодба със САЩ, според която в съответната страна се създава специализирана служба начело с американски представител. САЩ придобиват контрол над финансовите системи на западноевропейските държави, а до голяма степен и върху тяхната политика. В рамките на възстановителната програма те внасят стоки главно от САЩ и съсредоточават стокообмена помежду си, но постигнатите резултати са впечатляващи – още в края на 1948 г. обемът на индустриалната и селскостопанската продукция в Западна Европа в основни линии достига равнището от 1938 г.

[18] *Баев, Й.* Военнополитическите конфликти след Втората световна война. С., 1995, с. 39.

[19] През 1950 г. 93,4 % от българския износ и 84 % от българския внос се реализира в рамките на СИВ и съответно само 6,6 и 16 % – със Запада (*Никова, Г.* Разделянето на европейското стопанство..., с. 142).

Отражението на разгръщащата се Студена война върху българо-американските отношения става ясно доловимо през 1949 г. с първите открити прояви на „шпиономанията“, обхванала двата противостоящи блока. Българските управляващи поддържат съветската теза, че САЩ и Англия подготвят нова война и грубо се месят във вътрешните работи на страната, нарушават нейната независимост и готвят заговори срещу властта. Затова на органите на Държавна сигурност е поставена задачата да разкриват *„англо-американските агенти“*, включително в западните дипломатически представителства, които са разглеждани като *„щабове за организиране на шпионаж, саботаж и противонародни заговори“*. Първите публични обвинения са свързани с изфабрикувания съдебен процес срещу 15 евангелистки пастори (25 февруари – 8 март 1949 г.). Те са изправени пред съда за субсидирано от американската и британската мисия събиране на разузнавателни сведения[20].

Процесът е използван за широка антибългарска кампания в САЩ с обвинения, че страната не спазва чл. 2 от мирния договор за гражданските права и свободи. В началото на април 1949 г. Вашингтон и Лондон изпращат ноти в този дух до България, Унгария и Румъния, а САЩ занимават с проблема ООН в течение на 1949 и 1950 г., като успяват да дискредитират правителствата на трите комунистически страни[21]. Противопоставянето се задълбочава и през октомври 1949 г. американската легация настоява пред Държавния департамент да се наложи съвместно с останалите западни държави ембарго върху търговията с България, но то остава нереализирано. Сред плюсовете на подобна стъпка легацията нарежда както възможността да се предизвика напрежение в българската икономика и неизпълнение на първия петгодишен план, така и да се проучи съветската реакция към *„икономически най-уязвимата от сателитните държави“*[22]. През ноември 1949 г. настойчивите искания на Вашингтон пресоналът на американската легация в София да бъде увеличен от 20 на 30 души са отклонени от българските власти, които са убедени, че така *„ще се увеличи броят на американските шпиони в България, вмъкнати под прикритието на дипломати“*[23].

---

[20] Четирима от обвиняемите са осъдени на доживотен строг затвор, двама получават условни присъди, а останалите – различни срокове затвор (Процесът срещу евангелистките пастори-шпиони. С., 1949; *Огнянов, Л.* „Студената война“ и „шпиономанията“ в България (1949–1953). – В: Модерна България. С., 1999, 294–295; *Грозев, К.* Процесът срещу протестантските пастори: личности в сблъсъците на времето. – В: Исторически личности и идеи. Сб. в чест на проф. Искра Баева. С., 2011, 101–109).

[21] *Тодорова, Р.* Българо-американски отношения (1949–1959). – Исторически преглед, 1992, № 3, 32–34. САЩ съдействат да бъде отхвърлена молбата на България за членство в ООН (23 септември 1948 г.) (*Тошкова, В.* САЩ и България..., 266–267; *Баева, И.* България и САЩ в годините на Студената война. – В: *Баева, И.* Източна Европа през ХХ век..., с. 422).

Напрежението между двете страни нараства, след като в публикувания на 30 ноември 1949 г. обвинителен акт за *„предателската дейност“* на Трайчо Костов – един от най-изтъкнатите ръководители на БКП и държавата, се говори за *„признанията“* му за връзки с американския пълномощен министър Доналд Хийд[24]. Замесването на толкова високопоставен дипломат става по указание на съветските „съветници“ в МВР, които насочват следствието към разкриване на *„контрареволюционен преврат“* с помощта на *„чужди разузнавания“*. При разгорелия се конфликт Тито–Сталин е неизбежно и продължаването на „следата“ към *„плановете на титовци“*, с които американците имали *„пълно споразумение“*[25].

През следващите два месеца обвиненията срещу Д. Хийд са в центъра на българо-американските отношения. На 1 декември Държавният департамент ги отхвърля като *„изфабрикувани“*, а легацията в София настоява пред МВнР да се публикува опровержението на Д. Хийд. Макар и със закъснение, то се появява, но българското правителство не снема обвиненията от него и дори прави следващата стъпка, *„съгласувана със съветските другари“* – с нота от

---

[22] *Тодорова, Р.* Българо-американски отношения..., 37–38.

[23] *Тодорова, Р.* Дипломация и идеология..., с. 48.

[24] Според българските власти с *„активно разузнаване“* се занимават и културното, търговското, морското и военното аташе в американската легация, както и шестима от нейните секретари (*Огнянов, Л.* „Студената война“ и „шпиономанията“..., с. 297). По-подробно за процеса срещу Тр. Костов вж. *Исусов, М.* Последната година на Трайчо Костов. С., 1990; *Христов, Б.* Изпитанието. Спомени за процеса и съдбата на Трайчо Костов и неговата група. С., 1995; Борби и чистки в БКП (1948–1953). Документи и материали. Съст. Л. Огнянов. С., 2001, 36–37, 65–62, 68–69, 76–81.

[25] *Баев, Й.* КГБ в България. Сътрудничеството между съветските и българските тайни служби 1944–1991. С., 2009, 49–50; *Огнянов, Л.* „Студената война“ и „шпиономанията“..., 295–296.

19 януари 1950 г. той е обявен за „персона нон грата“ и е поискано отзоваването му[26]. На следващия ден американската страна поставя ултиматум – или България ще оттегли нотата си, или САЩ ще сметнат, че българското правителство не иска да поддържа нормални отношения, и ще отзоват мисията си.

Държавният департамент обмисля подобен вариант още на 12 декември 1949 г. При анализа на последствията от евентуално прекъсване на отношенията с България се посочва, че така ще бъде защитен американският престиж; ще се постигне по-добро третиране на американските мисии в другите социалистически страни, а чрез реакцията на Москва ще се разкрият съветските планове за източноевропейските страни. Като аргумент в полза на скъсването се използва и оценката за американската легация в България – тя не е особено полезна за набавяне на разузнавателна информация. Минусите на подобен акт очевидно са по-малко и са свързани с опасението за евентуално солидаризиране на останалите социалистически страни с България, което ще доведе до преустановяване на отношенията им със САЩ и до още по-плътното им обвързване със СССР[27].

В началото на януари 1950 г. американската страна изглежда все по-склонна да предприеме крайни действия спрямо България. Те според легацията в София ще позволят на САЩ да възприемат твърд курс към българското правителство и дори да се опитат да предизвикат смяната му чрез пълно търговско ембарго, подпомагане на българските политически емигранти и на опозиционните сили в страната. Същевременно самият „потърпевш“, Д. Хийд (подобно на предшественика си М. Барнс), настоява пред Държавния департамент да бъде оставен в София, за да докаже невинността си и да действа за промяна в хода на събитията: *„Аз не искам да напусна поста си. Той е чудесно бойно поле. Дали промяната ще дойде с развитие от титоистки тип или чрез бунт, само вре-*

---

[26] В нотата се твърди, че Д. Хийд е *„поддържал връзки“* с Тр. Костов и Цоню Цончев, *„осъдени от българския съд за измяна, шпионаж и предателство“*, и си е *„позволил деяния, недопустими с неговите дипломатически функции, и по този начин проявил грубо вмешателство във вътрешните работи на Народна република България“* (*Огнянов, Л.* „Студената война“ и „шпиономанията“..., с. 296; *Тодорова, Р.* Дипломация и идеология..., с. 52).

[27] *Тошкова, В.* САЩ и България..., 268–270.

мето ще покаже. Аз все още не се отказвам от възможността за успешен антикомунистически бунт, на който да бъде дадено време, мозък, подкрепа и решителност от наша страна."[28] Във Вашингтон обаче натежава мнението за скъсване на отношенията.

Към американските нагласи се прибавят и действията, или по-скоро бездействието, на българската страна. Заела категорична позиция, че Д. Хийд трябва да бъде отзован, тя няма възможност да лавира, ако не иска да покаже отстъпчивост пред американския натиск. Затова цял месец след американската нота от 20 януари 1950 г. правителството на В. Червенков не дава отговор, а министърът на външните работи Вл. Поптомов не приема Д. Хийд. При това положение на 20 февруари 1950 г. САЩ отзовават своята дипломатическа мисия, а на 21 февруари Държавният департамент излиза с декларация за скъсване на дипломатическите отношения с България. Персоналът на американската легация напуска София, а българската легация – Вашингтон. Така за първи път след войната САЩ късат дипломатическите си отношения с една страна, при това по повод, който едва ли щеше да бъде толкова значим, ако не беше пречупен през призмата на блоковото противопоставяне[29]. Неотстъпчивостта на двете страни по конкретния проблем в голяма степен е опит на двата „лагера" да премерят силите си и да демонстрират още по-голяма твърдост в пропагандната война и търговските отношения. И преди, и след скъсването на отношенията Държавният департамент е категоричен, че към бившия германски сателит и настоящ най-верен съветски съюзник не е необходима специфична политическа линия и България по-скоро може да служи като лакмус за проверка на реакцията на Москва към американските действия[30].

---

[28] *Баева, И.* Международни предпоставки на първия опит за десталинизация в България (1953–1956). – В: Лица на времето. Ч. 2. С., 1997, 174–175.

[29] Вж. документите по скъсването на дипломатическите отношения, публикувани от В. Тошкова в: *Тошкова, В.* САЩ и България..., 332–362. Важно допълнение са и мемоарите на управляващия българската дипломатическа мисия във Вашингтон д-р Петър Вутов (*Вутов, П.* По моя дълъг дипломатически път. С., 2004, 220–268).

[30] Тези намерения ясно личат в секретния анализ на Държавния департамент от 6 април 1950 г.: *„СССР е решен да затвори колкото е възможно повече нормалните връзки между съветския свят и Съединените щати. Скъсването на дипломатическите отношения с България би могло да бъде считано за тест,*

Скъсването на отношенията подхранва негативните тенденции в поведението на България и САЩ. Макар в анализите на ЦРУ в края на 1950 г. да се подчертава, че в Източния блок *„няма сведения, че могат да се проявят отклонения от титоистки тип, нито че ще се създаде ефективна съпротива срещу съветските военни усилия“*[31], САЩ продължават да оказват натиск върху България. През ноември 1950 г. по американско настояване ООН приема резолюция, с която България, Унгария и Румъния са обвинени в нарушаване на Хартата на ООН и на клаузите в договорите за мир относно човешките права и свободи. С тези действия САЩ, подкрепени от Великобритания, осуетяват опитите на трите страни да бъдат приети в световната организация[32].

През есента на 1951 г. САЩ едностранно денонсират търговската спогодба с България; предприемат опити за ново дискредитиране на България, Румъния и Унгария – този път с обвинения за неспазване на военните клаузи на мирните договори; отпускат огромни средства за финансиране на разузнавателна[33] и пропагандна дейност в Източна Европа, а на 1 май 1952 г. Държавният департамент забранява на американските поданици да пътуват до комунистически страни без специално разрешение. От другата страна, т.е. в България, антиамериканската пропаганда е в апогея

който показва крайността, до която СССР е готов да стигне в това отношение.“ Година по-късно американската позиция не е променена – на 31 юли 1951 г. според указанията на Държавния департамент политиката към България трябва да се разглежда само като част от политиката към Съветския съюз (*Баев, Й.* Началото на студената война..., с. 59; *Баева, И.* Международни предпоставки..., с. 175).

[31] *Баева, И.* Международни предпоставки..., с. 176.

[32] Първата молба за членство в ООН България подава на 26 юли 1947 г., след сключването на мирния договор. Следват молби от 23 и 30 септември 1948, 30 юни 1952, 23 март 1954 и 20 септември 1955 г. (*Матеева, М., Хр. Тепавичаров.* Дипломатически отношения..., с. 338).

[33] Става дума за приетия през октомври 1951 г. Закон за взаимно гарантиране на сигурността, който предвижда 100 млн. долара за финансиране на *„всякакви подбрани лица, живеещи в Съветския съюз, Полша, Чехословакия, Унгария, Румъния, България, Албания..., или лица, избягали от тези страни, било за да бъдат обединени в поделения на въоръжените сили, поддържащи организацията на Северноатлантическия договор, било за други цели“*. На 2 декември 1951 г. българската страна протестира срещу този закон с меморандум до VI сесия на Общото събрание на ООН (Външна политика на НРБ. Сб. документи и материали. Т. 1. 1944–1962. С., 1970, 169–170).

си, а през 1952 г. МВнР публикува и „бяла книга" под наслов „Документи за враждебната и агресивна политика на правителството на Съединените американски щати спрямо Народна република България"[34].

Известно смекчаване на позициите настъпва в резултат на промените в съветската външна политика след смъртта на Сталин през 1953 г. През септември с.г. в реч на министър-председателя В. Червенков и в изпълнение на указанията от Москва е демонстриран стремеж за нормализиране на отношенията със САЩ. Такава нагласа съществува и в Държавния департамент и среща разбиране от страна на президента Дуайт Айзенхауер, но в Американския конгрес мнозинството е против подобна стъпка, която би легитимирала в очите на общественото мнение най-верния съветски сателит[35]. Така уреждането на този важен дипломатически въпрос, който американската страна не поставя извън контекста на американско-съветските отношения, е отложено с още 6 години. Положителните промени в общия европейски климат все пак създават по-благоприятна основа за българо-американските отношения. През 1954 г. износните листи на САЩ значително се либерализират, като забраната за износ се запазва за новите технологии, материалите за военната промишленост и атомната енергетика. По това време и СИВ препоръчва на социалистическите страни, членуващи в него, да засилят търговията със Запада, включително поради налагания в тях по съветско указание „продоволствен курс"[36]. Оползотворяването на тези по-благоприятни възможности обаче остава въпрос на бъдещето.

---

[34] *Тодорова, Р.* Българо-американски отношения..., с. 34; *Тодорова, Р.* Дипломация и идеология..., с. 52.

[35] *Пинтев, С.* Възстановяване на българско-американските дипломатически отношения 1950–1959. – В: Сталинизмът в Източна Европа след края на Втората световна война. С., 2005, 24–25; *Баев, Й.* Спомените на посланик Гартхоф и дипломатическата мисия на САЩ в България по време на студената война. – В: *Гартхоф, Р.* Свидетелства за студената война. С., 2001, 13–14.

[36] Той е реакция на проблемите, породени от форсираната индустриализация в Източния блок, и предвижда засилване на темповете на развитие на производството на стоки за потребление, с което да се преодолеят диспропорциите, да се подобри жизненият стандарт и да се потисне общественото недоволство.

Федерална република Германия – необходимият партньор

Отношението на България към Германия, а след 1949 г. към Федерална република Германия (ФРГ), трябва да се преценява в две измерения. Доколкото германският въпрос (т.е. въпросът за бъдещето на Германия в следвоенна Европа и за обединението на двете германски държави) е важна част от „голямата политика“ на световните сили САЩ и СССР[37], българската дипломация не би могла да провежда самостоятелна линия извън задаваните от Москва рамки. От друга страна, българската икономика е силно заинтересована от съживяване и активизиране на търговските връзки и това кара управляващите да проявяват прагматизъм и въпреки идеологическите постулати да се стремят към икономическо сътрудничество с ФРГ независимо от превратностите на политическата ситуация.

През Втората световна война Германия е основен икономически партньор на България, а от 1941 г. двете държави са и съюзници в Тристранния пакт. От 8 септември 1944 г. българската страна е във война с Райха и дава своя принос за победата на Антихитлеристката коалиция, но поради нежеланието на западните съюзници България не е призната за „съвоюваща“. Това се отразява негативно върху решаването на проблемите, произтичащи от състоянието на война с Германия: съдбата на германското имущество в България, на българското в Германия и на германските задължения, натрупани от неравностойния търговски обмен през войната (българският износ за Германия силно превишава стойността на внесените германски стоки[38]). Разгромът на нацистка Германия изправя българската страна и пред сериозния проблем за преориентиране на външната търговия. При решаването на тези проблеми държавите победителки изхождат от своите интереси и от оценката, че *„ако две страни са били съюзници и са си помагали, те трябва да носят взаимна отговорност“*. Те се споразумяват германските имущества в бившите сателити на Германия да минат в собственост на Съветския съюз. България трябва да прехвърли намиращото се на нейна територия германско движимо и недвижимо имущество, дялове в близо 100 предприятия, банки и застрахователни дружества, влогове, ценни книжа и др. в собственост на СССР[39].

---

[37] *Калинова, Е.* Плановете на съюзниците от Антихитлеристката коалиция през периода 1941–1945 г. за следвоенното бъдеще на Германия. – В: Иронията на историка. Сб. в памет на проф. М. Лалков; *Калинова, Е.* Колко Германии? Съюзниците и съдбата на германската държава (1945–1949). – Известия на Института за военна история, т. 59, 1996, 140–176.

[38] *Златев, З.* Българо-германски отношения (1944–1949). – In: Collegium Germania, vol. 2. Probleme der Entwicklung Bulgariens in den 20-er bis 90-er Jahren des 20. Jahrhunderts. Sofia, 1997, p. 166; *Николов, Р.* Българо-германските военноикономически отношения 1941–1944. С., 1991, с. 128.

Страната е ощетена и от мирния договор с победителите от 10 февруари 1947 г. Той предвижда, че България може да претендира за връщане на нейната собственост, намираща се в Германия, но само на онази част, която е *„изнесена насила или по принуда“* от германците след примирието от 28 октомври 1944 г.[40] Това условие обезсмисля разрешението, защото германските войски се изтеглят от страната още в началото на септември. Договорът позволява на България да претендира за дължимите ѝ от Германия суми, но само за онези, произлизащи от договори преди 1 септември 1939 г., а големите германски задължения са натрупани в годините на войната. Въпреки тези ограничения българските власти още от края на 40-те години полагат усилия да установят точния размер на претенциите. Към обективните трудности, с които се сблъскват тези опити, се прибавя и разделянето на Германия през 1949 г. на две държави. Така поставянето на въпроса за германския дълг към България се отлага и задълго остава без ясна формулировка и решение[41].

Освен проблемите, предизвикани от войната, България трябва да решава и тези, свързани с отношението ѝ към събитията в Германия и ролята на държавите победителки в следвоенната ѝ съдба. През лятото на 1945 г. в Потсдам СССР, САЩ и Великобритания се споразумяват да третират Германия като *„единно икономическо цяло“*. Управлението на страната обаче поражда непреодолими противоречия, свързани с отстояване на политически и икономически интереси[42]. Бързите и радикални промени, извършвани от СССР в неговата окупационна зона[43], основателно се оценяват на Запад като стремеж за трайното му настаняване в Германия. Единствено възможното противодействие според САЩ, Великобритания и Франция е по пътя на икономическото и политическото обособяване и укрепване на останалата част от страната. В отговор СССР ги упреква, че провалят потсдамските решения, и опасявайки се, че Западна Германия ще бъде не само окончателно изгубена за каузата на комунизма, но и би могла да се превърне във военнопромишлена база на антисъветския блок, Москва непрестанно подчертава стремежа си към *„единна, миролюбива, демилитаризирана, демократична Германия“*[44].

---

[39] Подробно по този въпрос вж. *Калинова, Е.* Победителите винаги имат право. Съдбата на германските имущества в България и на българските претенции спрямо Германия след Втората световна война. – In: Collegium Germania, vol. 3. Die Rolle der Wirtschaftsbeziehungen zu eutschland in der Entwicklung Bulgariens. Von den 1930er Jahren bis zur Gegenwart. Sofia, 2000, 201–213.

[40] Пак там, с. 217.

[41] Пак там, 213–221.

Разногласията между СССР и западните държави обаче през 1947 г. все още не изглеждат непреодолими и всички декларират желание да спазват решенията от Потсдам за единна Германия. От това положение се ръководи и България, но е принудена да се съобразява и с ограничителните клаузи на мирния договор. Тя е длъжна да съдейства заедно с другите държави за недопускане на ново въоръжаване на Германия; няма право да придобива или произвежда военни материали от германски произход, както и да наема на работа или да обучава технически специалисти, които са или са били германски поданици. България трябва да се откаже от всички претенции спрямо Германия, останали неуредени на 8 май 1945 г., с изключение на тези, произтичащи от договори и задължения, сключени преди 1 септември 1939 г., и правата, придобити преди тази дата[45]. България не може да предявява претенции по спогодби, сключени по време на войната, както и за обезщетение за загуби и щети, възникнали през войната[46]. Така страната е наказана за участието ѝ в Тристранния пакт, но тези клаузи имат за цел да гарантират и икономическите интереси на победителите, както и да предотвратят евентуално възраждане на германската военна мощ.

---

[42] По-подробно вж. *Backer, J. H.* The Decision to Divide Germany. Duke University Press, 1978; *Turner, H. A.* Germany from Partition to Reunification. Yale University Press, 1992; *Висков, С. И., В. Д. Кульбакин*. Союзники и „германский вопрос“ 1945–1949 гг. Москва, 1990.

[43] *Naimark, N. M.* „To Know Everything and to Report Everything Worth Knowing“: Building the East German Police State, 1945–1949. – Cold War International History Project, W.Wilson International Center, Working Paper No 10, August 1994.

[44] Информационное совещание представителей некоторых компартий в Польше в конце сентября 1947 года. 1948, 28–29, 36–37, 39.

[45] Външна политика на НРБ, т. 1, с. 60.

[46] *Калинова, Е.* Победителите винаги имат право..., с. 217.

Българската дипломация прави опит да смекчи неблагоприятните икономически последици, като изтъква пред победителките активното участие на България в разгрома на Райха и настоява да ѝ се признае правото на репарации от Германия[47]. Дипломатическите усилия обаче не дават резултат и българското правителство, водено от необходимостта да поднови и активизира търговските връзки с традиционен партньор като Германия, на 4 октомври 1947 г. подписва спогодба за плащания и меморандум, уреждащ стокообмена с американската и английската окупационна зона[48].

През 1948 г. САЩ, Великобритания и Франция обединяват своите окупационни зони в т.нар. Тризония и се договарят тя да бъде включена в прилагането на плана „Маршал"[49], за да противодействат на опитите на СССР за трайно установяване на съветското влияние в центъра на континента. Българската оценка за тези действия съвпада със съветската: западните държави окончателно са изоставили пътя на решаване на германския въпрос в единодействие със СССР; те вървят към дележ на Германия и на света на два лагера и така отново се създава *„една мощна, милитаристична и реакционно-националистическа Германия с всички данни*

---

[47] На 1 март 1947 г. министър-председателят Г. Димитров и министърът на външните работи К. Георгиев се опитват да склонят четирите държави да допуснат българска делегация на предстоящата среща на СМВнР в Москва (10 март – 24 април 1947 г.), за да предяви българските искания при предстоящото обсъждане на договора за мир с Германия (*Исусов, М.* Външнополитическата дейност на Васил Коларов (1944–1949). – В: Международни отношения и външна политика на България след Втората световна война. С., 1982, с. 93; Външна политика на НРБ, т. 1, 78–82; *Калинова, Е.* Победителите винаги имат право..., 218–220.

[48] През 1948 г. действието на спогодбата е продължено, а от 1949 г. тя е в сила и за френската зона. Според тази спогодба двустранна комисия ежегодно договаря стоковите листи, по които се осъществява търговията между България и Западна Германия (*Тодорова, Р.* Външната политика на България (февруари 1947 г. – януари 1949 г.) – В: Международни отношения..., 52–53; *Добриянов, Т.* Външната политика на НРБ (1949–1956). – В: Международни отношения..., с. 143).

[49] Решенията са взети на две съвещания в Лондон – от 23 февруари до 5 март и от 30 април до 2 юни 1948 г. Обсъден е и въпросът за бъдещото правителство и Конституция на Западна Германия (*Turner, H. A.* Germany from Partition..., p. 23).

да се фашизира в най-скоро време“[50]. Москва се опитва да предотврати осъществяването на западните планове, като мобилизира осемте източноевропейски страни за колективен отпор. На 23 24 юни 1948 г. във Варшава техните външни министри правят първата съвместна външнополитическа стъпка на Източния блок: приемат декларация, с която осъждат разделянето на Германия и предлагат бързо сключване на мирен договор с нея, една година след който окупационните войски да се изтеглят. Това според съветските схващания ще намали влиянието на западните страни в Германия и ще увеличи шансовете на вътрешните „здрави сили“, следващи съветите на Москва.

През юни 1948 г. трите западни държави провеждат парична реформа в своите зони и в западните сектори на Берлин, като въвеждат в обращение нова германска марка. Това е силен удар върху икономическите и политическите интереси на СССР, чийто отговор е блокада на Западен Берлин, т.е. открита конфронтация с бившите съюзници в името на възстановяването на четиристранния контрол върху цяла Германия. Българската страна одобрява съветските действия, без да се задълбочава особено в осмислянето на конфликта. За нея той е елемент от „голямата политика“, в която българската дипломация едва ли може да се намеси. Тя обаче трябва да се съобразява с нуждите на българската икономика, изискващи продължаване на търговските отношения със Западна Германия. За целта на 31 август 1948 г. е подписан съответен протокол[51].

Блокадата е вдигната през май 1949 г., без да постигне желаната от СССР цел – да се осуети консолидацията на Западна Германия и да се спечели Берлин. За да не изглежда вдигането на блокадата като поражение, Съветският съюз успява да наложи провеждане на сесия на СМВнР в Париж (23 май – 20 юни 1949 г.), където той настоява отново за единна Германия и бързо сключване на мирен договор, за да се изтеглят окупационните войски. Трите западни страни обаче са в много по-изгодна позиция, за да позволят осъществяване на съветските планове. Тяхната крайна цел вече е съвсем близко: през май 1949 г. е приета Конституцията на новата федерална държава, през август се провеждат парламентарни избори, а след един месец страната има своя първи президент – Теодор Хойс, и своя първи канцлер – Конрад Аденауер. На 20 септември 1949 г. новият кабинет поема функциите си и Федерална република Германия е вече факт. През октомври с.г., след необходимите трансформации, от съветската окупационна зона възниква Германската демократична република, чрез която СССР гарантира своите интереси в центъра на Европа за следващите четири десетилетия, а България още на 17 октомври 1949 г. установява дипломатически отношения с ГДР[52]. В новата обстановка, усложнена и от разрива между СССР и Югославия, ФРГ остава извън външнополитическите планове и действия на България освен в случаите, когато трябва да подкрепи някоя съветска инициатива[53]. Започналите търговски контакти обаче не са прекъснати и на 28 август 1950 г. е подписан нов двустранен протокол[54].

---

[50] *Поптомов, В.* Западна Германия – Дамоклиев меч над Франция. – Работническо дело, 6 юни 1948. По-подробно вж. *Калинова, Е.* Българската и съветската позиция по германския въпрос до средата на 50-те години. – В: България в сферата на съветските интереси..., 174–176.

[51] ЦДА, ф.1Б, оп. 6, а.е. 1677, л. 15.

Позицията на САЩ, Великобритания и Франция обаче е достатъчно силна, за да бъде повлияна от организирания от Съветския съюз колективен натиск. На него те отговарят с познатото предложение за провеждане на свободни избори под международен (не само четиристранен, както настоява СССР) контрол като задължителна стъпка към германското обединение. Този вариант обаче е съвсем неприемлив за Москва поради риска, на който при свободно волеизявление на германците неизбежно ще бъдат изложени съветските позиции в тази държава и в Европа. В края на 1950 г. изгледите за промяна в обстановката около двете Германии значително намаляват. Обединението на Германия е отложено за неопределено време, през което България трябва да се съобразява както с политическите, така и с икономическите реалности. В края на 1950 г. в доклада си за международното положение министърът на външните работи Минчо Нейчев обяснява *„новото фашизиране“* на Западна Германия с ненадеждността на френската и италианската армия в случай на военен сблъсък със съветския блок, срещу който *„империалистите“* възнамеряват *„да хвърлят като един чук“* ремилитаризираната германска държава[55]. От доклада личи, че общественото мнение, а и ръководните партийни кадри все още не определят отношението си към двете Германии според каноните на класовия подход. Съмненията са дали германският народ *„ще върви твърдо с нас, с лагера на мира, като се знае... че душата му е напълно отровена от фашизма и националсоциализма“*. Налага се М. Нейчев да уверява, че лично се е убедил в резкия поврат в психиката на германците, чиято душа според него е спечелена в резултат на *„великодушието на съветския човек“* и на правилната политика на съветското правителство[56]. Затова не би трябвало да има съмнения относно ориентацията на ГДР.

---

[52] За отношенията на България с ГДР вж. *Йотова, Р.* Берлин 1955–1961 г. – „войната на витрините“ и българското участие. – В: Преломни времена. Сб. в чест на проф. Любомир Огнянов. С., 2006, 562–579.

[53] България участва в съвещанието на външните министри на осемте социалистически страни в Прага от 20–21 октомври 1950 г. Сценарият е вече познат: в приетата декларация се заявява, че трите западни държави са преминали към политика на агресия, и се предлага САЩ, СССР, Великобритания и Франция да излязат с декларация против ремилитаризирането на Германия, за развитие на мирната германска икономика без възстановяване на военния потенциал, за незабавно сключване на мирен договор и изтегляне на окупационните войски и за създаване на паритетни начала на общогермански учредителен съвет, който да подготви образуването на общогерманско правителство (Външна политика на НРБ, т. 1, 156–165).

[54] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1677, л. 16.

По-сложно за определяне е отношението към Западна Германия. Към нея не се отправят преки обвинения от СССР, а следователно и от България. Москва още се надява, че положението може да се промени „отвътре“. На Германската комунистическа партия обаче не може да се разчита поради слабите ѝ позиции. Затова съветската дипломация акцентира върху общонационалните проблеми и настойчиво заявява стремежа си за обединение на германския народ, за зачитане на неговите икономически интереси и правото му на избор. Убедени в притегателната сила на марксизма-ленинизма, съветските ръководители се надяват, че изграждането на социализма в Източна Германия ще стане за западната част пример за следване и ще я приближи към ГДР. Българската страна възприема този начин на мислене и М. Нейчев признава, че с предложенията на съвещанието в Прага се преследва *„една чисто практическа задача за спечелване на Западна Германия“*, и добавя, че *„чрез създаването на Източногерманската република, чрез бързото сто-*

---

[55] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 80, л. 34–35.

[56] *Калинова, Е.* Българската и съветската позиция..., 176–177.

панско разцъфтяване и чрез онова, което петгодишният план ще даде в това отношение, в голяма степен може да се помогне и на Западна Германия да се освободи от игото на империалистите"[57].

Липсата на дипломатически отношения между България и ФРГ затруднява, но не прекъсва контактите в икономическата област. Това се дължи на традициите и на обективната необходимост от тях за двете държави. Западногерманската икономика е силно засегната от санкциите и репарациите след войната, от разделянето на страната, от нарушените стопански връзки с традиционни пазари, сред които е и българският. Правителството на К. Аденауер се стреми да използва всички възможности за възвръщане на германските икономически позиции в Източна и Югоизточна Европа, водено от разбирането, че това е от значение както за западноевропейското възстановяване, така и за политическото укрепване на ФРГ и че в този процес Германия по исторически и географски причини трябва да играе водеща роля[58]. България също е наясно за стойността на икономическите контакти въпреки ограниченията на СИВ. Представители на Министерството на външната търговия и на други държавни органи посещават неофициално ФРГ, като осъществяват там търговски сделки, но при липсата на консулство срещат значителни трудности[59].

През следващите години връзките между България и Западна Германия се ограничават още повече. Ускоряването на западната интеграция поставя на дневен ред включването на ФРГ в системата на обединените въоръжени сили. Това кара СССР между 1951 и 1953 г. да се откаже от колективните действия на източноевропейските страни по германския въпрос, за да не бъдат използвани като оправдание за ускоряването на западноевропейската интеграция. Москва започва самостоятелен дипломатически натиск върху САЩ, Англия и Франция за сключване на мирен договор с Германия и за превръщането ѝ в единна и неутрална държава. Съветската цел е да осуети включването на ФРГ в НАТО, но дипломатическата офанзива завършва безуспешно[60]. Съветската тактика на самостоятелни действия по германския въпрос не изисква от България конкретни действия и ѝ позволява да развива търговски връзки с ФРГ въпреки ограниченията, налагани от СИВ и от приетия през 1951 г. закон „Бетъл", забраняващ на западните страни да търгуват с Изтока със стратегически стоки. Контролът по спазването на забраната се осъществява от САЩ, а най-честите нарушители са именно западногерманските търговци[61]. До 1952 г. ФРГ е на трето, а през 1953 г. излиза на второ място в българския стокообмен със западните държави[62]. От ФРГ се внасят стоки, които са важни за индустриализацията в България: метали, суровини, химикали, резервни части, машини, докато българският износ е от традиционните селскостопански продукти. През лятото на 1952 г. Бон дава съгласие за откриване на българско търговско представителство, при условие че и ФРГ ще открие свое представителство в София. Така на следващата година е открито българското търговско представителство във Франкфурт на Майн[63].

---

[57] ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а.е. 80, л. 37.

[58] *Никова, Г.* Начало на западноевропейската икономическа интеграция. – Исторически преглед, 1990, № 6, 12–13; *Dean, R.* West German Trade with the East. 1974; *Schroder, H. J.* The Economic Reconstruction of West Germany in the Context of International Relations 1945-1949. – In: Power in Europe? Great Britain, France, Italy and Germany in a Postwar World 1945-1950. Berlin, New York, 1986, p. 321.

[59] Българското правителство се нуждае и от валутна и банкова информация във връзка с приложението на чл. 26 от мирния договор. На 1 декември 1950 г. Политбюро на ЦК на БКП констатира, че *„нашите търговски и стопански интереси сериозно се накърняват"*, защото България няма официално представителство във ФРГ, и решава да се обърне към Полша, която има консулски представителства в 6 западногермански града, с молба да поеме защитата на българските интереси във ФРГ (ЦДА, ф. 1, оп. 6, а.е. 1150, л. 1–2).

---

[60] На 26 май 1952 г. в Бон САЩ, Великобритания, Франция и ФРГ подписват т.нар. Общ договор, според който окупационният статут се премахва, но трите държави имат право да държат войски в Западна Германия до обединението на германския народ; ФРГ е включена в Европейската отбранителна общност и получава правото да влиза в договорни и съюзни отношения. На 27 май с.г. в Париж Франция, Италия, ФРГ и страните от Бенелюкс решават да учредят Европейската отбранителна общност (ЕОО), в чиято „европейска армия" трябва да бъдат включени и 12 западногермански дивизии. В отговор СССР преустановява вземането на репарации от ГДР и укрепва източногерманските въоръжени сили.

[61] *Никова, Г.* Външноикономическите отношения на България след Втората световна война (1945–1960). – В: Страници от българската история. Т. 2. С., 1993, с. 129.

[62] *Добриянов, Т.* Външната политика..., с. 144. Търговските отношения се уреждат чрез съвместни протоколи за стокообмен, подписани на 31 август 1949, 28 август 1950 и 5 август 1952 г., към които са приложени стокови листи за следващата година, определящи вида и стойността на българските и на германските доставки (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1677, л. 4, 10–14, 15–16).

[63] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 1787, л. 3–4, 51–52; а.е. 2461, л. 3; а.е. 2478, л. 1; а.е. 3251, л. 3.

През 1954 г. възможностите за развитие на търговията между Западна и Източна Европа се разширяват. Конфликтите със западноевропейските страни и най-вече с ФРГ принуждават САЩ да либерализират износните листи, а и СИВ препоръчва на своите членове да активизират икономическите си контакти със Западна Европа във връзка с новия „продоволствен курс“ след Сталин[64]. Още през 1954 г. ФРГ излиза на първо място в стокообмена на България със Запада. През 1955 г. износът на България за ФРГ нараства 5 пъти в сравнение с 1949 г., вносът – 18 пъти, а участието на ФРГ в общия стокообмен на България е 2,62 % [65].

Решаващи за интегрирането на ФРГ в западните политически и военни структури са Парижките споразумения от есента на 1954 г. за включването ѝ в НАТО[66]. Според СССР те са пряка заплаха за неговата сигурност и той отново сменя тактиката на противодействие, като прибягва пак до демонстрация на сплотеност на Източния блок: от 29 ноември до 2 декември 1954 г. на съвещание в Москва осемте социалистически страни приемат декларация против ратифицирането на Парижките споразумения и заявяват, че в противен случай срещу Запада ще се изправи *„обединената мощ на миролюбивите държави“* – намек за подготвяното обединение на въоръжените им сили[67]. Българското правителство препоръчва в печата и на публични събрания да се изтъква заплахата, която ратификацията представлява за българския народ, и да се посочва необходимостта да се засилват бдителността и икономическата и отбранителната мощ на България като неин принос против въоръжаването на Германия[68].

---

[64] *Никова, Г.* Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949–1960. С., 1989, 121–122.

[65] *Добриянов, Т.* Външната политика ..., с. 144.

[66] През есента на 1954 г. в Париж представителите на САЩ, Канада, Великобритания, Франция, Белгия, Холандия, Люксембург, Италия и ФРГ вместо Европейска отбранителна общност създават Западноевропейски съюз (ЗЕС). Постигнатите споразумения прекратяват изцяло последствията от окупационния статут на Западна Германия и ограниченията върху нейното промишлено производство. На ФРГ е разрешено да създаде свои въоръжени сили и те да се включат в контингента на НАТО. Потвърдено е и правото на страната да представлява цялата германска нация (*Добриянов, Т.* Външната политика..., 88–90).

[67] Външна политика на НРБ..., 194–207.

[68] Въпреки изявленията за актуалността на германския въпрос ръководството на държавата и на БКП е наясно за ролята на България при неговото решаване и

В началото на 1955 г. Москва прави последни опити да предотврати нежеланото от нея развитие на германския въпрос и отново предлага общогермански избори като път към обединението на страната. СССР е готов и да нормализира отношенията си с ФРГ[69] и на 25 януари обявява за прекратено състоянието на война между него и Германия. В началото на февруари е направена нова демонстрация на добра воля. В речта си пред Върховния съвет на СССР министър-председателят Н. Булганин се обявява за установяване на равноправни и взаимноизгодни търговски отношения между държавите, за *„широка търговия с всички страни, независимо от техния държавен и обществен строй"*, като средство за нормализиране на международната обстановка, без да пропусне да отбележи, че *„миролюбието не е признак на слабост"* и че *„съветският народ не е от страхливите и никой не ще успее да го изплаши"*[70]. Конкретизирани са и предупрежденията при ратифициране на Парижките споразумения. На 8 февруари В. Молотов уточнява, че се провеждат консултации за договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ между осемте европейски социалистически страни, както и за създаване на тяхно обединено военно командване, за да се *„държат по-спокойно агресивните кръгове"*[71]. Останалите социалистически страни са инструктирани от Москва да последват някои от инициативите ѝ. На 1 март 1955 г. с указ на Президиума на Народното събрание България преустановява формално продължилото 10 години състояние на война с Германия; между тях се установяват мирни отношения, като се запазват правата и задълженията им, произтичащи от международните споразумения за ликвидиране последиците от войната[72].

се стреми да го обвърже с далеч по-важните задачи около изпълнението на плана и решаването на вътрешноикономическите проблеми. Затова се препоръчва съчетаване на борбата против превъоръжаването на Германия с *„мобилизиране"* на силите в изпълнение на задачите *„за по-нататъшен подем на народното стопанство"* (ЦДА, ф. 1Б, оп. 5, а. е. 159, л. 8–10).

[69] Работническо дело, 16 януари 1955.

[70] *Булганин, Н. А.* Реч пред Върховния съвет на СССР, 9 февруари 1955 г., С., 1955, 10–13.

[71] „За международнното положение и външната политика на правителството на СССР" – доклад на В. Молотов на сесията на Върховния съвет на СССР, 8 февруари 1955 (Работническо дело, 10 февруари 1955).

[72] Външна политика на НРБ, т. 1, 209–210. Първоначалният вариант, обсъждан от Политбюро на БКП, предвижда свикване на заседание на Парламента, ко-

Предприетите от социалистическите страни стъпки не дават желания резултат. На 5 май 1955 г. Парижките споразумения са ратифицирани, създава се Западноевропейският съюз с участието на ФРГ, която на 11 май влиза и в НАТО. Четири дни по-късно във Варшава източноевропейските страни и СССР създават Организацията на Варшавския договор (ОВД). Така България и ФРГ остават в двата противостоящи блока и политическите им отношения следват кривата на напрежението в международната обстановка. Те са силно затруднени от провъзгласената в края на 1955 г. доктрина „Халщайн“, според която ФРГ отказва да установи дипломатически отношения със страни, признали ГДР. Западногерманските управляващи претендират, че единствено ФРГ има право да представлява целия германски народ, и отказват да признаят установените след войната граници в Европа[73].

От своя страна комунистическите партии използват доктрината, за да аргументират обвиненията си към Бон в агресивност и реваншизъм; БКП не прави изключение в използването на тези оценки. Така в средата на 50-те години в Европа завършва оформянето на двата противостоящи военнополитически блока и България и ФРГ, включени в техните структури, едва ли имат възможности за алтернативно поведение.

Франция – добро начало, но само начало

През Втората световна война дипломатическите отношения между Франция и България не са прекъсвани[74]. През октомври 1944 г. те де факто са уредени, а в края на ноември с.г. Франция предлага български пълномощен министър да бъде изпратен в Париж, но дипломатическите постове в двете столици реално се зае-

---

ето да обсъди и реши въпроса за прекратяване състоянието на война с Германия и да излезе с декларация. Впоследствие се приема, че проблемът може да се реши от Президиума на Народното събрание (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 2468, л. 1–2).

[73] *Turner, H. A.* Germany from Partition..., p. 138.

[74] След капитулацията на Франция на 22 юни 1940 г. българската легация е преместена от Париж във Виши, където е правителството на маршал Петен. На 28 август 1944 г. българският пълномощен министър във Виши е отзован, но представителството остава да действа. След като ОФ идва на власт, правителството му нарежда на легацията да остане във Виши до установяване на редовни отношения с правителството на ген. Дьо Гол.

мат в края на 1945 и началото на 1946 г.[75] Така през първите следвоенни години политическите отношения вървят към нормализиране, за което със сигурност от значение е и участието на ФКП в управлението на страната. Добронамереността проличава и при възстановяването на търговските връзки. До войната Франция е най-големият кредитор на България и през 1945–1948 г. е единствената, която постига частично погасяване от българска страна на предоставените заеми[76]. През юни 1947 г. в Париж са подписани споразумения за търговски обмен и плащания, които съживяват търговията, но са продължавани по мълчаливо съгласие само до 1954 г.[77]

Активизират се и културните контакти, които имат много силни традиции. За Франция те са важно средство за възстановяване на нейния престиж и влияние като велика сила, докато българската страна се надява чрез тях да промени негативния си образ на бивш германски сателит. През 1946 г. отново са установени връзки с известния славист проф. Андре Мазон. Активизира се Българо-френското дружество, което създава свои клонове и в други градове, организира изучаването на френски език и установява контакти с възстановения Френски институт в България[78]. Съживява дейността си и дружеството „Алианс Франсез", което обединява български културни дейци като проф. Асен Хаджиолов, Бенчо Обрешков и др. с френски дипломатически представители – директора и зам.-директора на Френския институт Мишел Лео и Андре

---

[75] Поради прекъснатите съобщителни връзки българското правителство изпраща в Париж като свой политически представител при временното френско правителство първия легационен секретар в Берн Евгени Силянов. След разгрома на Германия, на 20 август 1945 г. Франция акредитира като свой първи пълномощен министър Жак Емил Парис, а в началото на 1946 г. ген. Иван Маринов е назначен на този пост в Париж (*Матеева, М., Хр. Тепавичаров.* Дипломатически отношения..., 305–306; Външна политика на НРБ, т. 1, с. 14).

[76] С решения на българското правителство от 18 декември 1945, 13 ноември 1946 и 9 март 1948 г. са осъществени плащания по външни държавни заеми с изтекъл срок на погасяване (*Златев, З.* Внешняя экономическая политика Болгарии (1944–1949). – Bulgarian Historical Review, 1996, No 2, p. 79, 84).

[77] *Григорова, И.* Българо-френските отношения по време на президентството на генерал дьо Гол. С., 2009, 38–39.

[78] В дружеството работят изтъкнати интелектуалци като Г. Наджаков, Д. Б. Митов, П. Увалиев, В. Стоилов. През април 1947 г. по негова покана е осъществено гостуване на четирима видни френски общественици, сред които и Марсел Вилар – един от защитниците на Г. Димитров по време на Лайпцигския процес (*Григорова, И.* Българо-френските отношения..., 56–60).

Жирар, френския търговски съветник Луи Ришар, културния аташе Пол Баблен[79]. Агенция „Франс-прес“ с одобрението на българското правителство увеличава броя на кореспондентите си в България. През май 1947 г. Г. Димитров разговаря с Пол Баблен за развитието на културните връзки между двете страни и предлага да се сключи културна конвенция, която да замени тази от 1936 г. Франция е първата западна страна, с която се обсъжда реализирането на подобна идея[80]. В осъществяването на културните връзки са включени както обществената инициатива, така и легациите на двете страни. В сравнение с останалите западни страни културното общуване с Франция е възстановено най-бързо и тръгва по възходяща линия, макар организираните в България културни прояви да са повече, отколкото тези на българската страна във Франция[81].

Между 1948 и 1953 г. изострянето на Студената война пряко рефлектира върху българо-френските отношения[82]. В политическата област до средата на 50-те години посещения на високо, а и на по-ниско равнище няма. Българската дипломация стриктно следва съветската линия в международните отношения и контактите ѝ с Франция се изразяват най-вече в изпращане на ноти и декларации с протести във връзка с френските позиции по отделни проблеми. В началото на 1948 г. българските управляващи обмислят закриването на част от съществуващите чужди консулства. Сред тях са и френските консулски агентства във Варна, Кюстендил, Бургас, ръководени от консулски агенти – френски поданици, и консулските агентства в Пловдив и Русе, ръководени от български поданици[83].

---

[79] *Чичовска, В.* Международна културна дейност на България 1944–1948. С., 1990, с. 173, 177–178, 188–189.

[80] Пак там, 202–205, 190.

[81] От особено значение е гостуването в страната на видните френски писатели Луи Арагон и Елза Триоле през лятото на 1947 г. В началото на 1948 г. в София с голям успех изнася концерти пианистката М. дьо ла Брюшолри, а сред френската общественост започват да се споменават имената на талантливи българи, обучаващи се във Франция, сред които пианистите Ю. Буков и В. Янков (Пак там, 318–319).

[82] *Григорова, И.* Българо-френските отношения..., 17–29.

[83] Преценката за тях гласи: *„Желателно е закриването поне на тия във Варна. Този въпрос... би могъл да се постави само по пътя на преговорите, като се използва мотивът, че ние не поддържаме консулства в тия страни* (Франция и Италия – б.а., Е.К.), *а от консулствата в Марсилия и Милано, на които имаме право, бихме могли да се откажем поради това, че не представляват голям интерес за нас“* (ЦДА, ф.1Б, оп. 6, а.е. 422, л. 1, 2–4).

Върху развитието на икономическите връзки след 1947 г. особено отрицателно въздействие оказват довоенните задължения на страната към Франция, някои от клаузите в мирния договор и найвече законите за национализация на индустриалните предприятия и за държавен монопол на банковото дело от декември 1947 г., както и за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост от март 1948 г., които силно засягат френските интереси в България. На 10 май 1940 г. българската страна замразява плащанията по всички стари държавни заеми. Но според чл. 27 на мирния договор *„съществуването на положението на война само по себе си не ще се смята за фактор, влияещ върху задълженията да се изплащат паричните дългове, произтичащи от задължения и договори, съществували преди възникването на положението на война...“*[84] Българските довоенни задължения са най-големи именно към Франция[85]. По настояване на редица западноевропейски страни на 7 декември 1948 г. българското правителство е принудено да подпише специална спогодба за възобновяване на плащанията по стария държавен дълг, според която още от 1949 г. трябва да започне плащания, като средствата ще бъдат предвидени в държавния бюджет. България се задължава да включва в съглашенията за търговия и плащания клауза, че не по-малко от 20 % от стойността на експорта ще се отделя за погасяване на външния държавен дълг. Тази спогодба обаче не се изпълнява от българската страна, която няма валута и подписани търговски спогодби. По изключение през 1950 г. се извършват плащания, и то само на Франция[86].

---

[84] Външна политика на НРБ, т. 1, с. 60.

[85] Тези заеми са взети в края на XIX и началото на XX в. – преди Балканските войни, и са употребени главно за въоръжение. Друга част от българските задължения са по т.нар. отомански дълг и възникват, след като Лозанският договор от 1923 г. разпределя изплащането на дълга на бившата Османска империя върху повече от 10 обособили се от нея държави. Общата сума за България е 2 230 000 лири стерлинги, от които най-големи са претенциите на Франция – за 1 480 000; на Англия – за 15 000, и на Швейцария – за 89 000. До 1948 г. България, както и Гърция, Албания и арабските страни на Червено море не са изплащали нищо от отоманския дълг (*Никова, Г.* Финансовите задължения на България към Великобритания, Франция и Швейцария след Втората световна война. – Исторически преглед, 1991, № 9, 40–41, 44).

[86] *Златев, З.* Внешняя экономическая политика Болгарии..., с. 89; *Григорова, И.* Българо-френските отношения..., 40–42.

Национализацията засяга 62 френски или с френско участие промишлени предприятия, рудници, банки и застрахователни дружества. Законите, по които тя се извършва, предвиждат чуждите поданици и юридически лица да бъдат обезщетени по взаимно споразумение между българското и чуждото правителство. Когато на 15 юни 1948 г. изтичат подписаните с Франция година по-рано клирингова спогодба и стокови листи, тя отказва да преговаря за ново търговско споразумение с България и поставя като предварително условие за преговорите пълното обезщетяване за национализираната си собственост. Това обаче среща редица трудности: българската страна е повлияна от Студената война, но и няма необходимата валута, а и не желае да създава прецеденти в отношенията с останалите държави, които също претендират за обезщетение на национализираната си собственост[87]. В следващите години старата търговска спогодба и стоковите листи с Франция са продължавани по мълчаливо съгласие, но стокообменът, макар и постепенно да се увеличава, остава твърде малък като обем[88].

Духът на Студената война има негативно отражение и върху културните връзки с Франция. През 1948 г. изостряне на българо-френските отношения предизвиква решението на българското правителство за закриване на чуждите училища в България и денонсирането на Училищната конвенция с Франция от 1936 г.[89] Франция е силно засегната, обвинява България в незачитане на международните споразумения и препятства осъществяването на вече договорени културни инициативи[90]. Нови сериозни проблеми създава решението на българската страна от ноември 1950 г. за отчуждаване на имотите на закритите френски училища и благотворителни заведения в София, Пловдив, Варна, Русе, Бургас и Ямбол[91]. През лятото на същата година са закрити и културните представителства на западните държави в България, а обществената инициатива е поставена под строг контрол, като Българо-френското дружество е преобразувано в Комитет към ОФ, наблюдаван зорко от Държавна сигурност. Съществуването на дружеството „Франция–България“ също не е в състояние да повлияе на културните връзки, тъй като не разполага със средства, а и е пряко контролирано от ФКП.

---

[87] Трудностите идват и от различията в оценката на национализираната собственост: българските изчисления са за 84 млн. франка, а френските – за 8 млрд. франка (*Златев, З.* Внешняя экономическая политика Болгарии..., с. 84; *Никова, Г.* Финансовите задължения на България..., с. 43).

[88] През 1949 г. той възлиза на 151 млн. фр. фр., през 1950 г. – на 277 млн., през 1951 г. – на 288 млн., а през 1952 г. е 323 млн. (*Добриянов, Т.* Външната политика..., с. 146).

[89] Решението на Политбюро на ЦК на БРП (к) е от 14 юли 1948 г. (ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 516, л. 1).

[90] Френските власти отказват входни визи за уреденото гостуване на самодейния танцов ансамбъл „Лиляна Димитрова“, забраняват издаването на българския вестник в Париж, създават затруднения за дейността на Френско-българското дружество (*Тодорова, Р.* Външната политика на България ..., с. 52).

След смъртта на Сталин Москва дава указания на социалистическите страни да започнат контакти със Запада във връзка с обявения нов „продоволствен курс“. Това изисква уреждане на финансовите отношения с Франция и другите западни държави. България проявява повече прагматизъм, а и френската страна смекчава позицията си и декларира готовност за отстъпки при определяне на дължимите от България обезщетения. На 6 февруари 1954 г. Министерският съвет приема постановление, с което разрешава да започнат официални търговски преговори с Франция и Швейцария. Изплащането на старите задължения трябва да е с процентни отчисления от стойността на българския износ за съответната страна. Като изходна база за преговорите се приема отчисленията да не превишават 5 % от износа. Положителна роля изиграва и това, че Полша, Чехия, Унгария и Румъния още през 1949–1951 г. уреждат с подобни спогодби своите задължения към двете западноевропейски страни[92].

Франция е първата западна държава, с която през 1954 г. България започва официални преговори по финансовите си задължения. Първоначално френските претенции са за 21 млрд. фр. (360 млн. лв.) – 6 млрд. за национализираната собственост и 15 млрд. по външните държавни заеми. В хода на преговорите се очертават редица трудности: не съвпадат списъците на двете страни за национализираните имущества, трудно се установява курсът на лева спрямо франка, България не е съгласна с френското искане да се блокира българското злато, получено от продажбата на български тютюни през войната във Франция и оставено на депо в Банк дьо Франс за погасяване на лихвите по външните заеми. Френската страна обаче проявява готовност да се съобрази с възможностите на България, като се отказва от претенциите си по отоманския дълг и към март 1954 г. намалява сумата на исканията си[93].

---

[91] *Калинова, Е.* Културни връзки между България и Франция след Втората световна война до края на 60-те години. – Исторически преглед, 1999, № 3–4, 118–119.

[92] *Никова, Г.* Финансовите задължения на България..., с. 44.

Подписаните на 23 юли 1955 г. спогодби за стокообмен и за плащания, както и за уреждане на френските вземания от България са благоприятни за България, която плаща по-малко обезщетение от предвиденото в мирния договор и връща голямата част от дълга си не в левове (както е предвидено в договора), а чрез отчисления от своя износ[94]. Постигнатите споразумения водят до активизиране на стокообмена между България и Франция. Постепенно френската страна либерализира вноса от България, заинтересована да получава отчисленията за изплащане на дълга. Така през 1956 г. Франция заема четвърто място в стокообмена на България с капиталистическите страни.

След 1953 г. в културното общуване също настъпва постепенно оживление. Започва размяна на гостувания на дейци на науката и изкуството, участие в двустранни и международни симпозиуми и конгреси. През лятото на 1954 г. Политбюро на ЦК на БКП разрешава Комитетът за приятелство и културни връзки с чужбина (КПКВЧ) да покани 13 души (срещу 5 за 1953 г.). Освен че броят на поканените е увеличен два и половина пъти, промяна се забелязва и в състава им. Разбира се, девет от тях са членове на ФКП, а за останалите трима специално се набляга, че са „приятели" на комунистите, СССР и народнодемократичните страни, но вече е налице разбирането, че е нужно да се обръща внимание и на некомунистическите среди и подборът е извършен според възможностите им да информират френското обществено мнение за България чрез статии и репортажи в големи вестници и списания или чрез книги[95]. Нов момент е и преценката, дали поканените ще са полезни за ориентиране на българските институции относно темите, формите и начините за осъществяване на българската пропаганда в Западна Европа[96]. Това е изцяло в духа на разбиранията на българските ръководни среди, че трябва да се осигури пропаганда на българските културни постижения в чужбина, без България да допуска „внос" на западни културни ценности. Френската страна обаче настоява за реципрочност и от началото на 1954 г. френската легация в София – първа между западните дипломатически представителства в страната, започва да поддържа преки връзки с КПКВЧ[97]. Така в средата на 50-те години изглежда, че спорните въпроси в българо-френските отношения вече са решени и те имат сериозен потенциал за бързо развитие.

---

[93] По-подробно за преговорите вж. *Григорова, И.* Българо-френските отношения..., 45–49.

[94] Постигнато е съгласие за обезщетение, което е едва 7 % от първоначалните френски претенции. Блокираните български авоари и злато в Банк дьо Франс се предоставят на Франция като първа вноска. Останалата част трябва да се изплати в продължение на 15 години чрез заделяне на 7 % от българския износ за Франция (*Никова, Г.* Финансовите задължения на България..., с. 48).

[95] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 2211, л. 1, 7–9, 16–18; *Калинова, Е.* Културни връзки между България и Франция..., 121–125.

България и Италия – различните съдби на бившите съюзници

На 6 септември 1944 г. правителството на К. Муравиев скъсва дипломатическите отношения с Италия на Бенито Мусолини[98]. Закрити са италианските консулства в Русе, Пловдив и Бургас, а вицеконсулството във Варна остава да съществува полуофициално. Закрито е и българското консулство в Милано. На 25 ноември 1944 г. ОФ правителството предлага да се възстановят отношенията с правителството на нова Италия. Преговорите се водят в Анкара и на 3 януари 1945 г. дипломатическите отношения са възстановени[99].

---

[96] ЦДА, ф. 1Б, оп. 6, а.е. 2211, л. 16–17.

[97] Пак там, ф. 363, оп. 4, а.е. 248, л. 30–31, 38–39; а.е. 249, л. 173.

[98] След съюзническия десант през 1943 г. военно-политическата ситуация в Италия води до създаване в окупираната от американски и английски войски южноиталианска територия на правителството на Бадолио, чийто пълномощен министър в София е Франческо Джорджо Мамели. В Северна Италия, окупирана от германците, е правителството на Мусолини, което България признава и в началото на 1944 г. приема негов дипломатически представител. Мамели обаче остава в България като частно лице и в края на 1944 г. подпомага възстановяването на българо-италианските отношения.

[99] *Калинова, Е., И. Баева.* Българо-италиански отношения след Втората световна война. – В: История на България от древността до наши дни. С., 1998, с. 413. От септември 1945 до началото на 1947 г. България и Италия имат временно управляващи легациите, след което са назначени пълномощни министри: Димитър Братанов в Рим и Джовани Батиста Гуарнаскели в София.

Първите следвоенни години за двете страни, намиращи се в редиците на победените, са години на решаване на тежки икономически проблеми и на усилия за сключване на справедливи мирни договори. В двете страни се намират войските на съюзниците, което предопределя насоката на тяхното политическо развитие, фиксирано и в съглашенията за примирие. Според техните клаузи ръководна роля в Съюзната контролна комисия в Италия имат американските и британските представители, а в България – съветските. През 1946 г. в двете страни се провеждат референдуми и те са обявени за републики, а през декември 1947 г. и двете приемат своите нови конституции.

В следващите години Италия все по-плътно се обвързва със САЩ и западноевропейските страни, докато България е оставена в съветската сфера на влияние. След като в началото на 1947 г. двете страни подписват мирните си договори, този процес навлиза в нова фаза. През май 1947 г. от кабинета на Де Гаспери са отстранени комунистите, месец след това той приема предложената от САЩ икономическа помощ по плана „Маршал“, а на 4 април 1949 г. Италия е сред основателките на НАТО. В България през лятото на 1947 г. е нанесен силен удар върху легалната опозиция, а през септември БРП (к) участва в създаването на Коминформбюро и тръгва по пътя на бързо налагане на съветския модел на социализма. Принадлежността към противостоящите „лагери“ ограничава политическите контакти. Г. Димитров в интервю за италиански вестник коментира, че за развитието на отношенията *„съществуват много възможности... Но между вас и нас съществува една разлика: България унищожи напълно своя фашизъм..., Италия, напротив, не е успяла да го удуши напълно. Сега Италия избра покровителството на американския долар, улеснявайки играта на Труман.*“[100]

Търговските отношения между България и Италия са уредени с подписаната на 5 ноември 1947 г. спогодба за стокообмен и плащания, която в следващите години автоматично се подновява[101]. Големите затруднения обаче идват от приетите в края на декември 1947 и началото на 1948 г. закони за национализация на частните индустриални и минни предприятия и на банките и за отчуждаване на едрата градска покрита недвижима собственост. Сред по-важните национализирани предприятия с италианско дялово участие са 10 предачници и тъкачници, две акционерни дружества за производство на химикали и две за експорт на храни. Ликвидирани са и четири осигурителни дружества с италиански капитал от 88 до 100 %, както и създадената през 1919 г. Италианско-българска търговска банка. В условията на Студената война италианската страна реагира остро с аргумента, че нейният мирен договор изисква тя да плати на СССР репарации, които да се вземат от италианските авоари в България[102]. Италия многократно настоява за обезщетение, като обвързва въпроса с подписването на търговски договор. Това се отразява неблагоприятно върху търговските и политическите контакти между двете страни.

---

[100] *Калинова, Е., И. Баева.* Българо-италиански отношения..., с. 414.

[101] *Огнянов, Л.* Дипломация на съвременна България. Шумен, 2006, 99–100.

В трудните следвоенни години културното общуване между България и Италия, имащо силни традиции, постепенно започва да се възстановява. То е регламентирано от подписаната на 5 юни 1939 г. културна конвенция между двете страни, която не е денонсирана след войната. Продължава съществуването си и създаденият през 1935 г. Италиански културен институт в София, който под контрола на италианската легация работи за популяризиране на италианската култура като част от стремежа на Италия да засили външнополитическото си влияние. След Франция Италия е втората западноевропейска страна, която проявява интерес към възобновяване на културните контакти[103]. Водеща роля в развитието на културното общуване между двете страни имат легациите. Голяма е заслугата в това отношение на поета Валери Петров, назначен за аташе по печата в Рим. Обществената инициатива също търси пътища за разширяване на културните връзки[104]. Доброто начало във възстановяването на културното общуване между двете страни дава основание на българското правителство в края на февруари 1948 г. да предложи на италианското Министерство на външните работи преговори за сключване на нова културна спогодба. Предложението е посрещнато с одобрение и двете страни започват подготовка за преговорите, които обаче така и не се провеждат, възпрепятствани от изострянето на международните отношения.

---

[102] България оправдава национализациите, тъй като според същия договор в имуществата, определени за репарации, не влизат такива на религиозни и частни благотворителни институции и на физически лица, които са италиански поданици (*Калинова, Е., И. Баева.* Българо-италиански отношения..., 414–415).

[103] Голяма заслуга в това отношение имат славистите Енрико Дамиани и Луиджи Салвини, превеждали и представяли на италианския читател още преди войната редица български автори (*Чичовска, В.* Международната културна дейност..., 175–176, 196–197; Българистика и българисти. С., 1981, 310–317).

[104] През януари 1947 г. в София е създадено Българо-италианско дружество, но то остава пасивно – първоначално поради честите смени и прекалената ангажираност на неговото ръководство, а после поради нежеланието на българската

През първата половина на 50-те години българо-италианските отношения минават под знака на Студената война. Италия все по-плътно се обвързва с военните и икономическите структури на Запада: през 1952 г. се включва в създаването на Европейската отбранителна общност, а през 1954 г. – в Западноевропейския съюз. В духа на тезиса за изострянето на класовата борба и за повишаване на бдителността още през 1948 г. българската страна обмисля необходимостта от закриване на редица чужди консулства в страната. Завеждащият италианското вицеконсулство във Варна е обявен за „персона нон грата“, а Италия не изпраща негов заместник и през 1955 г. то е затворено, както и откритото в края на 1948 г. българско консулство в Милано[105].

Крайно отрицателен ефект върху българо-италианските отношения има политиката на комунистическата партия към Католическата църква в България. Първоначално са отнети земите ѝ; през август 1948 г. са закрити чуждите религиозни учреждения, а през 1949 г. новият Закон за вероизповеданията забранява на изповеданията със седалище в чужбина да откриват в България свои мисии, благотворителни и други заведения, като заварените трябва да се закрият и имуществата им да преминат в собственост на държавата. Този закон забранява връзките на Католическата църква с Вати-

---

страна да позволи проникване на западното влияние чрез подобни дружества. С усилията на пълномощния министър Д. Братанов и на видни италиански общественици през декември 1947 г. се създава Италианско-българско дружество в Рим. Негов председател е депутатът Умберто Терачини и първоначално то обединява изтъкнати слависти като Енрико Дамиани и Луиджи Салвини, председателя на Академията на науките проф. Г. Кастелново, директора на Италианското радио В. Давино и др. В годините на Студената война обаче амбициозните планове за широк културен обмен са изоставени, дружеството се финансира изцяло от българска страна и много от членовете се оттеглят поради пряката му връзка с комунистическата партия (*Калинова, Е., И. Баева*. Българо-италиански отношения..., с. 415).

[105] Пак там, с. 416.

кана и получаването на помощи и дарения от чужбина. Апостолическата делегация в България е закрита и нейният временно управляващ – дон Франческо Галони, е принуден да напусне страната[106].

В началото на 50-те години атаката срещу Католическата църква се засилва, като сигналът е даден от Москва с аргумента, че Ватиканът се е поставил *„в служба на американската реакция"*. Между 1949 и 1953 г. във всички страни от Източния блок се провеждат съдебни процеси срещу висши католически духовници, обвинени в шпионаж в полза на САЩ и Ватикана. В България през 1952 г. са арестувани близо 70 католически свещеници и са инсценирани 6 процеса. На 3 октомври 1952 г. четирима от обвиняемите са осъдени на смърт (единият – епископ Евгени Босилков, през 1985 г. е признат за мъченик и впоследствие е канонизиран) като създатели на *„шпионска и заговорническа католическа организация"*, която е свързана със САЩ, Франция, Италия и Ватикана и чиято цел е насилствено сваляне на властта[107]. Над 30 души са осъдени на различни срокове затвор за участие в нея. Два месеца по-късно е произнесена още една смъртна присъда и други 9 католици са пратени в затвора.

През 50-те години търговските връзки между България и Италия са ограничени от принадлежността на двете страни към различни икономически блокове и от неуредените финансови проблеми между тях, отнасящи се до уточняването на външния дълг (той включва предвоенните задължения и лихвите по тях, както и стойността на национализираната италианска собственост). През 1950 и 1952 г. се водят преговори за сключване на търговска спогодба, но те завършват без успех поради настояването на Италия българската страна да заплати национализираните италиански имущества. През 1953 г. двете държави проявяват повече прагматизъм: Италия се съгласява въпросът за обезщетенията да бъде разгледан допълнително и на 1 септември 1953 г. в Рим най-после е подписана търговска спогодба. Между 1952 и 1954 г. стокообменът нараства, като износът за Италия се увеличава по-бързо и превишава вноса. Българските стоки обаче трудно се пласират на италианския пазар и по обем на търговския обмен страната е на едно от последните места сред източноевропейските партньори на Италия[108].

---

[106] *Елдъров, С.* България и Ватикана 1944–1989. С., 2002, 21–31; *Калинова, Е, И. Баева.* Българо-италиански отношения..., с. 416.

[107] По-подробно вж.: *Цветков, Ж.* Разпятието. Съдебната разправа с дейци на Католическата църква в България през 1952 г. С., 1994; *Огнянов, Л.* „Студената война" и „шпиономанията" в България...., 1999, 294–295, 304–307; *Беловеждов, архим. Г.* Страданието не е етикет, то е достойнство. Документи от католическите процеси в България през 50-те години. С., 2001.

Блоковото противопоставяне се отразява особено негативно върху културното общуване между двете държави. БКП взима мерки за преустановяване на италианското културно влияние: закрито е Кралското италианско училище, ограничена е дейността на Италианския културен институт, забранени са курсовете по италиански език, денонсирана е културната спогодба от 1939 г. Мотивите са, че тя е била сключена от два фашистки режима, че е използвана за пропагандиране на фашистки идеи, особено сред учащата се младеж, и че *„не е допринесла нищо за културното сближение на двата народа"*. Тези действия водят до протести от страна на италианското Министерство на външните работи, което през 1952 г. заявява, че така се затруднява *„доброто развитие на културните отношения между двете страни"*[109].

Началото на положителните промени в международните отношения в средата на 50-те години дава надежди и за бъдещото развитие на българо-италианските отношения, които остават силно зависими от различната блокова принадлежност на двете държави.

Великобритания – все така далечна

Фактът, че България никога не е била в центъра на балканската политика на Великобритания (главна роля в нея е отредена за Гърция), слага траен отпечатък върху следвоенните отношения между двете държави. Към него трябва да се прибави и негативното британско отношение към България, натрупано в годините на самата война. След подписването на мирния договор с България (1947 г.) Лондон в още по-голяма степен се дистанцира от нея. За това допринася и духът на Студената война. Зачестяват обвиненията към служители на британското посолство в София за „шпионска дейност" и през 1949 г. някои от тях са обявени за „персона нон грата“[110]. Съдебният процес срещу 15-те протестантски пастори (25 февруари – 8 март 1949 г.), обвинени в шпионаж и подривна дейност и връзки с американската и британската легация, внася нов негативен момент в двустранните отношения. Двете правителства си разменят остри дипломатически ноти, а Великобритания обвинява България в нарушаване на чл. 2 от мирния договор, отнасящ се до спазването на човешките права и свободи. Това обвинение (повдигнато през април и октомври 1949 г.) води до поставяне на въпроса и в ООН и Общото събрание на организацията на 3 ноември 1950 г. порицава България (също и Румъния и Унгария) за неизпълнение на задълженията по мирните договори[111]. Напрежение в българо-британските отношения предизвиква провеждането в Лондон на конференция на политическата емиграция от Източна Европа (януари 1952 г.), в която участват д-р Г. М. Димитров, Н. Долапчиев и други български политически емигранти. Тя поражда съмнения, че с британска подкрепа се формира организация на тези емигранти, и България отправя протестна нота, в която участниците са определени като *„престъпници“*, избягали от справедлив съд, а конференцията е била с цел *„разгръщане на клеветническа и вражеска пропаганда“*[112]. Като цяло обаче атмосферата в спорадичните контакти между България и Великобритания през първата половина на 50-те години може да се определи като устойчива, макар и на ниско равнище. Сериозни провокации и от двете страни няма, макар те да се отнасят много критично една към друга. Лондон предпочита да реагира само ако бъде силно провокиран, а извън тази възможност е съсредоточен върху отношенията със страните от британската общност и смята, че режимът в България е стабилен и здраво свързан със СССР[113].

---

[108] *Калинова, Е., И. Баева.* Българо-италиански отношения..., с. 417.

[109] Пак там, с. 418.

Подвластни на политическата конюнктура са и търговските връзки между България и Англия. Опитите на българската страна за възстановяването им, предприети през есента на 1944 и пролетта на 1945 г., са отхвърлени от Лондон, понеже България все още е третирана като неприятелска държава[114]. Възпираща роля играе британското разбиране, че икономическите връзки няма да имат политически ефект върху българското правителство, силно зависимо от Москва, както и невъзможността на България да изплати старите си задължения и да предложи стоки, нужни на западния пазар. През лятото на 1948 г. България се опитва да преговаря с Англия за сключване на търговска спогодба, но от британска страна се настоява първо да се уредят българските задължения, произтичащи от довоенните заеми и национализирането на английската собственост в България[115]. Споразумение за начина на изплащане на национализираните имоти е постигнато едва през септември 1955 г., а уреждането на българските задължения по външните заеми става едва в началото на 60-те години[116]. Първата следвоенна търговска спогодба между двете страни става факт през септември 1955 г., но развитието на търговията остава слабо[117].

---

[110] *Огнянов, Л.* Дипломация на съвременна България..., с. 97.

[111] *Параскевов, В.* България и Великобритания преди и в началото на Студената война: политика, икономика и пропаганда (1944–1953 г.). Шумен, 2011, 157–160.

[112] Пак там, 183–185.

[113] Пак там, 195–198, 201, 207.

Културните контакти между България и Великобритания в първите следвоенни години са с инцидентен характер и при положение, че липсват особени традиции, върху тях крайно неблагоприятно се отразява цялостното негативно отношение на официален Лондон към оставената в съветската сфера страна[118]. В началото на 1947 г. от британска страна са направени постъпки за подновяване на прекъснатата през 1941 г. дейност на Британския съвет и през май 1947 г. тази институция отново отваря врати. До края на годината той играе основна роля в първите стъпки на възстановяването на културните връзки. Те са насочени най-вече към подпомагане изучаването на английски език, обмен на книги, осигуряване на стипендии за специализация в Англия[119]. Най-обещаващо е началото на контактите в областта на музиката и българистиката, а през 1948 г. двете страни дори обмислят сключване на културна конвенция[120]. Студената война обаче на практика прекъсва културните връзки, а през лятото на 1950 г. Британският съвет (заедно с културните представителства на Франция и Италия) е закрит[121].

---

[114] Пак там, 215–216, 218. Търговското ембарго е вдигнато през декември 1945 г., без това да даде тласък на тръговията между двете страни.

[115] *Параскевов, В.* България и Великобритания..., 242–250; *Вачков, Д., М. Иванов*. Българският външен дълг 1944–1989. С., 2008, 59–60.

[116] *Вачков, Д., М. Иванов*. Българският външен дълг..., 91–92; *Никова, Г.* Финансовите задължения..., 48–49.

[117] *Златев, З.* Българо-английски стопански връзки (1945–1975). – В: Българо-английски отношения в ново и най-ново време. С., 1987, 163–164.

[118] Изолирано явление са посещенията в София през 1946 г. на пратеника на Британския съвет полк. Б. Барбрук и лейбъристкия депутат Джон Мак, които не дават тласък на културните контакти, макар Г. Димитров да уверява Дж. Мак, че България иска приятелски връзки с Великобритания, *„дала на света първото кооперативно движение, първия трейдюнион, майка на парламента, люлка на прекрасен език и литература“* (*Чичовска, В.* Международната културна дейност..., 115–117, 140).

През 50-те години Англия вижда в България най-вече верния съветски сателит. Като изхождат от липсата на особени традиции в търговския обмен и културното общуване, британските дипломати в София не са далеч от мисълта да предложат дори закриване на британската легация или поне понижаването ѝ в консулство. За това допринася и фактът, че между 1950 и 1959 г. дипломатическите отношения между България и САЩ са преустановени. Показателни за мястото, което България заема в британската външна политика в средата на 50-те години, са думите на британския пълномощен министър в София Ричард Спейт (1956–1958): *„Всеки западен представител в София трябва по някое време да се запита дали има смисъл да се поддържат дипломатически отношения с тази страна, която няма никаква собствена външна политика и където за момента има малки изгледи дипломатите да могат да изпълняват нормалните си функции. Въпросът е дори още по-уместен за британското правителство, отколкото за други некомунистически правителства, тъй като за разлика от Франция, Италия и Австрия ние нямаме никакви традиционни връзки с България, търговията е малка, има малък културен афинитет и няма британци, живеещи в България. Наистина може да се изложи силен аргумент за закриване на легацията на Нейно Величество или най-малкото за понижаването ѝ на ниво на консулство – така България ще бъде третирана реалистично като руска провинция, наместо да се подпомага нейното правителство в поддържане на фикцията, че притежава суверенна власт.“*[122]

---

[119] *Параскевов, В.* България и Великобритания..., 305–307, 327–330.

[120] *Чичовска, В.* Международната културна дейност..., 181–182, 325, 311, 365, 367–369.

[121] ЦДА, ф. 143, оп. 2, а.е. 351, л. 28–36.

[122] Съветска България през три британски мандата. Из архива на Форийн офис за събития и личности в България. 1956–1963. Съст. Д. Димитров. С., 1994, 42–43.

ПРИЛОЖЕНИЯ

МИНИСТРИ НА ВЪНШНИТЕ РАБОТИ

Петко Стайнов (19 май 1890 – 24 юли 1972) – министър на външните работи и на изповеданията от 9 септември 1944 до 31 март 1946 г. в правителството на Кимон Георгиев. П. Стайнов е роден в Казанлък. Завършва гимназия в Стара Загора, след което започва да следва право в Гренобъл, а го завършва в Париж през 1911 г.; през следващата година специализира в Лайпциг. Става доктор на икономическите и политическите науки в Парижкия университет през 1914 г. Офицер е в Балканската война (1912–1913). Академичната му кариера започва в Юридическия факултет на Софийския университет през 1923 г. и продължава до 1963 г. Преподава административно право и в Свободния университет (1925–1939). Дописен член на БАН е от 1935, а редовен – от 1942 г. От 1949 г. е секретар на Правно-стопанския клон на БАН. Избиран е за народен представител в XXI, XXII, XXIII, XXIV, XXV, XXVI ОНС (1923–1946) и в I, II, III, IV, V и VI НС (1950–1972). Бил е пълномощен посланик във Франция (1934–1935) и в Белгия (1934). Като опозиционен депутат остро протестира срещу обявяването на война на Англия и САЩ през декември 1941 г., а през 1943 г. – и срещу плановете за депортиране на българските евреи. На 7 август 1944 г. П. Стайнов и още 12 опозиционни дейци подписват декларация, с която искат от Регентството България да направи завой във външната си политика, да излезе от войната, да се сближи със СССР и да създаде народно конституционно правителство. П. Стайнов е член на българската делегация в Москва, която на 28 октомври 1944 г. подписва примирието с Антихитлеристката коалиция. В първото правителство на ОФ е външен министър и съдейства за нормализиране на българските отношения със страните от Антихитлеристката коалиция. От 1949 г. е член на Националния съвет на ОФ и на Националния съвет за защита на мира. Умира в София.

Георги Кулишев (Г. К. Гугов) (21 септември 1885 – 27 септември 1974) – министър на външните работи и на изповеданията от 31 март до 22 ноември 1946 г. във второто правителство на ОФ, оглавено от Кимон Георгиев. Роден е в Дойран, Македония. Завършва гимназия в Солун, където се включва в македонското революционно движение. От 1913 г. следва право в Софийския университет, след което се занимава с журналистика. Продължава дейността си във ВМРО (об.). През 1938 г. е избран за депутат от Петричка околия, но изборът му е касиран, а през 1939 г. е арестуван и интерниран в Ардино. По време на Втората световна война Г. Кулишев участва в създаването на ОФ. Пълномощен министър и главен секретар е на Министерския съвет (1945–1946). Като външен министър участва в Парижката мирна конференция през 1946 г. В началото на 1947 г. става политически секретар на Народния съюз „Звено", какъвто остава до вливането на организацията в ОФ. Народен представител е в XXVI ОНС (1945–1946), I, II, III, IV, V и VI НС (1950–1974). Избиран е за подпредседател на Президиума на II–VI НС (1954–1974) и на Националния съвет на ОФ от 1945 г., а в периода 1972–1974 г. е и заместник-председател на НС на ОФ. Умира в София.

Кимон Георгиев (Г. К. Стоянов) (11 август 1882 – 28 септември 1969) – министър на външните работи от 22 ноември 1946 до 11 декември 1947 г. в първото правителство на Георги Димитров. Роден е в Пазарджик. Завършва Военното училище в София, след което участва в Балканската и в Първата световна война (1912–1918). През 1916 г. е ранен в окото. През декември 1920 г. е уволнен от армията, но още през 1919 г. става един от основателите на Военния съюз. Участва и в създаването на Народния сговор през 1922 г. и в извършването на преврата от 9 юни 1923 г., с който е свалено земеделското правителство на Александър Стамболийски. К. Георгиев е един от ръководните дейци на политическия кръг „Звено"; той участва в подготовката и извършването и на преврата от 19 май 1934 г., при който оглавява правителството. Влиза в конфликт с цар Борис III, установява дипломатически отношения със СССР (юли 1934 г.), а през януари 1935 г. подава оставка. През 1935–1936 г. установява контакти с БЗНС „Ал. Стамболийски" и с дейци на БКП. По време на Втората световна война е против обвързването на България с Германия – през ноември 1940 г. подписва протестно писмо против приемането на Закона за защита на нацията, а през 1943 г. влиза в Националния комитет на ОФ. На 7 август 1944 г. К. Георгиев подписва декларацията на 13 опозиционни дейци до Регентството, а месец по-късно участва в преврата на 9 септември 1944 г. и оглавява първите две правителства на ОФ (1944–1946). Председател е на Народния съюз „Звено" от създаването му през 1944 г. до вливането му в ОФ през 1949 г. Народен представител е в XXI и XXII (1923–1931) и в XXVI ОНС, VI ВНС, I, II, III и IV НС (1945–1965). Член е на Президиума на НС (1962–1969). Умира в София.

Васил Коларов (16 юли 1877 – 23 януари 1950) – министър на външните работи от 11 ноември 1947 до 6 август 1949 г. във второто правителство на Г. Димитров. Роден е в Шумен. Завършва гимназия във Варна, учителства в Никопол, включва се в социалдемократическото движение. В. Коларов започва да следва право в Екс ан Прованс (Франция), а го завършва в Женева (Швейцария). Воюва в Балканската война (1912–1913). Като член на ръководството на БРСДП (т.с.) участва в конгресите на II интернационал, а през 1919 г., на I конгрес на БРП (т.с.), е избран за секретар на нейния ЦК. Член е на Изпълнителния комитет на III интернационал (Коминтерна) (1921–1943), негов секретар (1922–1923) и генерален секретар (1923–1924). Заедно с Г. Димитров организира Септемврийското въстание от 1923 г. След смъртта на Д. Благоев оглавява БКП. От 1923 до 1935 г. е функционер на Коминтерна и на Селския интернационал, отговаря и за изпращането на български доброволци в Испанската гражданска война (1936–1939). След Лайпцигския процес (1933) отстъпва ръководството на БКП на Г. Димитров. Завръща се в България през септември 1945 г. Избран е за председател на XXVI ОНС (1945–1946), а след провъзгласяването на България за република на 15 септември 1946 г. – и за неин председател. Председател е и на VI ВНС (1946–1949). Във второто правителство на Г. Димитров е подпредседател, а след смъртта на Димитров го замества начело на правителството до смъртта си. В. Коларов носи отговорност за отстраняването и съдебното убийство на Тр. Костов и за налагането на сталинизма в България. Народен представител е в XVI, XVII, XVIII, XIX и XX ОНС (1913–1923), в XXVI ОНС и VI ВНС (1945–1949).

Владимир Поптомов (27 януари 1890 – 1 май 1953) – министър на външните работи от 6 август 1949 до 27 май 1950 г. в правителството на В. Коларов и на В. Червенков. Роден е в с. Белица, Разложко. Завършва Педагогическо училище в Сяр (дн. Гърция), включва се в социалдемократическото движение. Участва в Първата световна война (1915–1918), но на фронта води антивоенна пропаганда. Следва право в Софийския университет. Участва в Септемврийското въстание от 1923 г. в Разложко, заради което е осъден на смърт през 1924 г., но емигрира в Югославия. Участва в организирането на ВМРО (об.). През 1934 г. заминава за СССР, където работи в апарата на Коминтерна. По време на Втората световна война оглавява българската редакция на Издателството за чужди езици в Москва и е редактор в Радио „Москва“ и на радиостанция „Хр. Ботев“. Завръща се в България на 28 септември 1944 г.; от декември 1944 г. е включен в ЦК и в Политбюро на БРП (к). Участва в правителствата на В. Коларов и В. Червенков като външен министър и подпредседател. От 1948 г. е професор в Софийския университет, където преподава международни отношения и дипломатическа история. Народен представител е в XIX ОНС (1920–1923), XXVI ОНС, VI ВНС, I НС (1945–1952). Главен секретар е на Националния съвет на ОФ (1948–1949). Умира в София.

Минчо Нейчев (23 март 1887 – 11 август 1956) – министър на външните работи от 27 май 1950 до 11 август 1956 г. в правителствата на В. Червенков и Антон Югов. Роден е в Стара Загора. Завършва право и философия с докторат в Швейцария през 1908 г. Работи като адвокат. Участва в Септемврийското въстание от 1923 г. в Стара Загора, след което е задържан от полицията до май 1924 г. Като адвокат защитава комунисти, а през Втората световна война е интерниран в лагера „Кръсто поле“ (1941–1943). След като е освободен, Н. Нейчев се заема с изграждането на комитети на ОФ. През 1944 г. става член на Националния комитет на ОФ. Член на ЦК на БКП е от 1945 г., а в Политбюро е от 1948 г. В правителствата на ОФ заема постовете министър на правосъдието, на просвещението и на външните работи. Народен представител е в XXVI ОНС, VI ВНС, I и II НС (1945–1956) и е председател на Президиума на VI ВНС и на II НС (1946–1950). М. Нейчев оглавява конституционната комисия на VI ВНС, чиято задача е да изработи новата републиканска конституция. Умира в София.

ХРОНИКА НА ВЪНШНОПОЛИТИЧЕСКИТЕ СЪБИТИЯ

(септември 1944 – 1955 г.)

1944 година

5 септември – СССР обявява война на България.

8 септември – правителството на К. Муравиев обявява война на Германия.

8 септември – в 9 ч. и 20 мин. започва настъплението на Съветската армия в България.

9 септември – правителството на ОФ моли СССР за примирие и същия ден в 22 ч. военните действия са прекратени.

15 септември – първите съветски части пристигат в София.

16 септември – съветско нареждане за преминаване на българските въоръжени сили на подчинение към съветското командване.

23 септември – България скъсва дипломатическите отношения с Унгария.

5 октомври – Крайовско споразумение между България и Югославия за участието на български войски във войната срещу Германия.

9–17 октомври – среща на Чърчил и Сталин в Москва, на която двамата разделят Балканите на сфери на влияние.

11 октомври – българското правителство получава нареждане от Антихитлеристката коалиция да изтегли в 15-дневен срок войските си от Гърция и Югославия (без тези, воюващи в съответствие с Крайовското споразумение).

15 октомври – българската армия започва военни действия срещу Германия на страната на Антихитлеристката коалиция.

19 октомври – България признава представителството на „Нова Франция на Дьо Гол“.

28 октомври – в Москва е подписано Съглашение за примирие между България и Съюзените народи.

6 ноември – България скъсва дипломатическите отношения с Япония.

21 ноември – заповед за създаване на ново военно обединение за участие във втората фаза на войната срещу Германия – Първа българска армия начело с ген. Вл. Стойчев.

26 ноември – учреден е Славянският комитет в България.

29 ноември – Съюзническата контролна комисия (СКК) в България започва дейността си по контролиране на изпълнението на примирието.

ноември 1944 – януари 1945 г. – България и Югославия си разменят проекти за създаване на Южнославянска федерация.

22 декември – Първа българска армия започва настъпление към областта Срем (западно от Белград) като част от южния фланг на Червената армия, чиято задача е разгром на хитлеристките войски по Дунавското стратегическо направление.

1945 година

3 януари – възстановени са дипломатическите отношения с Италия.

10 януари – подписана е търговска спогодба с Румъния.

4–11 февруари – конференция в Ялта на „Тримата големи“ – Сталин, Чърчил и Рузвелт.

3 март – в София се открива Славянският събор.

6–19 март – Дравската отбранителна операция на Първа българска армия.

14 март – подписана е търговска спогодба със СССР.

29 март – 14 април – Мурската настъпателна операция на Първа българска армия.

5 май – възстановени са дипломатическите отношения с Югославия.

17 юли – 2 август – конференция в Потсдам с участието на Чърчил (заменен от К. Атли), Х. Труман и Сталин.

14 август – възстановени са дипломатическите отношения със СССР.

24 август – възстановени са дипломатическите отношения с Полша.

11 септември – 2 октомври – първа сесия на Съвета на министрите на външните работи на СССР, САЩ, Великобритания, Франция и Китай, проведена в Лондон.

15 септември – прекъснати са дипломатическите отношения с Португалия.

10 октомври – възстановени са дипломатическите отношения с Чехословакия.

13 октомври – подписана е търговска спогодба с Румъния.

20 октомври – подписана е търговска спогодба с Чехословакия.

17 ноември – възстановени са дипломатическите отношения с Албания.

15 декември – подписана е спогодба със СССР за доставка на зърнени храни.

16–25 декември – конференция в Москва на министрите на външните работи на СССР, САЩ и Великобритания.

1946 година

7–10 януари – на посещение в Москва е българска правителствена делегация, водена от премиера К. Георгиев.

22 февруари – меморандум на правителството на САЩ с искане в българския кабинет да влязат представители на опозицията.

7 март – съветски ноти до правителствата на САЩ и Великобритания с обвинения, че двете страни са нарушили Московското решение и насърчават опозицията в България.

25 април – скъсани са дипломатическите отношения с франкистка Испания.

20 април – 16 май – сесия на Съвета на министрите на външните работи в Париж, чиято втора част се провежда от 15 юни до 12 юли 1946 г.

27 април – подписана е търговска спогодба със СССР.

29 април – подписана е търговска спогодба с Полша.

23–24 май – учреден е Съюзът на българо-съветските дружества.

5–8 юни – българска партийна делегация начело с Г. Димитров е в Москва. Сталин настоява България да отложи сключването на съюзен договор с Югославия до подписването на мирните договори, а дотогава на Пиринския край да се даде „културна автономия“.

29 юли – 15 октомври – Парижка мирна конференция.

7 август – подписана е търговска спогодба с Чехословакия.

16 септември – спогодба с Чехословакия за наемане на български земеделски работници на работа в Чехословакия.

4 ноември–12 декември – сесия на Съвета на министрите на външните работи в Ню Йорк.

4 декември – подписана е спогодба за стокообмен с Швейцария.

1947 година

17 януари – определена е българската делегация за Анкетната комисия на ООН по намесата в гръцката гражданска война.

10 февруари – в Париж е подписан мирният договор с България.

11 февруари – възстановени са дипломатическите отношения с Великобритания.

17 февруари – възстановени са дипломатическите отношения с Кралство Белгия.

7 март – възстановени са дипломатическите отношения с Австрия.

26 март – възстановени са дипломатическите отношения с Египет.

30 март – подписана е търговска спогодба с Югославия.

21 април – подписана е търговска спогодба с Белгийско-Люксембургския стопански съюз.

22 април – подписана е дългосрочна търговска спогодба с Чехословакия за периода 1947–1950 г.

24 април – подписана е търговска спогодба с Холандия.

9 май – подписана е търговска спогодба с Дания.

9 май – в Белград е подписана българо-югославска културна спогодба.

26 май – в София е подписана спогодба за просветно и културно сътрудничество с Румъния.

5 юни – САЩ ратифицират мирния договор с България.

10 юни – подписана е спогодба за стокообмен и плащания с Франция.

18 юни – възстановени са дипломатическите отношения с Унгария.

20 юни – подписана е спогодба за културно сътрудничество с Чехословакия.

26 юни – подписана е търговска спогодба с Унгария.

28 юни – подписана е спогодба за културно сътрудничество с Полша.

5 юли – подписана е дългосрочна спогодба за стокообмен и плащания със СССР.

8 юли – българското правителство отказва да участва в плана „Маршал“.

9 юли – в София пристигат френските писатели Елза Триоле и Луи Арагон.

12 юли – подписана е търговска спогодба с Финландия.

12–16 юли – на посещение в България е румънска правителствена делегация, водена от премиера д-р Петру Гроза.

26 юли – България се обръща към ООН с молба за членство в организацията.

27 юли – 3 август – правителствена делегация начело с Г. Димитров е в Блед, Югославия.

28 юли – във Варшава е подписана българо-полска културна конвенция.

25 август – Великото народно събрание ратифицира мирния договор с България.

26 август – подписана е спогодба за компенсационен стокообмен с Австрия.

1 септември – подписана е търговска спогодба с Полша.

12 септември – открита е първата международна въздушна линия София–Будапеща.

15 септември – мирният договор влиза в сила и Съюзническата контролна комисия прекратява дейността си.

19 септември – Вашингтон информира София, че ще признае българското правителство.

22 септември – подписана е търговска спогодба с Швеция.

22–28 септември – в Шкларска Поремба (Полша) е създадено Комиформбюро с българско участие.

26 септември – възстановени са дипломатическите отношения с Холандия.

1 октомври – възстановени са дипломатическите отношения със САЩ.

4 октомври – подписана е търговска спогодба с американската и английската окупационна зона в Германия.

27 октомври – в Будапеща е подписана спогодба за културно сътрудничество с Унгария.

15 ноември – в Москва е подписана спогодба за обучение на български граждани в съветски висши училища.

25–28 ноември – в България е югославска правителствена делегация с Й. Б. Тито, която подписва Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ.

14–17 декември – албанска правителствена делегация начело с Енвер Ходжа е в България и подписва Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ и културна конвенция.

декември – съветските войски напускат територията на България.

1948 година

6 януари – съобщение за издигане на съветската легация в София и българската в Москва в ранг на посолства.

16 януари – в Румъния министър-председателят Г. Димитров подписва Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ.

21 януари – основано е Дружество за ООН в България.

8–11 февруари – делегация с Г. Димитров е на неофициално посещение в Москва. На 11 февруари по предложение на Сталин е подписан протокол между България и СССР за съвместни консултации по всички международни въпроси, които са от интерес за двете страни.

18 март – в Москва е подписан Договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ със СССР.

1 април – България и СССР подписват Договор за търговия и мореплаване, спогодба за оказване техническа помощ на НРБ и протокол за взаимни доставки на стоки.

23 април – в Прага Г. Димитров подписва Договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ с Чехословакия.

29 май – във Варшава Г. Димитров подписва Договор за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ с Полша, както и дългосрочна спогодба за стопанско сътрудничество и стокообмен.

1 юни – открит е Унгарски културен институт в София.

23–24 юни – във Варшава се провежда първата конференция на министрите на външните работи на СССР, Албания, България, Чехословакия, Полша, Югославия, Румъния и Унгария. Приема се съвместна декларация с искания за демилитаризиране на Германия, за сключване на мирен договор с нея и за създаване на демократично общогерманско правителство.

16 юли – в София е подписан Договор за дружба, сътрудничество и взаимопомощ с Унгария.

1 август – бившият военен министър и бивш пълномощен министър в Швейцария Дамян Велчев не се завръща от дипломатическа мисия в Берн. Лишен е от българско поданство и имуществата му са конфискувани в полза на държавата.

2 август – денонсирана е културната спогодба с Франция.

3 август – закрити са чуждите училища в България.

23 септември – България отправя втора молба за приемане в ООН.

6 октомври – подписана е търговска спогодба с Финландия.

16 октомври – подписана е спогодба за стокообмен с Австрия.

31 октомври – подписана е търговска спогодба с Холандия.

12 ноември – възстановени са дипломатическите отношения с Аржентина.

29 ноември – установени са дипломатически отношения с Израел.

29 ноември – установени са дипломатически отношения с Корейската народнодемократична република (КНДР).

7 декември – българското правителство подписва Спогодба за възобновяване на плащанията по стария държавен дълг, замразени от 10 май 1940 г.

1949 година

8–9 януари – България участва в създаването на Съвета за икономическа взаимопомощ (СИВ).

18 януари – подписан е протокол за стокообмен със СССР.

2 април – Великобритания връчва нота с обвинения, че България нарушава чл. 2 от мирния договор за осигуряване на граждански права и свободи.

3 април – Първи национален конгрес за защита на мира.

4 април – в нота САЩ обвиняват българското правителство, че нарушава чл. 2 от мирния договор за осигуряване на граждански права и свободи.

20–25 април – Световен конгрес на мира, състоял се паралелно в Париж и в Прага.

22 април – българското правителство отговаря на нотите на правителствата на Великобритания и САЩ.

22 април – България предоставя стоков кредит на Албания в размер на 1 200 000 долара.

26–30 април – първа сесия на СИВ в Москва.

18 май – подписана е търговска спогодба с Аржентина.

май – създаден е Чехословашкият културен и информационен център в София.

1 август – нови ноти на САЩ и Великобритания до българското правителство с обвинения за неспазване на гражданските права и свободи.

25–27 август – втора сесия на СИВ в София, която препоръчва на страните членки да съсредоточат стокообмена помежду си и да преустановят вноса на кредити и инвестиционни обекти от капиталистическите държави.

1 октомври – България анулира договора за приятелство, сътрудничество и взаимопомощ с Югославия и започва широка кампания срещу нея.

3 октомври – установени са дипломатически отношения с Китайската народна република (КНР).

17 октомври – установени са дипломатически отношения с Германската демократична република (ГДР).

19 октомври – подписана е първата спогодба за стокообмен и плащания с ГДР.

1950 година

19 януари – българското правителство връчва нота на Държавния департамент за отзоваване на пълномощния министър на САЩ в София Доналд Рийд Хийт заради връзките му с Тр. Костов.

20 януари – правителството на САЩ отхвърля обвиненията и настоява българската страна да оттегли нотата си от 19 януари с.г., като в противен случай заплашва, че ще оттегли своята мисия от България.

8 февруари – установени са дипломатически отношения с ДР Виетнам.

18 февруари – подписана е спогодба за научно-техническо сътрудничество със СССР.

20 февруари – с нота САЩ оттеглят мисията си от България и искат отзоваване на българската мисия от Вашингтон. Така дипломатическите отношения между САЩ и България са преустановени.

6 април – сключена е клирингова спогодба с Египет.

20 април – установени са дипломатически отношения с Монголия.

26 май – закрити са Британският съвет и Британската библиотека в София.

28 май – за министър на външните работи на мястото на Вл. Поптомов е избран дотогавашният председател на Президиума на Народното събрание Минчо Нейчев.

19 юни – подписана е спогодба за научно-техническо сътрудничество и за стокообмен с ГДР.

3 август – Политбюро на ЦК на БКП приема решение за поощряване на изселването на турското население.

10 август – нота до турското правителство, в която то е обвинено, че създава пречки пред изселването.

22 септември – втора нота до турското правителство по същия повод.

23–25 септември – делегация на ГДР начело с Валтер Улбрихт посещава България.

7 октомври – Турция затваря границата си с България и прекратява потока на изселващи се български турци.

21 октомври – конференция на външните министри на Албания, България, ГДР, Полша, Румъния, СССР, Унгария и Чехословакия обсъжда германския въпрос.

2 декември – България и Турция постигат споразумение и границата отново е отворена.

29 декември – Народното събрание приема Закон за защита на мира.

1951 година

14 март – подписана е спогодба за доставка от СССР на трактори, селскостопански машини и оборудване.

24 март – подписана е търговска спогодба с Румъния.

11 юли – подписана е дългосрочна спогодба за стокообмен и плащания с Полша за периода 1952–1953 г.

15 юли – подписана е дългосрочна търговска спогодба с Чехословакия за периода 1951–1955 г.

7 ноември – Турция повторно затваря границата си с България.

30 ноември – България прекратява изселването на българските турци.

25 декември – подписана е търговска спогодба с Финландия.

1951 г. – създаден е Комитет за приятелство и културни връзки с чужбина, на който е поверена международната културна дейност на страната.

1952 година

17 април – Политбюро на ЦК на БКП приема решение „за популяризиране у нас и в чужбина на най-добрите постижения на българската национална култура и на нейните най-добри представители“.

21 юли – сключена е първа спогодба за стокообмен и плащания с КНР.

1953 година

20 февруари – българо-турската граница отново е отворена, но България не разрешава изселване на български турци.

15 април – подписана е дългосрочна търговска спогодба с Албания.

17 юни – в Делхи е сключена първата търговска спогодба с Индия.

1 август – започва работа българо-гръцка комисия по демаркация на границата.

20 август – България предлага да се нормализират отношенията с Югославия.

12 септември – България предлага да се възстановят дипломатическите отношения с Гърция.

ноември – в Париж започват преговори за възстановяване на дипломатическите отношения между България и Гърция, водени между посланиците на двете страни.

5 декември – подписана е търговска спогодба с Гърция.

30 декември – в Солун българо-гръцката комисия подписва протокол по граничните въпроси.

1954 година

25 януари – подписана е търговска спогодба с Финландия.

6 февруари – Министерският съвет разрешава да започнат официални търговски преговори с Франция и Швейцария за уреждане на българските предвоенни задължения към тях.

22 май – възстановени са дипломатическите отношения с Гърция.

23 май – подписана е спогодба за стокообмен и плащания с Румъния.

7 юни – в Москва е подписана дългосрочна спогодба за взаимни доставки на стоки и техническа помощ.

17 юни – подписана е дългосрочна търговска спогодба с Унгария.

20 юни – подписана е дългосрочна търговска спогодба с Румъния.

20 юни – открит е мостът на р. Дунав между Русе и Гюргево.

24 август – установени са дипломатически отношения със Сирия.

23 септември – нова молба на България за приемане в ООН.

9 октомври – подписана е спогодба за продажба и предаване на България на съветската част от смесените дружества „КОРБСО“, „СОВБОЛСТРОЙ“ и „ТАБСО“.

26 ноември – подписана е спогодба за стокообмен и плащания с Швейцария, която урежда и изплащането на старите държавни задължения към тази държава.

29 ноември–2 декември – България участва в Московската конференция на европейските социалистически страни за мир и сигурност в Европа.

20 декември – подписана е търговска спогодба с Израел.

22 декември – установени са дипломатически отношения с Индия.

1955 година

11 януари – подписана е спогодба за стокообмен и плащания с Румъния.

23 февруари – подписана е търговска спогодба с Турция.

1 март – България прекратява състоянието на война с Германия.

29 април – подписана е спогодба за плащания с ГДР.

30 април – съветското правителство обещава помощ на България за използването на атомната енергия за мирни цели.

14 май – подписан е Варшавският договор.

3–4 юни – съветска делегация начело с Никита Хрушчов е на посещение в България.

9 юни – 2 юли – на посещение в България е вицепрезидентът на Индия д-р С. Радхакришнан.

2 юли – Политбюро на ЦК на БКП приема решение за развитие на българо-югославските отношения.

25 юли – подписана е спогодба за културно сътрудничество с КНДР.

юли – подписана е спогодба за стокообмен и плащания с Франция и уреждане на френските вземания от България.

17 август – във Варна е подписана българо-гръцка спогодба за предотвратяване и уреждане на гранични инциденти и нарушения.

22 август – подписана е спогодба за икономическо сътрудничество с ГДР.

23 септември – в Лондон е подписана спогодба за уреждане на българските задължения към Великобритания.

26 октомври–3 ноември – след преговори в София България оказва помощ на КНДР за възстановяване на разрушенията от войната.

17 ноември – във Виена е основано Австрийско-българско дружество.

17 ноември – установени са дипломатически отношения с Бирманския съюз.

26 ноември – подписана е спогодба за предаване на България на съветската част от рудодобивното дружество „ГОРУБСО“.

2 декември – подписана е търговска спогодба с Норвегия.

14 декември – България е приета за член на ООН.

15 декември – България признава постоянния неутралитет на Австрия.

ПРЕПОРЪЧИТЕЛНА ЛИТЕРАТУРА

Документи и справочници

Борби и чистки в БКП (1948–1953). Документи и материали. Съст. Л. Огнянов. С., 2001.

България – непризнатият противник на Третия райх. Документи. Съст. В. Тошкова, Н. Котев, Р. Николов, Н. Стоименов, Ж. Кьосев, Й. Баев. С., 1995.

Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953. Т. 1. 1944–1949. Москва–Новосибирск, 1997.

Восточная Европа в документах российских архивов. 1944–1953. Т. 2. 1949–1953. Москва–Новосибирск, 1998.

„Възродителният процес“. Българската държава и българските турци. Съст. И. Баева и Е. Калинова. Т. 1. С., 2009.

Външна политика на Народна република България. Сб. документи и материали. Т. 1. 1944–1962. С., 1970.

Днешните задачи на новото славянско движение в България. Библ. „Ново славянско движение“. Втори пленум на Общославянския комитет, 1947.

Доклади и резолюции на Съвещанието на Коминформбюро, ноември 1949 г., Унгария. С., 1949.

Другата България 1944–1989. Документи за организациите на българската политическа емиграция. С., 2000.

Из личния архив на Кимон Георгиев. Т. 2–4. Съст. М. Тодоракова, К. Анчова. С., 2009.

Икономическо сътрудничество на НР България със социалистическите страни (многостранни и двустранни договори, спогодби и други актове). С., 1969.

Информационное совещание представителей некоторых компартий в Польше в конце сентября 1947 г. Москва, 1948.

КГБ и ДС – връзки и зависимости. 1950–1991. Документален сборник. С., 2009.

Коларов, В. Статии, дневници, речи, писма, спомени. Т. 3. 1944–1950. С., 2005.

Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1944–1952 г.). Сб. документи. Съст. В. Ангелов. С., 2004.

Македонският въпрос в българо-югославските отношения (1950–1967 г.). Сб. документи. Съст. И. Бурилкова, Ц. Билярски. С., 2009.

Матеева, М. Консулските отношения на България 1879–1986. Справочник. С., 1988.

Матеева, М., Хр. Тепавичаров. Дипломатически отношения на България 1878–1988. С., 1989.

Международные организации социалистических государств. Москва, 1980.

Организация Варшавского договора. Документы и материалы 1955–1980. Москва, 1980.

Спомени и дневници

Божков, В. Заплахата остава. Записки на контраразузнавач по турска линия. С., 2001.

Божков, В. Заплахата настъпва. Записки на контраразузнавач по турска линия. С., 2006.

Вандов, Д. Разузнаване по главното направление. С., 2007.

Вутов, П. По моя дълъг дипломатически път. С., 2004.

Димитров, Г. Дневник 1933–1949 г., С., 1998.

Драгойчева, Ц. Такава е истината. С., 1981.

Мирчев, Д. За вашата и нашата свобода. С., 1990.

Мошанов, Ст. Моята мисия в Кайро. С., 1991.

Николов, Р. Парижки години. С., 2004.

Николов, Р. Български посланик разказва. С., 2009.

Николов, Р. Дипломат в Америка. С., 2007.

Станков, Д. След дълго мълчание. 42 години в българското разузнаване. С., 2001.

Спомени на академик Сава Гановски. Т. 6, 8. С., 2002.

Тодоров, П. Лични свидетелства. С., 1999.

Чакалов, Г. Секретни документи проговарят. С., 2001.

Изследвания

Александров, Е. История на международните отношения. С., 2000.

Ангелов, В. Хроника на едно национално предателство. Опитите за насилствено денационализиране на Пиринска Македония (1944–1949). Благоевград, 1999.

Баев, Й. Военнополитическите конфликти след Втората световна война и България. С., 1995.

Баев, Й. КГБ в България. Сътрудничеството между съветските и българските тайни служби 1944–1991. С., 2009.

Баев, Й., К. Грозев. Одисея в два свята. Българинът Джордж и съветско-американските отношения през първата половина на XX век. С., 2008.

Баев, Й. Системата за европейска сигурност и Балканите в годините на Студената война. С., 2010.

Баева, И. България и Източна Европа. С., 2001.

Баева, И. Източна Европа през XX век. Идеи, конфликти, митове. С., 2010.

Баева, И. Източна Европа след Сталин 1953–1956 г. С., 1995.

Бар-Зоар, М. Извън хватката на Хитлер. Героичното спасяване на българските евреи. С., 1999.

Бистрицки, В., Й. Хрозиенчик. В общата борба. Революционната дейност на българските студенти в Словакия през периода на Втората световна война. С., 1982.

Боев, Ив. Балканите в глобалната политика на САЩ 1945–1975. С., 1986.

България в сферата на съветските интереси. Българо-руски научни дискусии. С., 1998.

България и Русия през XX век. Българо-руски научни дискусии. С., 2000.

Българо-германски отношения. Традиции, приоритети, перспективи. С., 1995.

Българо-съветски политически и военни отношения. (Статии и документи). С., 1999.

Германов, С. Македонският въпрос 1944–1989. С., 2012.

Григорова, И. Българо-френските отношения по време на президентството на генерал Дьо Гол. С., 2009.

Григорова, Ж. Балканската политика на социалистическа България 1944–1970. С., 1985.

Даскалов, Г. България и Гърция. От разрив към помирение 1944–1964. С., 2004.

Даскалов, Г. Българо-югославски политически отношения 1944–1945. С., 1989.

Димитров, И. По волята на победителите. Съглашението за примирие и лагери в България. С., 1996.

Елдъров, С. България и Ватикана 1944–1989. С., 2002.

Емануилов, Ем. България в политиката на Великите сили 1939–1947. В. Търново, 2000.

Златев, Зл. Българо-съветски икономически отношения (1944–1958). С., 1986.

История на българите. Т. 3. От Освобождението (1878) до края на Студената война (1989). С., 2009.

История на българите. Т. IV. Българската дипломация от древността до наши дни. С., 2003.

История на Отечествения фронт/съюз в България. Т. 1. С., 2012.

История южных и западных славян. Т. 2. Москва, 1998.

Исусов, М. Сталин и България. С., 1991.

Йончев, Д. България и Беломорието (октомври 1940 – 9 септември 1944 г.). Военнополитически аспекти. С., 1993.

Кандиларов, Е. България и Япония – от Студената война към XXI век. С., 2009.

Калинова, Е., И. Баева. Българските преходи 1939–2010. С., 2010.

Калинова, Е. Победителите и България 1939–1945. С., 2004.

Калонкин, М. НОВА. Съюзник на съюзниците по време на Втората световна война. С., 2001.

Лалков, М. От надежда към разочарование. Идеята за Федерацията в Балканския югоизток (1944–1948). С., 1993.

Мичев, Д. Македонският въпрос и българо-югославските отношения – 9 септември 1944–1949. С., 1994.

Никова, Г. Съветът за икономическа взаимопомощ и България 1949–1960. С., 1989.

Огнянов, Л. Дипломация на съвременна България. Шумен, 2006.

Параскевов, В. България и Великобритания преди и в началото на Студената война: политика, икономика и пропаганда (1944–1953 г.). Шумен, 2011.

Пинтев, Ст. България в британската дипломация 1944–1947. С., 1998.

Потрашков, С. В. Антигитлеровская коалиция и Болгария 1941–1944 гг. Харьков. 2005.

Пундев, М. България, Америка, Русия. С., 1996.

Спасов, Л. България и СССР 1917–1944 г. (политико-дипломатически отношения). Велико Търново, 2008.

Сталинское десятилетие холодной войны. Факты и гипотезы. М., 1999.

СССР и страны народной демократии. Становление отношений дружбы и сотрудничества 1944–1949 гг. М., 1985.

Стоянов, В. Турското население в България между полюсите на етническата политика. С., 1998.

Тошкова, В. България в балканската политика на САЩ 1939–1944. С., 1985.

Тошкова, В. САЩ и България 1919–1989. Политически отношения. С., 2007.

Холодная война. Новые подходы. Новые документы. Москва, 1995.

Центрально-Восточная Европа во второй половине XX века. Т. 1. Становление „реального социализма" 1945–1965. М., 2000.

Чичовска, В. Международна културна дейност на България 1944–1948. С., 1990.

Baeva, I., E. Kalinova. La Bulgarie contemporaine entre l'Est et l'Ouest. Editions L'Harmattan, Paris, 2001.

Baeva, I., E. Kalinova. Bulgarien von Ost nach West. Zeitgeschichte ab 1939. Braumueller, Wien, 2009.

Baeva, I., E. Kalinova. Contemporary Bulgaria – from the Eastern Bloc to the European Union. (in Greek). Thessaloniki, 2011.

Kolomejczyk, N., A. Koseski. Europiejskie panstwa socjalistyczne 1948–1960. Warszawa, 1977.

Medzinarodove aspekty vyvinu svetovej socialistickej sustavy v padesiatych rokoch. Slovanske studie. Bratislava, 1987.

Tomaszewski, J. Rozwoj Bulgarii w latach 1944–1956. Warszawa, 1980.

Westoby, A. Communism since World War II. The Harvester Press, 1981.

Ze studiow nad ksztaltowaniem sie socjalistycznej wspolnoty panstw Europy Srodkowej i Wschodniej. Lodz, 1976.

Znamierowska-Rakk, E. Rozwoj stosunkow Bulgarii z Grecja i Turcja po II wojnie swiatowej 1944–1975. Ossolineum, 1979.

ZSSR a krajiny ludowej demokracie v zapase za udrzanie mieru (1945–1949). Slovanske studie. Bratislava, 1989.

СЪДЪРЖАНИЕ

Втората световна война и дилемите на българската външна политика (*Евг. Калинова*) / 5
  Измеренията на неутралитета / 5
  В съюз с Германия – цената на българското обединение / 20
  В търсене на изход / 28
България на страната на Антихитлеристката коалиция срещу Германия (*Евг. Калинова*) / 40
  Как и къде да воюва България – разногласия между съюзниците / 40
  Истинската война – настъплението на българската армия / 49
  Реалната цена и политическата оценка на българския военен принос / 54
Победена България – трудният път към мира (1944–1947) (*Евг. Калинова*) / 64
  Компромиси в името на примирието / 64
  Външният фактор в българския политически живот и мирният договор / 84
България в Източния блок (*И. Баева*) / 119
  Оформяне на политическия съюз в Източна Европа / 122
  Системата на двустранни договори в Източна Европа / 146
  Икономически връзки на България и създаване на Съвета за икономическа взаимопомощ / 167
  България и създаването на Организацията на Варшавския договор / 183
Балкански измерения на българската външна политика (*Евг. Калинова*) / 201
  Полюсите на българо-югославските отношения / 202
  България и Гърция – наследените проблеми и реалностите на Студената война / 226
  Сътресенията в българо-турските отношения / 238

САЩ и Западна Европа в българската външна политика (*Евг. Калинова*) / 255
Разривът в отношенията със САЩ / 257
Федерална република Германия – необходимият партньор / 270
Франция – добро начало, но само начало / 281
България и Италия – различните съдби на бившите съюзници / 288
Великобритания – все така далечна / 293

Приложения (*И. Баева*) / 297
Министри на външните работи / 297
Хроника на външнополитическите събития / 301
Препоръчителна литература / 314

Искра Баева, Евгения Калинова
Следвоенното десетилетие
на българската външна политика (1944–1955)
Второ допълнено и преработено издание

Формат 60x84/16. Печ. коли 20
Печатница „Симолини–94“ – София

www.polis-publishers.com

ISBN 978-954-796-049-7

9876 0360007 2673987

Проф. д-р Евгения Калинова преподава история на България след Втората световна война, а проф. д-р Искра Баева – съвременна световна история в Историческия факултет на СУ „Св. Кл. Охридски“. Авторките работят по проблемите на вътрешната и външната политика на България, на Източна Европа и на света през XX в., а изводите от техните изследвания могат да се намерят в съвместните и индивидуалните им книги, студии и статии. Предлаганият лекционен курс, който е второ допълнено и преработено издание, проследява трудните първи стъпки на следвоенната българска външна политика. Според решенията на Тримата големи от годините на Втората световна война (Сталин, Рузвелт и Чърчил) България е оставена в съветската „сфера на влияние“, което ѝ налага дълбоки трансформации не само в политическия и в икономическия живот, но и във външнополитическата сфера. Как се създава Източният блок, какво място е отредено на България в него, какви са основните проблеми и предизвикателства пред българската външна политика в решаващото следвоенно десетилетие – всичко това можете да научите от тази книга. Тя е предназначена за студенти – историци, международници, политолози, журналисти, както и за всички, които се интересуват и вълнуват от съвременната българска история.

ISBN 978-954-796-049-7
9 789547 960497
Цена 10 лв.